

Köçərli Tofiq Qasım oğlu

Akademik

**Naxçıvan: uydurmalar
və tarixi həqiqətlər**

Bakı – «ELM» - 2005

Disayn: **Rza Səttərov**

Köçərli Tofiq Qasım oğlu. «Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər».
Bakı, «Təknur» mənbəsi - 2005, səh. 153.

Bu kitabda erməni saxtakarlarının Naxçıvan siyasi tarixinin bəzi məsələləri barədə ağ yalanları ifşa edilir.

ISBN 5-86774-213-7

© «Təknur» mənbəsi - 2005

«... Dünyanın heç bir xalqı fatehlik şöhrəti və əzəmətilə tatarlarla yarışa bilməz... İranın hökmdarları onlardır. Kirin və Kistapsın taxtında təntənə ilə oturan onlardır.

Onlar türk adlanıb Avropada, Asiyada və Afrikada nəhəng fatehliklər edib dünyanın üç qitəsində ağalığ edirlər.

...Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar. Bu cəngavər xalq öz şöhrəti ilə məşğul olub, əbədi məğlubedilməzliyinə inanıb keçmiş qələbələrinin əbədiləşdirilməsi qayğısına qətiyyən qalmamışdır».¹

Fransa maarifçisi Şarl Lui Monteskyenin «İran məktubları»nda (1721) türk tarixçiləri haqqında deyilmiş bu mülahizələr bizə də bilavasitə aiddir. Əsrlər boyu milli tariximizin öyrənilməsinə və yazılmasına əhəmiyyət verməmişik.

Azərbaycan müxtəlif zamanlarda müxtəlif imperiyaların tərkibində yaşamağa məhkum olub, həmin imperiyalarla müştərək tarix yaradıb. İmperiyaların salnaməçiləri, tarixçiləri müştərək tarixi öz mənafeləri baxımından işıqlandırmış, Azərbaycan tarixini sistemli tədqiqat üçün obyekt seçməmiş, milli tariximizin bu və ya başqa dövrünü, mühüm hadisələrini üzdən ya ötəri və ya da qərəzli qələmə almışlar.

Azərbaycan bu və ya başqa şəkildə ən çox İranla bağlı olub. Bu səbəbdən İranla daha çox müştərək tariximiz var. Lakin İranın özündə uzun müddət tarixin öyrənilməsinə ciddi əhəmiyyət verilməyib.

Mirzə Fətəli Axundov yazıb:

«Ey İran! Sənin oğulların, nəvələrin... sənin keçmiş əzəmətinin yazılı abidələrini belə mühafizə etməmişlər; sənin keçmiş şöhrətini biz başqalarından, sənin əzəmətinin indiyə qədər yeganə şahidi olaraq qalan qədim yunan tarixlərindən öyrənirik».

Zaman keçdikcə İranda tarixə dair əsərlər yazılır. Lakin onların bir çoxunda elm yox, cəfəngiyyat, fantastik təsəvvürlər üstünlük təşkil edib. Məsələn, «könlünü

taxtda rahat saxlayırsan, ancaq təblinin nərəsindən Çində xaqan, şeypurunun səsinə Rumda qeysər qorxudadır». Bu cəfəngiyyata M.F. Axundovun münasibəti: «Şah bu cür axmaq aldadıcı yaltaqlıqdan şadlanır və yalançıya ənam da verir və qətiyyənlər bilmir ki, nə Qeysər, nə xaqan və nə də başqaları heç yerdə onu hesaba almırlar».

Yaxud, M.F. Axundov ürək ağrısı ilə deyib ki, «dövlət münəccimləri elə bir dərəcədə yaltaq və alçaq təbiətli olmuşlar ki, illik təqvimin hər səhifəsi başında yazıblar: «Bu səfər ayında ulduzların vəziyyəti padişahın mübarək məzacının (ona ruhumuz fəda olsun) səlamətliyinə dəlalət edir. Və bu rəbiüləvvəl ayında ulduzların vəziyyəti, cəmsid rütbəli padişahın böyüklüyünün artmasına, şadlığına, çoxalmağına, onun rütbəsinin yüksəlməsinə (ruhumuz ona qurban olsun) dəlalət edir».

«Kitab bu kimi şeylərlə sonuna qədər doludur» deyən M.F. Axundov müəlliflərə xitabən yazıb: «Ey səfehlər, sizin padişahınızın məzacının səlamətliyi ilə ulduzların vəziyyətinin nə işi və nə münasibəti var? Nə üçün bu kimi axmaq sözləri yazırsınız və nə üçün bu kimi yalanlarla özünüzü və padişahınızı bütün aləmdə rüsvay edib bütün xalqların məsxərə alətinə çevirirsiniz?»

M.F. Axundovun fikrincə, Nadir şah əfqanlarla müharibədə elə bir «hünər və fərasət göstərmişdir ki, külli-ruyi zəmində Adəmdən Xatəmədək heç bir sipəhsalarlardan bir belə hünər zahir olmayıbdır. Napoleon Bonapartdan başqa, Çifaidə, zalim müvərrix bir belə hünəri ancaq beş-altı kəlmə ilə bəyan edib...»

Bu hünəri vurğulamaq əvəzinə İran müəllifi nə yazsa yaxşıdır: «Afərin o padişaha ki, müharibə meydanında onun əzm fərmanı dənizin sakit olmasına işarə edərsə, dalğa tufanın lövbəri olar. Ağır dağın hərəkətə gəlməsinə əmr etdiyi zaman, bərk qaya qum kimi axar, kin axşamı od yandıрмаğı qadağan edərsə, ildırımın çaxmaq vurmaq qüdrət və qüvvəti olmaz və səhər vaxtı sakitliyə əmr edərsə, sübhün nəfəs çəkməyə cürəti olmaz».²

Bu cəfəngiyyata M.F. Axundov «yalançının evi yıxılsın...» deməklə münasibət bildirmişdi.

«Tarixi-dövlətiyə mütaliyə edirsən, görürsən ki, bədvdən xətmədək qələt ilə doludur». Bu da M.F. Axundovun qənaətidir. İran tarixşünaslığında vəziyyət belə olub.

Şimali Azərbaycanın özündə tarixin öyrənilməsinə fikir verilməyib. Yalnız XIX əsrdə tariximizin öyrənilməsinə maraq artıb. Abbasqulu ağa Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» əsərini yazır.

Salnaməçilər yetişir. Mirzə Kərimağa Fateh Şəki xanlığı haqqında, Mirzə Adıgözəlbəy, Mirzə Camal Qarabağı və başqaları Qarabağ xanlığı haqqında salnamələr yazırlar.

Lakin yenə də nə peşəkar tarixçilərimiz var idi, nə də tarix üzrə hansısa elm mərkəzimiz. Baharın gəlişinə hələ çox var idi...

1918-ci ildə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarix səhnəsinə çıxması ilə tarixi öyrənmək haqqında M.F. Axundovun arzularının gerçəkləşməsinə, A. Bakıxanovun başladığı işin davam etdirilməsinə şərait yarandı. Tariximizdə ilk dəfə Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixçi kadrlar hazırlamağı, tarix elmi yaratmağı ümumdövlət əhəmiyyətli vəzifə hesab etdi. Cümhuriyyət rəhbərliyi Azərbaycanda ilk ali məktəb-Bakı Dövlət Universitetini yaratdı. Universitetin Tarix-Filologiya fakültəsi ölkəmizdə tarixçi mütəxəssislər yetişdirən və tarixi tədqiqatlar aparan ilk təhsil və elm ocağı oldu. O zamandan keçən illər ərzində, sözün əsl mənasında, misilsiz uğurlar qazanılmışdır:

- tarix elminin inkişafı üçün zəruri olan baza - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, dövlət arxivləri, Azərbaycan Tarixi Muzeyi və digər muzeylər, çoxsaylı ali məktəblərimizin bir neçəsində tarix fakültələri və tarix kafedraları yaradılır.

- istedadlı tarixçilər nəsilləri hazırlanır.

A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Azərbaycan tarixini tədqiq edən ali və əsas elmi mərkəzdir. Milli tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq ənənələrinin və bazasının zəifliyinə baxmayaraq, İnstitut keçən əsrin 50-ci illərinin axırları-60-cı illərin əvvəllərində üçcildlik «Azərbaycan tarixi» (4 kitab) yaratdı. Doğrudur, o zaman

tarix elmi hakim sosialist ideologiyasının inhisarında idi, tarixçilər bir çox tarixi dövrləri və prinsipial problemləri Moskvanın az qala qanun gücü olan sxem və siyasi qiymətləri çərçivəsində işıqlandırmaq zorunda idilər. Bu, təbii, üçcildliyin səviyyəsinə mənfi təsir etməyə bilməzdi. Bununla belə, ilk dəfə məhz üçcildlikdə Azərbaycanın ən qədim dövrdən 1960-cı ilə qədərki tarixi sistemli şəkildə işıqlandırıldı.

İndi, Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində tariximizin hərtərəfli və obyektiv öyrənilməsinin dönüş anını yaşayırıq.

Görülən işlər artıq göz qabağındadır. Milli Elmlər Akademiyasının və ali məktəblərin tarixçi alimləri tariximizin müxtəlif dövrlərinə və problemlərinə dair onlarla dəyərli elmi əsər çap etdirmişlər.

Ən başlıcası, yeddicildlik «Azərbaycan tarixi» artıq işıq üzü görüb. Tarix İnstitutu kollektivinin, cildlərin müəllif və redaksiya heyətlərinin çoxillik gərgin əməyinin məhsulu olan bu cildlər tarix elminə sanballı töhvədir. Şübhə yoxdur ki, yeddicildlik, Azərbaycan tarixinin gələcəkdə daha da əsaslı surətdə və diqqətlə öyrənilməsində möhkəm təməl olacaqdır.

Zənnimcə, yeddicildlik «Azərbaycan tarixi» ən azı rusca nəşr edilməlidir.

Tariximizi, xüsusən də Qarabağ və Naxçıvan tarixini saxtlaşdırıranlara qarşı mübarizə sahəsində problemlər var. Zənnimcə, bu iş dövlət səviyyəsində təşkil olunmalıdır. Antiazərbaycanizm ideologiyasına və təbliğatına qarşı mübarizəyə planlı, sistemli və məqsədyönlü xarakter verilməlidir.

Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirən sənədlərin, materialların və elmi əsərlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində söylərimizi birə on qat artırmalıyıq.

Bir misal.

Ermənilər 4 dildə 40 min tirajla buraxdıqları «Arsax» kitabının 2003-cü ildə ABŞ konqressi kitabxanasında prezentasiyasını təşkil etdilər. Bu, ermənilərin ABŞ konqressinin kitabxanasına təqdim etdikləri 14-cü kitab idi. 14 kitabın hər birinin təqdimatı ABŞ konqressinin bir sıra üzvlərinin iştirakı ilə keçirilmişdi.

Biz dağlıq Qarabağ probleminə dair ABŞ konqressi kitabxanasına, yaxud beynəlxalq təşkilatlara kitablar təqdim etmişikmi? Bu barədə məlumatım yoxdur.

Qardaş Türkiyədə erməni ideoloji təxribatlarına qarşı mübarizənin təşkili nə vəziyyətdədir?

Türk müəllifi Oktay Əkşidə bu suala cavab var:

«Ermənilər özlərinin soyqırım iddialarını dünyaya eşitdirmək üçün 96 min kitab nəşr etdiriblər. Halbuki indiyə qədər türklər bu mövzuda cəmi 130 kitab çap etdiriblər».³

26 min və 130!

Deyəsən, izahat artıqdır!

Qarabağ tarixinin öyrənilməsi sahəsində vəziyyət necədir?

Azərbaycan alimləri bir neçə istiqamətdə əhəmiyyətli iş görüblər.:

- Sənədlər və materiallar məcmuələri hazırlanıb çap edilib;
- Qarabağın tarixinə bu və ya başqa şəkildə aidiyyəti olan orta əsr mənbələri ilk dəfə azərbaycanca nəşr olunub;
- Qarabağın qədim, orta əsrlər və yeni tarixini işıqlandıran elmi-tədqiqat əsərləri yaradılıb və s.

Lakin hələ görülməli çox iş var. Zənnimcə, Qarabağ haqqında kollektiv monoqrafiya hazırlanmalıdır. Qarabağ tarixinə və məsələsinə dair mühüm sənədləri ingiliscə nəşr edib yaymaq lazımdır. Qısametrajlı sənədli «Qarabağ (tarixi oçerk)» filmi çəkib yaymaq da faydalı olardı.

Məlumdur ki, ermənilər artıq çoxdan Dağlıq Qarabağla yanaşı Naxçıvana da iddia edirlər. Naxçıvanın siyasi tarixi haqqında ağ yalanlar uydururlar. Naxçıvan haqqında Yerevanda və xarici ölkələrdə kitablar buraxılır. Məsələn, Almaniyada fəaliyyət göstərən «Erməni memarlığını öyrənən təşkilat» «Naxçıvan» adlı kitab-albom nəşr edərək, Naxçıvanın «erməni torpağı» olmasını «sübut» etmək iddiasına düşüb. Yaxud, Ermənilərin «Naxçıvan Elsevərlər Cəmiyyəti» 16 mart 1921-ci ildə imzalanmış Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin ləğv edilməsi uğrunda kampaniyaya başlayıb.⁴ Həmin müqavilə barədə irəlidə ətraflı danışılacaqdır. Burada yalnız onu

qeyd etməklə kifayətlənirik ki, 16 mart 1921-ci il müqaviləsilə Rusiya və Türkiyə, yenə həmin ildə bağlanmış Qars müqaviləsilə də Ermənistan Naxçıvanın Azərbaycana mənsub olmasını, Azərbaycan protektoratı altında muxtariyyətə malik olmasını təsdiq ediblər.

Lakin hələ Naxçıvan barəsində erməni yalan və uydurmaları lazımınca ifşa edilməmişdir.

Bu barədə yalnız mənim bir neçə məqaləm 1993-1997-ci illərdə qəzetlərdə çap olunmuşdur.

Həmin qəzetlərin baş redaktorları Ziyad Səmədzadəyə və Teymur Əhmədova həmin məqalələr üzərində yenidən işləyərək kitabça şəklində oxuculara təqdim edirəm. Sonra «İqtisadiyyat» qəzetində (iyul-noyabr 2004) silsilə məqalələrim və «Respublika» qəzetində bir neçə yazım çıxdı. Məqalələrimə yaşıl işıq yandırdıqlarına görə minnətdarlığımı bildirirəm.

Bu, erməni müəlliflərinin Naxçıvan barəsində uydurmalarının tənqidinə həsr olunmuş ilk kitabçadır.

Mövzu Qarabağ hadisələri ilə əlaqəli şəkildə qələmə alınmışdır. Yəqin, bəzi oxucularımız bilirlər ki, Qarabağ tarixinə və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair monoqrafiyanı və bir çox məqaləm çıxıb. Bilmirəm bu problemlə bir də məşğul olmaq imkanım olacaqmı. Ona görə mövzudan uzaqlaşsam da, son vaxtları əldə etdiyim yeni mənbələr əsasında (M. Qorbaçov, Y.Primakov və F. Babkovun kitabları və digər mənbələr) Qarabağ probleminin bəzi aspektlərini burada geniş təsvir etmişəm.

Ümid edirəm ki, mövzudan kənara çıxmabım düzgün başa düşülər və insafla qınanaram.

Naxçıvanın siyasi tarixinin bir sıra məsələləri və dövrləri haqqında Qaraş Mədətovun, Rafiq Məmmədovun, Fuad Əliyevlə Mirabdulla Əliyevin, Vaqif Piriyevin əsərləri var. «Azerbaydjan i Rossiə: istoričeskiy dialoq» (Moskva, 2004) kitabında E. Məmmədbəyli və F.İbrahimzadənin məqalələri çap olunub.

Kitabçanı yazarkən həmin əsərlərdən, yeddicildlik «Azərbaycan tarixi»ndən, həmçinin rus müəlliflərinin XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş kitablarından istifadə etmişəm.

Arzu edək ki, Naxçıvanın siyasi tarixi sistemli şəkildə yazılsın. Naxçıvan tarixinin müəyyən dövrlərinə aid sənədlər və materiallar məcmuələri nəşr olunsun.

Yalnız o zaman tədqiqatçılarımız Naxçıvan tarixini saxtalaşdıranlara daha tutarlı cavab vermək imkanı əldə edəcəklər.

Kitabçam ermənilərin Naxçıvan barəsində yalan və uydurmalarını ifşa etmək sahəsində ilk addımdır.

Nə dərəcədə bu addım uğurludur? Bu barədə Naxçıvan tarixinin möhtərəm bilicilərindən söz gözləyirəm, hər bir tənqidi qeyd, mülahizə və təklif minnətdarlıqla qəbul ediləcəkdə.

I

ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində rusca çıxan «Russkaya jizn» qəzeti 1987-ci il noyabrın 10-da ABŞ erməniləri E. Kokosyan və L. Dunamalyanın «Naxçıvan uğrunda hərəkətin mahiyyəti» məqaləsini dərc edir. San-Fransisko televiziyasının «Rus xəbərləri» redaksiyasının direktoru həmyerlimiz Səlim Xatibzadə o zamandan saxladığı həmin məqaləni 1993-cü ilin əvvəllərində Los-Anceles şəhərindəki Azərbaycan cəmiyyətinə verir (S. Xatibzadə Azərbaycanın ilk kinematoqrafçılardan olan Mirseyfəddin Girmanşahlının nəvəsidir. «Orera» ansamblında işləyib, Vaqif Mustafazadə və Vaxtanq Kikabidze ilə birlikdə Moskvada Kreml sarayında konsert təşkilində iştirak edib. 70-ci illərin əvvəllərindən ABŞ-da yaşayır).

Los-Anceles Azərbaycan cəmiyyətindən Şiraz Məmmədov məqaləni Bakıya «Zerkalo» qəzetinə göndərir. Həmin məqalə Ş. Məmmədovun ön və son sözlərilə 1993-cü ilin əvvəlində «Zerkalo» da işıq üzü görür.

Beləliklə S, Xatibzadə, Ş.Məmmədov və «Zerkalo» qəzetinin sayəsində erməni diasporunun Naxçıvan barəsində fitnə-fəsadlarından, geniş miqyaslı təxribatlarından xəbər tutduq.

Mən o zaman «Naxçıvan uğrunda hərəkətin mahiyyəti» məqaləsinə «Xalq qəzeti»ndə (23 mart 1993) «Növbəti hədəf: Naxçıvan» yazımla münasibət bildirdim. Sonra «Naxçıvan» (aprel-may 1993) və «Respublika» qəzetlərində (25, 27, 30 aprel, 2 may 1997) məqalələrim çap edildi.

O vaxtlardan keçən müddət ərzində ermənilər Naxçıvan barəsində yeni yalanlar uydurublar. Ona görə də həmin mövzuya yenidən müraciət etməyi lazım bildim.

1926-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadə «qatıq qaradır» deyənləri «dünyanın şeytənət ustadları», «yerin-göyün provakasiya fazilləri», «dünyada fəsadatda vahid yaranmışlar» adlandırmışdır. Bu qiymət heç bir qeyd-şərtsiz milli tariximizə, o cümlədən Naxçıvan tarixinə qara yaxan erməni rəsmilərinə və müəlliflərinə, onların moskvalı züytutanlarına aid edilə bilər.

«Yerin-göyün provakasiya fazilləri» olan saxtakarların Azərbaycana qarşı ideoloji təxribatı son vaxtlarda xüsusilə güclənmişdir. Onlara cavab verilməsi, onların uydurma və böhtanlarının ifşa edilməsi aktual vəzifə olaraq qalır.

Erməni müəllifləri lap çoxdan yalançılıqda, uydurmaçılıqda, şər atmaqda, tarixi faktları təhrif etməkdə ad çıxarıblar. Bu barədə müxtəlif ölkələrin müəllifləri müxtəlif zamanlarda çox yazıblar, lakin biz uzun müddət erməni xislətinə dair yazılara etinasız olmuşuq. Halbuki biz azərbaycanlılar və türklər-tədqiqatçılar da, geniş oxucu kütləsi də- onları daim yaddaş dəftərçəmizdə saxlamalıyıq.

Onlardan yalnız bir neçəsini xatırlayaq. İlk öncə vaxtı ilə Tiflisdə rusca çıxan «Kavkaz» qəzetinin redaktoru olmuş rus alimi V.Veliçkonu eşidək.

Onun 100 il bundan əvvəl Sankt-Peterburqda nəşr olunmuş «Kavkaz» əsərində müxtəlif dövrlərdə yaşamış insanların, o cümlədən qədim Roma tarixçisi Tatsitin, Puşkinin, Nekrasovun və b. ermənilər haqqında hamıya məlum olan fikirləri, habelə erməni tarixi haqqında digər məlumatlar vardır.

Burada onları sadalamağı lazım bilmirəm.

Veliçkoda olan digər xarakterli məlumatların bəzilərini nəzərə çatdırıram:

- fransız qəzeti «Temps»in müxbiri Tiflisə gəlir. «Mşak» qəzetinin redaktoru Artsuni dərhal onu tora salır. Varlı ermənilər müxbiri əzizləyir, yedizdirir, bir addım da özlərindən kənara buraxmırlar... Fransız hər şeyi erməni gözü ilə görür və qələmə alır;

- Eçmiədzində fransız alimi arxeoloq Baron de-Baya qədim əşyalar göstərərək onlar haqqında məlumat verirlər. Alim bu məlumatların qatı yalan olmasını mətbuatda açıqlayır. Bununla əlaqədar olaraq rusca çıxan «erməni qəzetlərinin hiddəti ədəbsizlik dərəcəsinə çatdı»;

- Anadoluya səyahət etmiş alman səyyahı Alfred Kerte yazıb: «Bu əyalətlərdə olan demək olar ki, hər bir kəs xalqın özəyi ilə təmasa girdikcə türkləri sevməyə, ... ermənilərə nifrət etməyə, ermənilərə alçaq nəzərlə baxmağa başlayır... Yəqinliklə demək olar ki, əgər Anadoluda haradasa sizi aldadıblarsa, deməli sizə xətər ermənidən dəyib»;

- fransız səyyahı qraf de-Şolenin fikri:

Ermənilərin «yoxsulluğu və əzabları ürəyimi nə qədər yandırsa da, heç vaxt onlara yapışa bilmədim. Onlar çox çirkin hiyləbaz, biabırçı rəzil, yaramaz və alçaq adamlardır».⁵

Uzun müddət Türkiyədə Rusiyanın diplomatik nümayəndəsi işləmiş V.V. Mayevskinin «Arməno-tatarskaə smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov armənskoqo voprosa» adlı əsərindən (1906) bir sitat gətirək:

«Mən bir fikri nəinki demək, hətta xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, erməni məsələsinə dair yalanın yayılması bütün erməni millətini yalan yola saldı. Ola bilsin onun ən yaxşı nümayəndələrinin ağılı korrlandı, yüzlərlə ermənini yoldan çıxartdı, minlərlə ermənini faydalı işdən ayıraraq anarxiyaya- Asiya Türkiyəsi erməni kəndlilərinin məruz qaldıqları və sonra Zaqafqaziya ermənilərinin də əzab çəkdiqləri sonu görünməyən fəlakətlər yaratmağa yönəltdi... Məhz mətbuatın sayəsində erməni işlərində həqiqət elə sıx yalan dumanı ilə örtüldü ki, həqiqət şüası o dumanı yara bilmədi».⁶

Başqa bir əsərində Mayevski deyir:

«Həqiqət yoxdur, çünki erməni müəllifləri həqiqətdən qaçırlar. Onların bütün fəaliyyəti elə yalan-palanlar, elə eşidilməmiş qəddarlıqlar uydurmaqdan ibarətdir ki, bunlar ermənilərə simpatiya, türklərə antipatiya doğursun».⁷

Görünür, bu gün Mayevski sağ olsaydı, öz fikrinə onu da əlavə edərdi ki, erməni yalanı vaxtında rədd edilmədi və rədd edilməyən «yalan siyasətə çevrildi, rədd edilməyən siyasət isə ölümə apardı. Bəzən bütöv xalqların taleyi sözdən asılı olur» (ABŞ-ın BMT-də nümayəndəsi xanım Kirpatrikin nitqindən. 10.12.1984).

16 ölkə parlamentinin erməni «genosidi»ni tanıması, hər şeydən əvvəl, həmin orqanların erməni yalanının qurbanı olmasına dəlalət etmirmi? Erməni yalan və uydurmalarının Avropa ictimai fikrində, Avropanın tarix üzrə dərsliklərində üstünlük təşkil etməsi zənnimcə, həmin qərarların qəbul edilməsində az rol oynamayıb.

1921-ci il martın 28-də ABŞ-ın Türkiyədə səfiri kontr-admiral Bristol erməni məsələsinin ABŞ senatının kollegiyasında müzakirəyə qoyulması ilə əlaqədar yazmışdı:

«Görürəm ki, türklərin Qafqazda minlərlə erməni öldürmələri haqqında məlumatlar ABŞ-da sərbəst yayılır... Ermənilər haqqında bu məlumatlar tamamilə yalandır... Nə qədər ki, ermənilərin yaydıqları yalan məlumatları təkzib etməmişik, yaxud durub erməni məsələsinə dair əsl faktları bəyan etməmişik, yalan informasiya verməkdə şərik kimi ittiham oluna bilərik. Daşnaklar hakimiyyətdə olanda kürdlərə, türklərə və tatarlara hücumu təmin etmək üçün hər şeyi etdilər, müsəlmanlara qarşı zor işlətdilər,... müsəlmanları məhv edərək, evlərini talan edib dağıdaraq, türklərin üstünə hücum etdilər. Türklər cavab tədbirlərinə əl atanda ermənilər hər şeyi buraxıb qaçdılar. Elə qaçdılar ki, hətta dayanıb öz arvadlarını və uşaqlarını qorumadılar».⁸

Bristol ABŞ-ın Ermənistanı maddi köməyi haqqında deyir: «İki il ərzində işsiz ermənilərə pul xərclədik, onlara 50 milyon dollarlıq un verdik. Bu böyük xərclər nə verdi? Alçaqlıqdan başqa heç bir şey. Kritik vəziyyət yarananda Ermənistanı ən fəal kömək edənlərdən, Ermənistanın ən böyük dostlarından biri şəxsi mühafizəsi üçün Türkiyəyə müraciət etməli oldu. Belə bir fakt yaxşı məlumdur ki, ermənilərə yardım proqramımızı həyata keçirməyə başlayan zaman aclara paylamaq üçün erməni hökumətinə verdiyimiz un və digər məhsulları hökumətin yüksək rütbəli rəsmi şəxsləri mənimsəmiş və şəxsi qazanc üçün satmışlar».⁹

Səfir bildirirdi ki, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulması ilə 50 milyon dollarımız artıq batmışdır. Ermənistanı yenidən pul ayırmaq (belə təkliflər var idi) yenidən pulu havaya sovurmaqdır.

Tarix sanki təkrar olur: 1992-2001-ci illərdə ABŞ Ermənistanı 1,4 milyard dollar təmənnasız yardım göstərmişdir. Rusya isə Ermənistanı 1 milyard dollarlıq hərbi sursat vermişdir...

ABŞ alimi Səmyuel A. Uimz haqlıdır: «Güman ki, bəşər tarixində elə bir ölkə olmamışdır ki, Ermənistan kimi yalnız danışmaqla bu qədər xarici yardım ala bilsin».¹⁰

Uimzin ABŞ-da nəşr olunmuş «Ermənistan-terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. (Ermənilərin böyük firıldaq seriyaları. I cild.)» kitabı Azərbaycan dilində işıq üzü görmüşdür.

Müəllifin yazdığı kimi, «ermənilərin firıldaq, kələk, saxtakarlıq, qırğınlar və terrorçuluqla dolu hərəkətlərinin uzun siyahısı bu kitabda sənədləşdirilmişdir. Bunlar elə erməni gizlinləridir ki, onlar xristian dünyasının bunu bilməsini istəmirlər, lakin onlar erməni mənbələrinə əsasən burada faş edilir».¹¹

Uimzin ən çox istifadə etdiyi erməni məxəzi amerikan ermənisi professor Riçard G. Hovanissyanın dördcildlik «Ermənistan Respublikası» kitabıdır. Uimzin yazdıqlarından məlum olur ki, Hovanissyanın kitabında Naxçıvan və Qarabağ, ümumiyyətlə Azərbaycan haqqında xeyli faktlar var.

Yaxşı olardı ki, həmin kitab əldə edilib tədqiqatçıların istifadəsinə veriləydi.

Bizim üçün əlçatmaz olan bir çox başqa mənbələrdən də Uimz geniş istifadə etmişdir. Onlardan biri Britaniya parlamentinin üzvü ser Ellis Bartlettin 1895-ci ildə yazdığı pamfletdir.

Bartlett nələri vurğulayıb?

- «Türk-erməni hadisələri haqqında çox geniş yayılmış nağıllar... Erməni İnqilabi Komitəsinin çirkin icadlarıdır»;

- «Son dörd əsr ərzində heç bir hökumət Osmanlı İmperiyası qədər dözümlülük nümayiş etdirməmiş və daha çox dini azadlıq verməmişdir. Dinlərin hər bir formasına-yunan, yəhudi, nestorian, Roma katolikliyi və başqalarına-ayinlərin yerinə yetirilməsində və yayılmasında tam azadlıq verilmişdir. Əgər türklər keçmişdə bir qədər az səxavət göstərsəydi, indi onlar müasir əziyyətlərinin çoxuna qatlaşmazdılar. Fransada və Almaniyada, hətta İngiltərədə heretiklər diridir tonqallarda yandırılanda Osmanlı dövləti öz tərəfindən, təbələrinə hüdudsuz dini azadlıq vermişdi ».

(Bunu ermənilərdən də etiraf edənlər olub. Yüksək rütbəli bir erməni rahibi Bartlettdən bir il əvvəl Londonda İngilis erməni dərənəynin iclasında demişdi: «Dünyada heç bir azlıq Osmanlı erməniləri qədər sərbəstliyə sahib olmamışdır».

Türkiyə Yeddigüllə erməni xəstəxanasının baş həkimi Karapet Arman: «Osmanlı imperatorluğunda türk-erməni münasibətləri ən gözəl dövrünü yaşamışdır».

1876-cı ildə millət vəkili seçilmiş Manuk Marçıyan Osmanlı Birinci Məşrutıyyə Məclisində demişdi:

«Dünyanın hər tərəfinə hər dil ilə elan olunsun. Dünya görsün ki, ermənilər beş yüz ildən bəri Osmanlı dövlətinin adil idarəsində xoşbəxt yaşamışlar».¹²⁾

- «İngiltərə və müəyyən mənada Avropa nəhəng yalanın təsiri altına düşmüşdür. Bu mənada məşhur ingilis jurnallarının sahibləri və redaktorları məntiqdən kənar çap materialları və hər bir nağıl üçün çox ciddi məsuliyyət daşıyırlar-onların əksəri absurddur və reallıqla zidiyyət təşkil edir-onların hamısı erməni yalanlarının emalı vasitəsilə ətrafa püskürülmüşdür».¹³

Bartlett öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün «türk-erməni hadisələri» rayonlarında olmuş ispan coğrafiyaçı alimi M.Ksimeusə istinad edir. Ksimeus şəhadət verir ki, «çox dəhşətli düşünülmüş və vəziyyəti bütün detalları ilə işıqlandıran geniş yayılmış əhvalatlar başdan-başa uydurmalarıdır», «minlərlə erməninin öldürülməsi, onların qadınlarının zorlanması, çoxsaylı kəndlərin xaraba qoyulması, din xadimləri, qadın və kişilərə qarşı müxtəlif formada həyata keçirilmiş işgəncə və müsibətlər sadəcə olaraq saxtakarlığın ən vəhşi ixtirasıdır».

Ksimeus belə bir qənaətə gəlib:

«Bütün Şərqi xalqları arasında yalan deməkdə ən mahir, səriştəli və öyrəncəlisi ermənilərdir».¹⁴

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərdən gətirdiyimiz bu fikirlər erməni yalan və saxtakarlığının tarixi və anatomiyası haqda təsəvvürlərimizi genişləndirmək, erməni saxtakarların fitnəkarlıqda, dələduzluqda, yalan uydurmaqda, şər və böhtan atmaqda nə dərəcədə çevik, mahir və təcrübəli olmalarını öyrənmək baxımından

əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda həmin fikirlər erməni fitnə-fəsadlarını ifşa etməkdə göstərdiyimiz passivliyə, laqeyidliyə son qoyulmasına, düşmənlərimizin ideoloji hücum və təxribatlarından özümüzü qorumaq sahəsində mübarizəni bütün istiqamətlərdə və bütün səviyyələrdə fəallaşdırmağa və gücləndirməyə çağırışdır.

Heç bir zaman unutmamalıyıq ki, ermənilər təbliğatda, daha dəqiqi yalan yaymaqda və böhtan atmaqda çox mahir və təcrübəlidirlər. 1919-cu ildə Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddelin yazdığı kimi, «ermənilər dünyada ən yaxşı təbliğatçılardır... Onların xaricdə təbliğatı elədir ki, Avropa və bütün dünya ermənilərin tərəfindədir. Onlar məharətli müntəzəm təbliğatla layiq olmadıqları çox simpatiya qazanırlar».¹⁵

Heç bir zaman unutmayaq həmin ildə Y.V.Çəmənşeminlinin yazdıqlarını: «Hankı millət yaşamaq istərsə, öz dərini söyləməlidir, səsini çıxarmalıdır. Səsini çıxarmağı bilməyən və bağırmaq bacarmayan millət həmişə əzilər. Səs vasitəsi də qəzet və məcmuələrdir. Qonşularımızdan bağırmağı ilə məşhur ermənidir. Bu millət dərini və tələbini bildirməkdə böyük istedad sahibidir. Rusiyada bir qəzetə yoxdur ki, erməni məsələsini yazmasın. Bundan başqa, özlərinə məxsus bir çox qəzetə və məcmuələri var.

Bu gün Paris konfransının nəzərini cəlb etmək üçün hədsiz-hesabsız kitablar çap olunur, qəzetlər nəşr olunur. Hər kəs dərini, tələbini uca səslə bildirir. Eşitdiyimə görə, ermənilər bu il milli məsələlərinə dair doqquz yüz əsər təb etdirmişlər.

... Bizim müsəlman aləmində əfkari-ümumiyyənin rəğbətini qazanmaq üçün az çalışılır».¹⁶

Sübut etməliyik ki, biz Azərbaycanı düşmən böhtan və yalanından qorumağa, Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa qadirik.

II

Ermənistan Respublikası, müxtəlif erməni siyasi qüvvələri «Böyük Ermənistan» xülyası ilə yaşayırlar. Bu xulya naminə zaman-zaman gah bir qonşu dövlət, gah da hamısı birlikdə erməni təbliğatının geniş miqyaslı ideoloji hücumlarına və digər erməni təxribatlarına məruz qalır. Keçən əsrin 70-ci illərində əsas təxribat hədəfi Türkiyə seçilmişdi. Türkiyənin şərq viayətlərini «azad edib» Ermənistan SSR-yə birləşdirməyi özünün strateji məqsədi elan edən ASALA-nın (Ermənistanı azad etmək uyğunda gizli erməni ordusu) dünya miqyasında türk diplomatlarına qarşı qanlı terroru, ABŞ konqressində «Erməni genosidi» haqqında qətnamə qəbul etmək məsələsi ətrafında aparılan kampaniya çoxumuzun yadındadır.

Bu kampaniyaya ABŞ-dakı Erməni partiyaları - Erməni inqilabi federasiyası (daşnak), Erməni sosial-demokrat partiyası və Erməni demokrat liqası başçılıq edirdilər. 1985-ci il aprelin 13-də onlar «Armenian uikli» qəzetində birgə bəyanat dərc etdilər. Orada deyilirdi ki, «bizim ərazi tələblərimiz yalnız Türkiyəyədir».¹⁷ Bu bəyanatda Naxçıvan, eləcə də Dağlıq Qarabağ hələ hallanmırdı.

1985-ci il dekabrın 11-də Fransada ermənicə çıxan «Qamk» qəzetində daşnak partiyasının siyasi manifesti dərc olundu. Manifest «Birləşmiş Ermənistan » yaratmağı başlıca məqsəd elan edərək «Birləşmiş Ermənistan»ın dövlət sərhədlərini müəyyənləşdirdi:

a) «Birləşmiş Ermənistan»ın sərhədləri Sevr müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş əraziləri, Naxçıvan, Axalkələk və Qarabağ rayonlarını əhatə etməlidir (10 avqust 1920-ci ildə Fransanın Sevr şəhərində imzalanan müqavilə Türkiyənin ərazisini bölüşdürməyi nəzərdə tuturdu. Lozanna sülh konfransı (1923) Sevr müqaviləsini ləğv etdi);

b) Səpələnmiş erməni əhalisi müstəqil milli əraziyə repatriasiya edilməli və bütün erməni xalqı bu ərazidə cəmləşməlidir;

v) Erməni xalqına qarşı «genosidə» görə Türkiyə kompensasiya verməlidir.¹⁸

Aprelin 21-də ABŞ-da olan erməni partiyaları yeni bir bəyanat yaydılar. İddia etdilər ki, 1915-ci ildə Türkiyə bir milyon yarım ermənini qətlə yetirmiş, qalan erməniləri isə ölkədən sürgün etmişdir.

O zamanlar Türkiyədə nə qədər erməni olmuşdur?

Mesrop Q.Qriqoryanın fantastikasına görə, təkcə Anadoluda «üç milyon» erməni olmuşdur.

Halbuki erməni patriarxatının məlumatına görə, 1912-ci ildə ümumiyyətlə Osmanlı imperiyasında 2 milyon 100 min erməni yaşamışdır.

1977-ci ildə Londonda çap olunmuş «Osmanlı imperiyasının tarixi və müasir Türkiyə» kitabında (ingiliscə) göstərilir ki, 1882-1914-cü illərdə Osmanlı imperiyasında ermənilərin sayı 1 milyon 300 mindən çox olmamışdır.

ABŞ müəllifi Səmyuel A. Uimz həm imperiyada, həm də altı vilayətdə ermənilərin ümumi sayı haqqında müxtəlif mənbələrin aşağıdakı məlumatlarını təqdim etmişdir:

-Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Coğrafiya bölməsinin 1892-ci ildə yaydığı məlumata görə, ermənilərin ən çox məskunlaşdığı altı vilayətdə (Ərzurum, Sivas, Diyarbəkr, Harput, Van, Bitlis) 2.687 min müsəlman, 665 min erməni, 90 min yunan olmuşdur;

- Osmanlı imperiyasında ermənilərin ümumi sayını isə mənbələr aşağıdakı şəkildə göstərmişdir:

M. Zarçəşi, Fransanın Vandakı konsulu	- 1.300 min
Françis de Pressence (1895)	- 1.200 min
Torumnekize	- 1.300 min
Linç (1901)	- 1.158 min
Osmanlı siyahıya alması (1905)	- 1.294 min
Britaniyanın Mavi kitabı (1913)	- 1.056 min
Fransanın Sari kitabı	- 1.400 min
Konterson (1913)	- 1.475 min
Erməni patriarxı Ormanyandır	- 1.579 min

Lepsins

- 1.600 min

Səmyuel A. Uimz həmin rəqəmlərə istinadən 1,5 milyon erməninin qətli haqqında iddianı «ən böyük nağıl» adlandırır və deyir: «Ermənilər o vaxt Anadoluda yaşamış ermənilərin sayından qat-qat artıq öldürülmüş erməni iddiası ilə üstümüzə gəlirlər».¹⁹

Erməni müəllifləri artıq çoxdan dünyaya car çəkirlər ki, Osmanlı imperiyası hökumətinin erməniləri məhv etmək haqqında məxfi planı olmuşdur.

Bu iddia da əfsanədir.

Castin Makkarti və Karolin Makkarti 1989-cu ildə Vaşiqtonda nəşr olunmuş «Türklər və ermənilər» adlı əsərdə yazıblar (ingiliscədən rusçaya tərcümə edilərək, 1996-cı il də Bakıda nəşr olunmuşdur):

«Bu günə qədər İstanbul hökumətinin ermənilərin məhv edilməsinə dair gizli planı olması barədə heç bir sübut aşkar edilməmişdir».²⁰

Daşnak partiyasının banilərindən biri olan Kaçaznuni (Ermənistanın birinci baş naziri) 1923-cü ildə demişdir:

«1914-cü ilin payızı ərzində, hələ Türkiyə müharibə edən ölkələrə qoşulmadığı və buna hazırlaşmadığı zaman Zaqafqaziyada böyük hay-küy və böyük enerjilə könüllü drujinaların təşkili başlandı». Daşnak partiyası «həm könüllü drujinaların təşkilində, həm də onların Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarında fəal iştirak etdi». «Erməni könüllü dəstələrinin təşkili və türklərə qarşı çıxması ... əsrin az qala bir rübü ərzində erməni xalqının, bütöv bir nəslin canına hopdurulmuş psixologiyanın təbii və labüd nəticəsi idi. Bu psixolojiya püsürməli idi, püsürdü də».²¹

Mayevski doğru deyib ki, daşnak partiyası peyda olana qədər Türkiyədə türklərlə ermənilər arasında «heç bir ciddi anlaşılmazlıq olmayıb», xristian xalqlarından heç biri yaşamaq haqlarının olmamasından şikayətlənməyib, «türklər ermənilərə heç bir düşmən münasibət bəsləməyiblər». 1980-ci ildə meydana çıxan daşnaklar «Asiya Türkiyəsində öz qardaşlarının (ermənilərin – T.K.) qatilləri» oldular.

Türkiyə ermənilərinin başçıları-daşnaklar birinci dünya müharibəsində vətəndaşları olduqları Türkiyəyə xain çıxdılar. Hadisələrin bilavasitə içində olan və bilavasitə iştirakçısı olan Vandan deputat, sonra ruslar tərəfə keçmiş Papazyan etiraf etmişdir:

«Ermənilərin türk seksiyasının, daşnak partiyası üzvlərinin liderləri Türkiyə müharibəyə girərsə, loyallıq qalacaqları barədə verdikləri vədlərə əməl etmədilər». Onlar erməni könüllülərini Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı vuruşmağa çağırdılar. Ermənilər «cinayətkar utopik təbliğata uyaraq, qiyam qaldırdılar».²²

Təbii, heç bir dövlət belə qiyama dözməz. Türkiyə də dözmədi. Papazyanın yazdığı kimi, «ermənilər özləri öz bədbəxtliklərinin yaradıcısı oldular».

Fransız müəllifi Jorj de Malevil düzgün nəticə çıxarıb:

«Erməni irqini məhv etmək üçün cinayətkar qəsd olması barəsində tezis-Osmanlı hökumətinin ən yuxarı dairələrində hazırlanan qəsd barədə tezis sənədlərlə tanış olarkən sabun köpüyü kimi puç olur».²³

Türk dünyasının görkəmli xadimi Ziya Göyalp sərrast demişdir:

«Bizi arxadan vurdular, biz də vurduq».

1919-cu ilin əvvəllərində İstanbul hərbi məhkəməsində ingilislərə qulluq göstərən hakimlə müttəhim Ziya Göyalp arasında belə bir deyişmə olmuşdu:

«Erməni qırğınına siz fitva vermisiniz, bəs buna nə deyə bilərsiniz?»

Bu sual onu (müttəhimi) vulkan kimi püskürtdü:

- Millətimizə iftira etməyin. Türkiyədə erməni qırğını deyil, türk-erməni müharibəsi vardır. Bizi arxadan vurdular, biz də vurduq.

Müttəhimdən belə bir cavabı gözləmədilər. Heyrətdən Nazim paşanın ağızla qaldı. Qaşları alnına qırmanmış, gözləri isə fal daşına dönmüşdü».²⁴

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ABŞ-dakı erməni partiyaları 1985-ci ilin əvvəllərində bəyan edirdilər ki, «bizim ərazi tələbimiz yalnız Türkiyəyədir». Lakin Sovet İttifaqının laxlaması dərinləşdikcə, həmin partiyalar Azərbaycana və Gürcüstana ərazi iddialarını ön plana keçirdilər.

1987-ci ilin aprelində həmin partiyalar «birgə kommunike» dərc edib tələb etdilər:

«2. Türkiyə erməni xalqına öz tarixi vətəninə qaytarmalıdır;

... 6. Sovet Ermənistanının hökuməti təsirli metodlardan istifadə etməklə erməni məsələsinin (daxili ərazi iddiaları ilə birlikdə) Sovet hökuməti tərəfindən qəbul edilməsinə nail olmalıdır».²⁵

«Daxili ərazilər»dən birinci olaraq Naxçıvan haqqında konkret iş görülməyə başlandı. ABŞ-da «Naxçıvanı Ermənistanla» hərəkatı yaradıldı. 1987-ci ilin martında «Xarici ermənilərə müraciət» dərc olundu. Bir çox xarici erməni qəzetlərinin dərc etdiyi həmin müraciətdə deyilirdi ki, «tezliklə Naxçıvan ölkəsini Vətənlə birləşdirmək bizim yeganə məqsədimizdir». Bununla birlikdə, Dağlıq Qarabağa dair niyyət də gizlədilmirdi. Elan edilirdi ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin qaldırılması «Qarabağ milli vilayəti əhalisinin öz iradəsindən asılıdır. Əhali Ermənistanla birləşmək arzusunu ifadə edən kimi bütün ermənilər kömək edəcəklər». Erməni ictimaiyyətindən xahiş olunurdu ki, Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək haqqında SSRİ rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırsın.

«Xarici ermənilərə müraciət» Ermənistanda da yayılır. Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək haqqında Ermənistanda 75 min imza toplanıb SSRİ rəhbərliyinə təqdim olunur.

SSRİ rəhbərliyinin həmin petisiyaya münasibəti necə olmuşdu?

Azərbaycanın rəsmi dairələrinin Naxçıvan ətrafında fitnə fəsadlardan xəbəri varmı?

SSRİ rəhbərliyinin Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda antiazərbaycan əhval-ruhiyyəsinin qızıqdırılması barədə məlumatı var idimi?

Akademik Əfrand Daşdəmirov Moskvada çıxan «Azerbaydjanskiy konqress» qəzetində (№ 2 (17) fevral 2005) «Qarabağ münaqişəsi: bu necə başlandı» adlı qiymətli məqalə çap etdirmişdir. Məqalədə Dağlıq Qarabağ hadisələri ərəfəsində SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin birinci müavini işləmiş F.Babkovun «DTK-i və hakimiyyət» (Moskva 1993) kitabından aşağıdakı sitat gətirilmişdir:

«İki il idi ki, Ermənistan və Azərbaycan arasında gözlənilən münaqişə haqqında haray salırdıq... Ermənistana briqada göndərildi. Briqada təsdiq etdi: Zaqafqaziyada millətlərarası münaqişə yetişir. Təcili tədbir görmək lazımdır. Məsələ Sov.İKP MK Katibliyinin müzakirəsinə çıxarıldı. Lakin briqadanın bütün nəticə və təkliflərini qərardan çıxartdılar və məsələnin kəskinliyini yumşaltdılar. Milli zəmində münaqişələr olmasını, bəzi respublikalarda sosial sarsıntıların yetişməsini heç kim açıq etiraf etmək istəmirdi... Sov.İKP MK həqiqəti açmaq üçün edilən bütün cəhdlərin qabağını alırdı».

Babkovun həqiqəti söyləməsinə inanaraq birmənalı demək olar:

- Birincisi, bax gör, SSRİ kimi bir dövlətin rəhbəri kim və necə rəhbər imiş!
- İkincisi, Ermənistan qatı millətçilərinin və Dağlıq Qarabağ separatçılarının havadarı məhz SSRİ rəhbəri imiş!
- Üçüncüsü, Ermənistan və Azərbaycan xalqlarının min bir bəlaya düşər olmalarına əslində rəvac verdiyinə görə Qorbaçov bilavasitə məsuliyyət daşıyır.

Babkovun fikrincə, SSRİ rəhbərliyinin məsuliyyəti ondadır ki, o, «erməni-azərbaycanlı probleminin həllinə ikili münasibət bəsləmiş, qəti mövqe tutmamış, bir müddət problemi əhalidən gizlətməmiş və bununla da münaqişəni daha da gücləndirmişdi».

SSRİ rəhbərliyinin möhkəm və vahid mövqeyinin olmaması barədə onu demək kifayətdir ki, 1988-ci ilin mayında Sov İKP MK Siyasi Büro üzvləri Liqaçov və Yakovlev (birincisi Bakıda, o biri Yerevanda) bir-birini inkar edən bəyanatlar verdilər. Liqaçov sərhədləri yenidən dəyişdirməyi pislədi. Yakovlev isə əslində öz müqəddaratını təyin etmə hüququnu müdafiə etdi və dedi ki, bu hüquq ayrılmaq hüququdur.

Ə.Daşdəmirova görə, bu, təsadüfi epizod deyildi. Aşkar oldu ki, ölkə rəhbərliyində siyasi və ideoloji parçalanma baş verib. Zaqafqaziyada etnosiyasi böhran SSRİ rəhbərliyində siyasi mübarizə meydanına çevrilib və mərkəz Qarabağ münaqişəsində get-gedə obyektiv arbitr mövqeyini itirir.

F.Babkovun kitabı Bakı kitabxanalarında tapılmadı. Onu Moskvadan gətirdik. Kitabda mənə və mümkündür ki, bir çox oxucularımıza az məlum olan bəzi faktlar və mülahizələr var. Onlardan bir neçəsini nəzərə çatdırmağı lazım bildim.

Öncə qeyd edək ki, Babkov Dağlıq Qarabağın ərazi mənsubiyyəti məsələsində səhvə yol verir. İddia edir ki, «1923-cü ildə erməni əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur».

Dağlıq Qarabağ həmişə Azərbaycan tərkibində olmuşdur. Heç bir zaman Dağlıq Qarabağ Ermənistan tərkibində olmamışdır. 1923-cü ildə Azərbaycan tərkibində olan Dağlıq Qarabağa məhz muxtar vilayət statusu verilmişdir.

İndi də Babkovun maraq doğuran fikirləri haqqında.

1. «1946-cı ildə Sovet İttifaqı Türkiyə ilə münaqişə həddində idi. O zaman Zaqafqaziyada qoşunlar cəmləşmişdi və müəyyən diplomatik addımlar atıldı. Qərbi Ermənistan torpaqlarını Türkiyədən qoparıb Sovet Ermənistanına birləşdirmək haqqında dərhal şayiələr və söz-söhbət yayıldı. Daşnaklar Sovet ittifaqını bu addıma təhrik edir və birmənalı istəyirdilər ki, sovet ittifaqını dünənki müttəfiqlərilə toqquşdursun. Şübhə yox idi ki, ABŞ və Böyük Britaniya bu münaqişəyə hökmən qarışacaqlar. Ancaq xoşbəxtlikdən Sovet hökuməti bu demarşa getmədi Erməni torpaqları həmişəki kimi daşnak liderlərinin əllərində kozır kartı olaraq qaldı.

Münaqişəsiz qərbi Ermənistanı Türkiyə ilə birləşdirməyin mümkün olmamasını başa düşən daşnaklar Böyük Ermənistan yaratmaq ideyasını Sovet İttifaqı ərazisində torpaqları (görünür, Babkov Azərbaycan və Gürcüstanın məlum bölmələrini nəzərdə tutur – T.K.) əldə etmək yolu ilə həyata keçirməyi planlaşdırdılar».^{25a}

Babkovun yazdıqlarından məlum olur ki, 1946-cı ildə SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin gərginləşməsində, bu münasibətlərin az qala müharibə həddinə çatmasında və beləliklə yeni dünya müharibəsi təhlükəsi yaranmasında daşnaklar mənhus rol oynamışlar (Bir sıra qiymətli monaqrafiyalar müəllifi professor Cəmil Həsənlı bu günlərdə yeni bir fundamental tədqiqat əsəri – «SSRİ-Türkiyə: soyuq

müharibənin sınaq meydanı» (Bakı,2005) kitabını çap etdirmişdir. SSRİ-Türkiyə münasibətləri tarixilə maraqlananlar bu kitabdan çox bəhrələnmə bilirlər).

2. Babkovun əsərindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, ermənilər Sovet İttifaqının ən yeni tarixində terrorizmin pioneri olmuşlar.

1973-cü ildə ermənilər Moskvada 29 nəfərin həlak olması ilə nəticələnən 3 terror aktı-partlayış təşkil edirlər: 25 Oktyabr küçəsində, Dzerjinski meydanındakı mağazində və «İzmaylovskiy park» və «Pervomayskaə» stansiyaları arasında metroda.

Terrorçular Moskvada mühakimə edildilər və cəzalandırıldılar. Lakin «Erməni rəhbərliyi bu qanlı cinayəti respublika əhalisindən gizlətmək üçün hər şeyi etdi. Ermənistan KP MK Birinci katibi Dəmirçiyanın göstərişilə erməni dilində çıxan heç bir qəzet bu terror aktı haqqında məlumat dərc etmədi. Zatikyan və onun əlaltılarının ali məhkəmədə mühakiməsi haqqında sənədli filmi hətta Ermənistanın partiya fəallarına göstərmək qadağan olundu... respublika rəhbərliyi qadağanı erməni xalqını rusların gözündən salmamaq niyyətilə əsaslandırdı»^{25b}

Bu arada akademik A.D.Saxarov «İzvestiə» qəzetində bəyan etdi ki, ermənilər guya qeyri-qanuni tutulmuşlar. Buna protest bildirən Saxarov inanmırdı ki, «üç terrorçu bu cinayət törətmək üçün Moskvaya gələ bilirlər».^{25v}

Dəmirçiyən Saxarovun çıxışına sərt reaksiya verir: «Saxarov cinayətkarların familiyalarını açıqlamağa neçə cürət etmişdir. Həmin materialın çap olunmasına kim icazə vermişdir!».

Babkov vurğulayır ki, «hətta terror faktından heç kim siyasi nəticə çıxarmaq istəmədi... heç kim məsələnin mahiyyətinə varmaq istəmədi... Mərkəzdə də, yerlərdə də rəhbərlər başa düşmək istəmirdilər ki, iş bununla bitməyəcəkdir. Hətta bir neçə ildən sonra respublikada millətçilik təmayülləri şiddətlənəndə və daşnaklar öz ideologiyasını Ermənistanda fəal yayanda Ermənistan rəhbərliyi onlara lazımı müqavimət göstərmədi. Görünür, bu, təsadüfi deyildi»^{25q}

Babkov, Yerevanda olarkən həmin kəskin problemlər barədə Dəmirçiyənla söhbət edir. Ondan «bizdə heç bir dəhşətli hadisə baş vermir!» cavabını alır.

Babkov Dəmirçyanla bir də görüşüb daşnakların fəallığı barədə yeni faktlar açıqlayır. Bu dəfə Dəmirçyan məsələyə qismən başqa cür yanaşır. «Respublika kommunist partiyası MK-nın növbəti Plenumunda Dəmirçyan kommunistləri daşnak təsirinə qarşı mübarizəyə başlamağa çağırır, lakin iş bu formal aksiya ilə də bitir. Bu fəaliyyətsizlik Dağlıq Qarabağ sakinlərinə bədbəxtlik gətirdi».^{25d}

Təkcə Dağlıq Qarabağ sakinlərinəmi? Öz tərəfimizdən deyək: yox, bütün Azərbaycan və Ermənistan xalqlarını min bir cür bəlaya düçar etdi.

Ermənilərin Naxçıvanla bağlı aksiyaları Dağlıq Qarabağ hadisələri ərəfəsində baş vemişdi.

Onların 1987-ci il ərzində Dağlıq Qarabağı deyil, məhz Naxçıvanı ön plana çəkməsi Azərbaycanın diqqətini yayındırmaq məqsədilə atılan taktiki addım idimi?

Bəlkə də.

Dağlıq Qarabağ hərəkatının «ideoloqlarından biri kimi həlak olanlar, qaçqınlar qarşısında özünü günahkar sayırsınız» sualına Zori Balayan belə cavab vermişdi: «Mən bu işi başladığıma görə yox, öz xalqımı gec qaldırdığıma görə günahkaram. Görünür, məsələni Naxçıvandan başlamağa cəsarətim çatmadı... o, Naxçıvandanki 150 min erməni həmişəlik öz yurdlarından didərgin düşüb. Bu faciə sovet liderlərinin hakimiyyəti zamanı hiss olunmadan baş vemişdi».

Balayanın özünü «həlak olanlar, qaçqınlar qarşısında günahkar» saymaması başa düşüləndir. Yalnız vicdanını itirməyən şəxs günahını etiraf etməyə qadirdir.

Onun dediklərində maraq doğuran məqam ondan ibarətdir ki, o, «məsələni Naxçıvandan başlamadığına» təəssüflənir və buna cəsarətinin çatmamasını söyləyir.

Lakin zənnimcə, məsələ Balayanın cəsarətinin çatışmamasında deyil. Balayan «məsələni Naxçıvandan başlamağa cəsarətim çatmadı», işi Qarabağdan başladım deməklə Dağlıq Qarabağ hadisələrinin başlanmasında özünün müstəsna rol oynaması və ən əsası Ermənistanın Dağlıq Qarabağ hadisələrində əli olmaması təsəvvürünü yaratmaq istəyir.

Əbəs cəhddir. Dağlıq Qarabağ məsələsi də, Naxçıvan məsələsi də yeni deyildi, 1918-1921-ci illərdə puç olmuş planların yeni nəşri idi. Digər tərəfdən, bu yeni nəşrin müəllifi nə Balayan idi, nə də ABŞ-dakı və digər ölkələrdəki yanlar. 1918-ci ildən üzübəri bu ideyanın beşiyi başında Ermənistan rəhbərliyi dayanmışdı. Sovet dövründə bu rəhbərlik Naxçıvana iddialarını zaman-zaman diaspora dedirdirdi. Dağlıq Qarabağa iddialarını isə özü rəsmi bəyan edirdi. Məlumdur ki, 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan KP MK-sı DQMV-i «Qarabağ vilayəti» kimi Ermənistana tərkibinə daxil etmək haqqında ÜİK (b) MK-ya, İ.V.Stalinə rəsmi müraciət etmişdi. M.C.Bağirov aşağıdakı alternativ təkliflərlə Ermənistanın təklifinə razılıq vermişdi:

1. Şuşa rayonu Azərbaycan tərkibində qalmalıdır.
2. «Ermənistanın Azərbaycan SSR-yə bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların məskunlaşdıqları Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonları Azərbaycan Respublikası tərkibinə » daxil edilməlidir.
3. «Gürcüstan SSR-nin, demək olar ki, yalnız azərbaycanlılar yaşayan və bilavasitə Azərbaycan SSR-yə bitişik olan Borçalı rayonu Azərbaycan SSR tərkibinə daxil edilməlidir»
4. «Dağıstan MSSR-nin keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi olan və Bakı quberniyası tərkibinə daxil olan və Azərbaycan SSR-yə bitişik Dərbənd və Qasımkehd rayonlarının ərazisi Azərbaycan SSR tərkibinə» daxil edilməlidir.

M.C.Bağirovun bu qətiyyətli addımı və İ.V.Stalinin prinsipial mövqeyi Ermənistanın Dağlıq Qarabağ haqqında planlarını puç etdi. «Ağzı yanmış» Ermənistan rəhbərliyi xeyli müddət Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldırmağa cəsarət etmədi.

... 1964-ci ildə Mikoyan Xruşşova təklif etdi ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistana birləşdirilsin. Xruşşovun cavabı belə oldu: «DQMV ermənilərini bir sutka ərzində Ermənistana köçürmək üçün 12 min hərbi yük maşını verməyə hazırım»

Bu cavabla elə bil yenə də qurbağa gölünə daş atıldı.

Balayan nahaq yerə qürrələnir! Məhz Ermənistan rəhbərliyi həm Naxçıvan, həm də Dağlıq Qarabağ uğrunda kampaniyanın ideoloqu və təşkilatçısı idi. Balayandan fərqli olaraq Ermənistan rəhbərliyi başa düşürdü ki, «məsələni Naxçıvandan başlamaq» açıq avantüra olar.

Ermənistan rəsmiləri bilməmiş deyildi ki, açıq şəkildə məsələni «Naxçıvandan başlamaq» dünya ictimaiyyəti tərəfindən Azərbaycana açıq hərbi təcavüz kimi qiymətləndirilər. Digər tərəfdən, onlar yaxşı bilirdilər ki, Naxçıvanda Ermənistanın ilhaqçılıq planlarını müdafiə edəcək sosial baza yoxdur. Və bir də Naxçıvan əhalisinin müstəsna dəyanəti və igidliyini, yəqin ki, Ermənistanda hələ unutmamışdılar. Onlar yaxşı xatırlayırdılar ki, məsələn, 1905-ci ilin mayında ermənilər Naxçıvanda terrora başlayanda azərbaycanlılar cavab tədbirləri görmək məcburiyyətində qalmışdılar və nəticə etibarilə fitnəkarlar və terrorçular layiqincə cəzalandırılmışdılar. 1906-cı ilin fevralında Tiflisdə keçirilən erməni-müsəlman sülh məclisində Xatisovun (Ermənistanın gələcək baş naziri) dediyinə görə, o zaman Naxçıvanda «45 erməni və 1 müsəlman» həlak olmuşdu.

Bu rəqəmlərin həqiqətə uyğun olub-olmamasını yoxlamamışıq. Lakin fakt faktlığında qalır: 1911-ci ildə M.S.Ordubadinin yazdığı kimi, 1905-ci ilin mayında ermənilər «Naxçıvanda bütönlük məğlub olaraq, milli tarixlərinin səhifələrinə qara bir xətt çəkdilər».²⁶

Həmin hadisələr haqqında Mir Mövsüm Nəvvab yazmışdır:

«Hansı vilayətdəki İrəvan ermənilərindən bir neçə nəfər tapılırdı, mütləq orda bir iğtişaş baş verirdi. Bu İrəvan erməniləri çox xudpəsənd, kinli və cinayətkardılar.

İrəvan şəhərinin müsəlmanlar yaşayan 80 evdən ibarət məhəlləsinin ermənilərlə iğtişası baş verib. Bu iğtişanın başlanmasına səbəb olan ermənilər həmin məhəllədə müsəlmanların imarətlərini gülləbaran etməyə başladılar. Ermənilərə nisbətən müsəlmanların bu məhəllədə az olmasına baxmayaraq, ermənilərə qarşı müqavimətdə mətanətlə dayandılar və onlara böyük zərbələr

endirdilər. İki tərəfdən üç gecə-gündüz davam edən güllə yağışının altında qırx nəfər erməni, iki nəfər isə müsəlmanlardan öldürüldü.

...Elə ki, İrəvanın fitnə-fəsad törədən erməniləri Naxçıvana gəldilər, orada vəziyyət gərginləşdi. Naxçıvan erməniləri neçə illərdən bəri tədarük etdikləri vuruş sürsatlarını – topları, bombaları, beşaçılan tüfəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar. Hərbi sürsatları keçidlərdə və gizli mövqelərdə yerləşdirdikdən sonra dükan-bazarları bağlayıb, bütün icma ilə qalxıb mövqelərdə hazırladıqları silahdan qəflətən müsəlmanlar üzərinə guruhur atəş açmağa başladılar. Əhvalatdan xəbərsiz və dükan-bazarda öz işləri ilə məşğul olan biçərə müsəlmanlar çaş-baş qalıb, bilmədiklər nə etsinlər. Kimisi fürsət tapıb dükanı bağladı, kimisi tapa bilməyib, açıq qoyub canını qurtarmaq üçün evlərinə qaçdı. Yarım saata tüfəngi olan tüfəngini, tapançası olan tapançasını, olmayanlar isə xəncər, külüng, balta, dəhrə və ağac götürüb, ermənilərin müqabilinə gəldilər və onlarla davaya başladılar. Silahsız müsəlmanlar münasib fürsətlərdən istifadə edərək qəflətən erməni silahlılarının üzərinə hücum edib əllərindəki balta, dəhrə, ağacla vurub onları yerə yıxaraq tüfəng və patron daşlarını əllərindən alıb, üz qoydular davaya. Müsəlmanlara kömək gələndə kimi hər iki tərəfdən ölənlər oldu. Bir para yerlərdən gələn müsəlmanlar nəyə çəkərək üz qoydular ermənilərin üstünə. Hər tərəfdə ermənilər böyük tələfata məruz qaldılar və vəziyyəti belə görüb üz qoydular qaçmağa».²⁷

Naxçıvan hadisələrinin digər mühüm bir cəhətini – daşnakların «öz xalqının məhz cəlladları rolunu» oynamalarını 1906-cı ildə Mayevski vurğulamışdır: Naxçıvan hadisələri sübut etdi ki, «(özünümüdafiə zəminində Daşnaksütyunun parlaq rəşadətinə görə?) çox hallarda heç bir günahı olmayan erməni kənd əhalisi zərər çəkmişdir. Başqa heç bir nəyi Naxçıvan hadisələri sübut edə bilməz».

Erməni xadimləri 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Naxçıvana yiyələnmək cəhdlərinin tamamilə boşa çıxmasını da unutmamışdılar.

Ermənistan Respublikasının birinci baş naziri Kaçaznuni 1923-cü ildə etiraf etmişdi ki, «inzibati tədbirlərlə müsəlman rayonlarında qayda-qanun yarada

bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın salmağa məcbur olduq və hətta uğursuzluğa uğradıq. Vedibasar, Şərur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi hətta silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik».²⁸

Ermənistan rəhbərliyi «məsələni Naxçıvandan» deyil, Dağlıq Qarabağdan başlayarkən həmin amilləri də nəzərə almışdı.

Məhz Ermənistan rəhbərliyi 1988-ci ilin fevral ayında Dağlıq Qarabağda antiəzərbaycan aqressiv separat hərəkəti təşkil etdi. Bu hərəkətin ideoloqu da, dirijoru da SSRİ lideri Qorbaçova və onun şahnəzəryanlardan ibarət təsirli erməni ətrafına arxalanan Ermənistan rəhbərliyi olmuşdur. Balayan və onun kimiləri hərəkətin yalnız peşkaları idilər. Bu hərəkət Yerevandan idarə olunub və olunur. Dağlıq Qarabağ aqressiv separatizmi Ermənistanın sayəsində yaşayır, separatçılar yalnız və yalnız Ermənistanın və Ermənistanı dəstəkləyənlərin sayəsində xoruzlanırlar.

Hətta ermənipərəstliyi ilə fərqlənən F.Şelov-Koveldyayev (Rusiya Xarici İşlər Nazirinin birinci müavini) etiraf etməli olmuşdu.: «Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yaxşı planlaşdırılmış, qabaqcadan hazırlanmış aksiyadır. Bu aksiyanı həyata keçirmək Ermənistanın (Ermənistanın! – T.K.) kommunist rəhbərliyinə nəsib oldu. «Qarabağ hərəkətinin» liderləri millətin öz müqəddaratını təyin etmək hüququnu həddən artıq şişirdərək, onu separatizm başlanan (separatizm başlanan! – T.K.) ifrata çatdırdılar».²⁹

Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi, SSRİ-nin çat verməsi ilə SSRİ-də gah orada, gah burada separatizm cücərtiləri özünü büruzə verməyə başlamışdı.

Ancaq aqressiv separatizmin Dağlıq Qarabağda püskürməsi kimi fəvqəladə situasiya SSRİ-də ilk dəfə yaranmışdı. SSRİ yaranandan sonra ilk dəfə idi ki, SSRİ daxilində bir müttəfiq respublika – Ermənistan, digər müttəfiq respublikanın - Azərbaycanın daxili işlərinə açıq və kobud şəkildə qarışır, ona ərazi iddiaları irəli sürür, onun suverenliyinə, sərhədlərinə qəsd edirdi. Belə hadisə ilə İttifaq da,

respublikalar da ilk dəfə idi ki, qarşılaşdırlar və ilk dəfə idi ki, SSRİ bu xarakterli sınaqla üzləşirdi.

İttifaqın fərsiz, şərəfsiz Qorbaçov rəhbəriliyi bu sınaqdan çıxma bilmədi.

SSRİ konstitusiyası bəyan etmişdi ki, «müttəfiq respublikaların suveren hüquqları SSRİ tərəfindən qorunur».

Lakin İttifaq Azərbaycanın suveren hüquqlarını qorumadı.

Qorbaçovun şah-nəzəryanlarla köbək və digər bağlılığı qoymadı ki, o, Dağlıq Qarabağ aqressiv separatizmi fenomenində olan sarsıdıcı dinamiti görsün, Ermənistanın şeytan barmağını kəssin, təcavüzkarı cilovlamaq, separatçıları yerində oturtmaq sahəsində siyasi iradə və qətiyyət göstərsin.

1995-ci ildə çap olunmuş «Jizn i reformı» kitabında Qorbaçov yazacaq:

«Hansısa mərhələdə görsəndi ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli mümkündür. Naxçıvana olduğu kimi, Qarabağa da, onu Azərbaycan tərkibində saxlamaqla, muxtar respublika statusu verilsin. Elə bir məqam oldu ki, həmin təklif elə o saat (elə o saat! – T.K.) realizə edilə bilərdi. Lakin elə o vaxt Yerevanda Ali Sovet DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar çıxardı və bununla hər şey puç oldu».³⁰

Ermənistan Ali Sovetinin hər şeyi puç edən qərarının yolu haradan başlamışdı?

Ən azı 1987-ci ilin noyabrında M.Qorbaçovun məsləhətçisi akademik A.Aqanbeqyanın «Dağlıq Qarabağ kartını» açıqlamasından. O, Parisdə bəyan etdi ki, Qarabağın Ermənistana verilməsini arzulayır: «bir iqtisadçı kimi hesab edir ki, Qarabağ Azərbaycandan daha çox Ermənistanla bağlıdır».

Bu, tam saxta dəlil idi. Heç bir zaman Dağlıq Qarabağ Ermənistanla bağlı olmamışdı. Heç bir zaman! Hətta vaxtı ilə Mikoyan Leninə göndərdiyi məktubunda (22.05.1919) vurğulamışdır ki, Qarabağın Ermənistanla «heç bir vaxt və heç nə ilə əlaqəsi» olmamışdır.

(Yenə həmin ilin həmin ayında başqa bir hadisə baş vermişdi. SSRİ-nin birinci ledisi R.Qorbaçova ABŞ-da erməni diasporunun nümayəndələri ilə

görüşmüşdü. Ermənilər orada ona üstündə «Arsax» yazılmış 62 karatlı qara brilliant boyunbağı, sırğa, üzük və digər qiymətli hədiyyələr bağışlamışdılar.

Artıq ermənilər Dağlıq Qarabağ məsələsində SSRİ-nin birinci ledisinin də dəstəyinə möhkəm bel bağlaya bilərdilər)

Aqanbeqyanın Parisdəki çıxışından məlum oldu ki, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək istiqamətində əməli addım atılmışdır. Aqanbeqyan açıq bildirdi ki, «bu məsələyə (Dağlıq Qarabağa-T.K) dair mən təklif təqdim etmişəm. İnanıram ki, bu problem yenidənqurma, demokratiya şəraitində öz həllini tapacaqdır».

Babkovun yazdığı kimi, «o zaman Aqanbeqyan Qorbaçova yaxın idi və xaricdə onu SovİKP MK Baş katibinin baxışlarını müəyyən mənada ifadə edən adam sayırdılar».

Zari balayan da ABŞ-da «Qorbaçova işarə edərək, Dağlıq Qarabağın Ermənistan yurisdiksiyasına keçməsi haqqında bəyanat verdi».

A.Mikoyanın oğlu Serqo Yerevana gələrək, Dağlıq Qarabağ haqqında «çox artıq-artıq sözlər danışdı».

Babkovun fikrincə, «təbii, bütün bu çıxışlardan sonra Ermənistanda belə başa düşdülər ki, guya Dağlıq Qarabağ məsələsi həll olunmuşdur və Dağlıq Qarabağ vilayət soveti muxtar vilayətin Azərbaycan tərkibindən çıxmasını elan etdi.

Yalnız SovİKP MK Siyasi Bürosu vəziyyətin bütün mürəkkəbliyini anladı və qərara aldı: respublikaların sərhədlərini dəyişdirməməli, hər şeyi necə varsa, elə saxlamalı və «problemi yenidənqurma gedişində həll etməli». Bunun nə demək olduğunu çətin ki, kim isə izah edə bilsin. Hamıya yalnız bir şey aydın idi: bu gün üçün məsələ gündəlikdən çıxarılır. Lakin Dağlıq Qarabağ problemi nəinki aradan qaldırıldı, hətta daha da kəskinləşdi».^{30a}

Babkov Siyasi Büronun Dağlıq Qarabağ hadisələri barəsində birinci qərarından söhbət açır. Qərar o zaman (və gərək ki, sonra da) işıq üzü görmədi. 1988-ci il fevralın 24-də «Pravda» qəzeti onun xülasəsini verdi. Orada yalnız ümumi şəkildə formulə edilmiş qismən bir prinsipial müddəə var idi: «... SovİKP

Mərkəzi Komitəsi hesab edir ki, mövcud milli-ərazi quruluşunu dəyişdirməyə yönəldilmiş hərəkatlər və tələblər Azərbaycan və Ermənistan SSR-nin mənafeələrinə ziddir, millətlərarası münasibətlərə zərər vurur». Qalanları heç nəyi həll etməyən ibarəli çağırışlar idi.

Lakin babkovun gətirdiyi sitatdan məlum olur ki, Siyasi Büronun qərarında erməni separatçılara və millətçilərinə reverans edilibmiş: Dağlıq Qarabağ problemi «yenidənqurma gedişində həll olunacaqdır».

Babkov SovİKP MK-nın deyilən qərarla Azərbaycana göndərdiyi nümayəndə heyətinin (Razumovski, Demiçov və Babkov) Bakıdan sonra Stepanakertə getməsinə belə təsvir edib:

Stepanakertdə «MK-nın gəldiyi nəticələr haqqında hələ heç bir şey bilmirdilər və hesab edirdilər ki, guya məsələ Ermənistanın xeyrinə həll olub. Şəhərin girəcəyində bizi bayramsayağı geyinmiş adamların çoxlu dəstələri xalqlar dostluğunu mədh edən, Qarabağ münaqişəsini ədalətlə həll etdiyinə görə ölkə rəhbərliyinə minnətdarlıq bildirən qırmızı bayraqla və şüarlarla qarşıladılar. Stepanakertin küçələrində bayraqlarını yelləyən qırmızı qalstuklu pionerlər bizi salamladılar. Əlbəttə, biz özümüzü çox pis hiss edirdik, çünki biz şəhərin sakinlərinə tamam başqa xəbər gətirmişdik. Və artıq bu fakt özü insanların nə dərəcədə aldadılmasını, mənəvi təzyiqin nə qədər güclü olmasını göstərir. Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin çoxu, düzünü deyək, bu murdar provakasiyaya cəlb edilmişdi».^{30b}

İttifaq rəhbərliyində mühüm mövqelər ələ keçirmiş Şahnəzərov, Brutens, Sitaryan, Aqanbeqyan və b. Qorbaçovun Azərbaycan siyasətinə nəinki təsir edir, hətta bu siyasəti təyin edirdilər.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ aqressiv separatizminin ideoloqu və ilhamçısı təkcə Yerevan deyil, həm də Qorbaçovun etibarını qazanmış aqanbeqyanlar idi. Qorbaçov Dağlıq Qarabağ məsələsində məhz onların dedikləri ilə oturub dururdu.

Biz azərbaycanlılar bu həqiqətləri bilirdik. Lakin Sovet İttifaqı ictimaiyyəti və birinci növbədə Rusiya ictimaiyyəti bütün bunlardan xəbərsiz idi. Dağlıq Qarabağ

hadisələri başlayandan sonra gərək ki, təkcə bir dəfə-1991-ci ilin mayında «Pravda» qəzeti Dağlıq Qarabağ məsələsində Moskvadakı erməni xadimlərinin neqativ roluna işarə etmiş və Sitaryanın, Osipyanın, Şahnəzərovun, Aqanbeqyanın adlarını çəkərək onların mövqeyinə təəccüb bildirmişdi.

Deyəsən, yalnız D. Raqozin Rusiya diplomatiyasının Azərbaycana münasibətdə Moskvadakı erməni lobbisinin nəzarəti altına düşməsinə «Rossiya» qəzetində açıq vurğulamışdı. O, yazmışdı:

«Rusiyanı qarşı duran tərəflərdən birinin –bir qayda olaraq Ermənistanın tərəfində münaqişəyə cəlb etməyə cəhdlər göstərilir. Şübhəsiz faktdır ki, Qafqazda rus diplomatiyası Moskvadakı erməni lobbisinin nəzarəti altına düşmüş və bu da Rusiyanın gözdən düşməsinə və onun hansı şəkildə olursa–olsun Qafqaz xalqları arasında nüfuzunun itirilməsinə gətirib çıxarmışdır».

Lakin bu düzgün qiymət Rusiya ictimai fikrində yayılmadı.

Aqanbeqyanın Parisdə Dağlıq Qarabağ haqqında açıqlamasından birmənalı aydın oldu ki, Azərbaycanın dövlət bütövlüyünü və ərazi bütövlüyünü təhlükə artıq yaxalamışdır, fitilə artıq od vurulmuşdur.

Lakin Azərbaycan rəhbərliyi yaranmış şəraitdə həyəcan təbili çala bilmədi və heç bir preventiv tədbir görmədi. Qorbaçov isə nə məsləhətçisi Aqanbeqyanın Dağlıq Qarabağ haqqında rəsmi təklifinə, nə də onun Parisdəki açıqlamasına, onun Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll ediləcəyinə lovğa inamına açıq və prinsipial münasibət bildirmədi. Bu, əslində Aqanbeqyanın Dağlıq Qarabağ haqqında mövqeyinin dəstəklənməsi demək idi.

Ermənistan rəhbərliyinə də elə bu-Qorbaçovun, İttifaq rəhbərliyinin təpər-kəsərini sınaqdan keçirmək lazım idi. Məhz belə bir şəraitdə-1998-ci ilin fevralında Ermənistan rəhbərliyi Dağlıq Qarabağda antiazərbaycan hərəkət təşkil etdi.

1995-ci ildə Qorbaçov yazmışdır ki, Dağlıq Qarabağ Vilayət Sovetinin Azərbaycan tərkibindən çıxmaq və Ermənistan tərkibinə daxil olmaq haqqında qərarı «dərhal Ermənistanda çoxminlik nümayişlər və mitinqlərlə müdafiə olundu.

Onlar mütəşəkkil və ekstsessiz keçirdi. Yenidənqurmanı və aşkarlığı müdafiə edən plakatlarla keçirdi...

Bu, Azərbaycanda kəskin cavab reaksiyası doğurdu. Orada da kütləvi mitinqlər oldu. Onlar antierməni şüarları altında keçirdi».

Görmək çətin deyil ki, bu təsvirdə Qorbaçov az qala ermənilərin başını sığallayır, Ermənistanda nümayişlərin «mütəşəkkil» keçməsinə, nümayişçilərin «yenidənqurmanı» müdafiə etmələrini xüsusi qeyd edir, ancaq ərazi bütövlüyünə qəsd edilmiş Azərbaycanda olan kütləvi mitinqlərin «antierməni şüarlar altında keçməsinə» vurğulayır.

Mərkəzin Dağlıq Qarabağ siyasətinə təsir edən tək cə şah-nəzərovlar və aqanbeqyanlar deyildi. Qorbaçov elə bir vəziyyətə düşmüşdü ki, bəlkə özü hiss etmədən Dağlıq Qarabağ məsələsində həm də Qərbin rəsmi dairələrinin və erməni diasporunun çaldığı havaya oynayırdı.

Bir fakt, SSRİ Daxili İşlər Naziri Puqo SSRİ Ali Sovetində Dağlıq Qarabağdakı vəziyyət haqqında həqiqəti söylədi. Qorbaçov da Mitteranla birlikdə keçirdiyi mətbuat konfransında həmin ruhda qətiyyət göstərdi. Lakin İttifaq ermənipərəst mətbuatı, Əlixanyan-Bonner və onun diktəsi ilə birinci Beynəlxalq Saxarov konqresi, Qərbdə isə şarl de aznavurların və erməni diasporunun təzyiqi ilə Fransa parlamenti və Avroparlament guya Dağlıq Qarabağdan ermənilərin zorla köçürülməsi haqqında hay-küy saldılar. Bu hay-küyün təsiri ilə Qorbaçov Ermənistanda qeyri-qanuni yaradılmış qoşun hissələrinin və Dağlıq Qarabağda yaraqlı terrorçu dəstələrinin tərksilah edilməsini dərhal dayandırdı.

Dağlıq Qarabağdan «ermənilərin zorla köçürülməsi» haqqında hansısa fakt var idimi?

Heç bir fakt yox idi. Ümumiyyətlə Azərbaycanın heç bir zaman erməniləri Dağlıq Qarabağdan köçürmək siyasəti olmamışdır. Azərbaycan dövləti doğma və ögey vətəndaş ideyasını, psixologiyasını və praktikasını həmişə qətiyyətlə rədd etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ hadisələri başlayan kimi məhz Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı terror gücləndi. Azərbaycanlılar Ermənistandan, əzəli dədə-baba yurdlarından zorla qovuldular. Z.Balayan iddia edir ki, «azərbaycanlıların yarısı zəlzələ zonasında yaşayırdı və zəlzələdən sonra onlar özləri Ermənistandan getdilər». Yox, əsla belə deyildir. Zəlzələ zonasında azərbaycanlıların çox az bir hissəsi yaşayırdı. Rəsmi məlumata görə, artıq zəlzələyə qədər Ermənistandan 120 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edilmişdi. Nəticə etibarilə bütün azərbaycanlılar Ermənistandan zorla çıxarıldı.

Hətta azərbaycanlılar Ermənistandan kütləvi surətdə qəddarcasına deportasiya ediləndə Azərbaycan rəhbərliyi erməniləri Dağlıq Qarabağdan çıxarmaq fikrinə düşmədi. Zənnimcə, o zaman Azərbaycan rəhbərliyi Ermənistanın hərəkətinə adekavat reaksiya versəydi, ermənilər elə o zaman Dağlıq Qarabağı tərk etməli olardılar. Bu, Azərbaycan tərəfindən Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı qəddarlığına cavab kimi məcburiyyət qarşısında atılan ədalətli addım olardı.

Azərbaycan rəhbərliyi nəinki erməniləri Dağlıq Qarabağdan çıxartmadı, hətta Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsi haqqında ictimaiyyətin haqlı tələbinə məhəl qoymadı. Bu bir yana, Ermənistan azərbaycanlılarından otuz-qırx ailə gəlib Şuşa rayonunda müvəqqəti yerləşmişdi. Bununla əlaqədar iş o yerə çatdı ki, Azərbaycan rəhbərliyi dərhal oraya yüksək rütbəli məmur göndərdi və onun rəhbərliyi altında Ermənistan azərbaycanlılarını Şuşadan çıxartmaq əməliyyatı təcili şəkildə və «uğurla» başa çatdı.

Azərbaycan rəhbərliyi ölən dostluğa inanmaqda davam edirdi . Belə bir aldadılmış ümidlə yaşayırdı ki, azərbaycanlıların Ermənistandan çıxarılması sadəcə olaraq anlaşmazlıqdır. Bu gün-sabah onlar Ermənistana qayıdıcaqlar! Moskva qaytaracaq. Bu haqda hətta Moskva qərar da qəbul etmişdi!

Etiraf etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ hadisələri başlayandan Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair müstəqil mövqeyi və müstəqil siyasəti yox idi. Siyasətdə uzaqgörənlik, çeviklik çatışmırdı. Hadisələrin axarı ilə

gedirdik, onların inkişafını proqnozlaşdırma bilmirdik. Mərkəzə inam sindromu hər şeyi üstələyirdi.

Dağlıq Qarabağ hadisələri başlayan kimi, Ermənistan dərhal böyük bir yalan uydurdu:

- Guya 1921-ci il iyulun 5-də RK (b) P MK Qafqaz Bürosu «biabırçı ədalətsizliyə» yol verərək «Ermənistanın əzəli vilayətini-əhalisinin 95 faizi ermənilərdən ibarət olan Dağlıq Qarabağı mexaniki surətdə Ermənistandan qoparıb» Azərbaycana qatmışdır.

Akademik A.D.Saxarov müəyyən səbəblər üzündən dərhal erməni yalanlarının qızğın təbliğatçısına çevrildi və «ədaləti bərpa etmək» uğrunda fəal mübarizəyə başladı. O zaman xaricdə yaşayan A.İ.Soljenitsin də Dağlıq Qarabağ haqqında erməni yalanlarına uydu.

Belə beynəlxalq nüfuzlu xadimlərin söyləri və əlbəttə, birinci növbədə Ermənistan rəhbərliyinin, siyasi xadimlərinin və müəlliflərinin qibtə edilməyə layiq çevikliyi, fəallığı, bizim isə passivliyimiz və etinasızlığımız, Dağlıq Qarabağın Ermənistandan qoparılıb Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında ağ yalanın yayılmasını şərtləndirdi.

Təkcə bir fakt.

1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti Dağlıq Qarabağ məsələsini müzakirə etdi. İclasda SSRİ Ali Sovetinin Azərbaycandan və Ermənistandan olan deputatlarının böyük bir qrupu da iştirak edirdi.

Moskva televiziyası bu iclasın gedişini göstərirdi. Elə o zaman iclasın stenoqrafik yazısı Moskva mətbuatında, bütün SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda da çap olundu. Televiziyaya baxan, iclasın stenoqrafik yazısını oxuyacaq hər bir kəs də inana bilər ki, iclasda ermənilər meydan oxuyurdular və bu yüksək tribunadan onlar Dağlıq Qarabağ haqqında yalan yaymaq üçün, dezinformasiya üçün məharətlə istifadə edirdilər. Orada çıxış edən ermənilər bir ağızdan deyirdilər ki, 1921-ci ildə «tarixi ədalətsizliyə» yol verilib-Dağlıq Qarabağ Ermənistandan qoparılıb Azərbaycana birləşdirilmişdir.

Lakin elə bil bu yalanın, bu saxtakarlığın Azərbaycana heç bir dəxli yox imiş! Azərbaycandan çıxış edən heç bir kəs həmin məsələyə toxunmadı. Erməni yalanını təkzib etməyə heç bir kəs heç bir şəkildə cəhd göstərmədi. Təkrar edirəm: heç bir kəs!

Belə bir şəraitdə İttifaq televiziya tamaşaçıları, geniş oxucu kütlələri, Azərbaycan nümayəndələrinin heç bir etirazına səbəb olmayan erməni versiyasına inanmalıydılar.

İclas kəskin siyasi mübarizə və mübahisə meydanı idi. Fəqət Azərbaycan rəhbərliyi mübarizədən də, mübahisədən də kənarda qalmışdı. Elə bil bunların Azərbaycana heç bir dəxli yox imiş!

İclasda Dağlıq Qarabağa dair bir sıra təkliflər irəli sürüldü. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi onların heç birinə münasibətini bildirmədi.

Nə idi o təkliflər?

- DQMV-ni Azərbaycanın tərkibindən çıxarmamaqla, Dağlıq Qarabağa Sov.İKP MK, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti və SSRİ Nazirlər Sovetinin nümayəndələri təyin edilsin. (M.S. Qorbaçov);

- Prinsipial qərar qəbul edilənədək, Dağlıq Qarabağ müvəqqəti olaraq İttifaq orqanlarının idarəsinə verilsin (R.H.Həmzətov);

- DQMV müvəqqəti olaraq İttifaq orqanlarına, yaxud RSFSR-ə tabe edilsin, vilayətə mərkəzin xüsusi müvəkkilləri göndərsin (S.Q.Arutyunyan).

Elə bil bu təkliflərin də Azərbaycana heç bir dəxli yox imiş.

Demək olmaz ki, Azərbaycan rəhbərliyi iclasa təkliflər «paketi» hazırlamadan gedibmiş. Bir təklif və bir tələb orada səslənmişdi: Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsi haqqında Ermənistan SSR Ali Sovetinin 15 iyun 1989- cu il tarixli qərarı rədd edilsin. DQMV-də «şuluqluğa və başqa hüquqa zidd hərəkətlərə» son qoymaq üçün bütün lazımi tədbirlər görülsün.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR sərhədlərinin və konstitusiyaya əsasında müəyyənləşdirilmiş milli-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsini qeyri-mümkün hesab etdi.

Düzgün, prinsipial əhəmiyyətli mövqe idi. Lakin... qərara alındı ki, Dağlıq Qarabağa SSRİ Ali Sovetinin nümayəndələri göndərilsin. Onlar Dağlıq Qarabağa dair qəbul edilmiş qərarların sözsüz yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR nümayəndələri ilə sıx əməkdaşlıqda fəaliyyət göstərməliydilər.

Mərkəzin nümayəndələri nə üçün, hansı hüquqla Azərbaycanla bərabər həm də Ermənistan nümayəndələri ilə «sıx əməkdaşlıqda» hərəkət etməliydilər.

Bu qərara müvafiq surətdə A.İ.Volski Dağlıq Qarabağda Sov. İKP MK-nın və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin nümayəndəsi təyin edildi. Azərbaycan və Ermənistan KP MK-larına, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali Sovetlərinin Rəyasət Heyətlərinə və Nazirlər Sovetlərinə göstəriş verildi ki, Volskiyə hər vasitə ilə kömək göstərsinlər. Volskiyə, Dağlıq Qarabağ üzrə qərarların yerinə yetirilməsi sahəsində «Azərbaycan, Ermənistan və DQMV partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının işini təşkil etmək və əlaqələndirmək üçün» səlahiyyətlər verildi.

Yenə də soruşmadıq, haray salmadıq: Azərbaycanın sırf daxili işi olan Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanla Ermənistanın işini nə üçün Volski təşkil etməli və əlaqələndirməlidir?

Dağlıq Qarabağa Mərkəzin səlahiyyətli nümayəndəsinin təyin edilməsi düşünülməmiş və siyasi baxımdan səhv bir addım idi. Bununla Azərbaycanın Dağlıq Qarabağda hakimiyyəti məhdudlaşdırıldı. Eyni zamanda bu qərarla Ermənistan Azərbaycanın daxili və şəriksiz işi olan Dağlıq Qarabağ məsələsinə özünü açıq şərik edə bildi. Ermənistan Dağlıq Qarabağa şərik çıxmağa SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətindən bir növ vəkalət və təminat aldı. Digər tərəfdən, İttifaq rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağa dair bir sıra başqa qərarlarında, Moskvada keçirilən bütün görüşlərdə Azərbaycanla Ermənistan Dağlıq Qarabağ məsələsində bərabər hüquqlu vəziyyətə qoyuldular, eyni qaydada təmsil olundular, eyni göstəriş aldılar. Azərbaycanın suverenliyinin pozulması prosesi belə başlayıb dərinləşdi.

Azərbaycan DQMV-nin idarə olunmasından əslində kənar edildi. Orada əslində Azərbaycan bayrağı endirildi, Ermənistan bayrağı qaldırıldı. Ermənistan

Dağlıq Qarabağa siyasi, iqtisadi, mədəni və s. ekspansiyanı gücləndirdi və vilayətin idarə olunmasında özünün iştirakını təmin etdi.

Hadisələrin belə inkişafı Azərbaycan rəhbərliyinin DQMV məsələsində siyasi idarəsizliyinin və qətiyyətsizliyinin nəticəsi idi, onun strateji uğursuzluğu idi.

Digər tərəfdən, bu, Ermənistan rəhbərliyinin yeritdiyi siyasətin qələbəsi idi. Ermənistan əl-qol açmağa imkan tapdı və yaranmış imkandan geniş və məharətlə istifadə edə bildi. Şuşa rayonu istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağ get-gedə və sürətlə Ermənistanın ictimai-siyasi və mədəni inkişafına cəlb edilir, onun ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni strukturunun tərkib hissəsinə çevrilirdi. Müxtəlif adlar və bəhanələr altında müəssisələr, idarələr və təşkilatlar açıqdan-açıq Azərbaycanın tabeliyindən süni surətdə və konstitusiyaya zidd olaraq çıxarılıb Ermənistanın tərkibinə keçirilirdi.

A. Volskinin səlahiyyətli nümayəndə olduğu dövrdə Azərbaycanın əslində Dağlıq Qarabağda yalnız bir «vəzifəsi» qalmışdı: Dağlıq Qarabağa mərkəzin əsassız və ədalətsiz olaraq ayırdığı milyonlarla vəsaitin mənimsənilməsini, vilayətin hər şeylə –tikinti materialları ilə, avadanlıqla təchizatını fasiləsiz və danışıqsız təmin etmək, işləməyən Stepanakert şəhərini dolandırmaq!

Azərbaycan rəhbərliyi bir sahədə də –Ermənistan KP MK birinci katibi ilə görüşlər keçirmək işində də fəal idi, daha dəqiq desək, lap canfəşanlıq edirdi (deyilənlərə görə əvvəlki, birinci katiblər küsülü imişlər!). Görüşlər Bakıda və ya Yerevanda keçirilsəydi, burada bəlkə də qeyri adi bir şey yox idi. Lakin o məqamda iki görüş məhz Stepanakertdə keçirildi. (2 avqust və 11 oktabr 1998)

Artıq Stepanakertdən bizim ayağamız kəsilmişdi, Ermənistanın isə, demək olar ki, bütün nazirliklərinin, baş idarələrinin, istehsal birliklərinin, yaradıcı təşkilatlarının rəhbərləri, yaxud nümayəndələri Dağlıq Qarabağa ayaq açmışdılar.

Ariflər yaxşı başa düşürdü ki, Arutyunyanın belə məqamda Stepanakertə gəlişi-«ağ at belində gəliş» idi. Obyektiv olaraq Dağlıq Qarabağ separatçılarını daha da şümrəkləşdirən və qızıqsıran gəliş idi.

Bu, məsələnin zahiri, lakin dərin siyasi-psixoloji təbliğatı yük daşıyan cəhəti idi.

Məzmun və nəticə isə belə idi. «Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını sürətləndirmək üçün hər iki respublikanın (Azərbaycan və Ermənistan-T.K) imkanlarından daha tam istifadə etməyə dair bir sıra əməli təkliflər hazırlanmışdır» (birinci görüş haqqındakı məlumatdan).

Dünən mərkəz Ermənistana buna bənzər səlahiyyət vermişdi. Bu gün isə Ermənistanın Dağlıq Qarabağda daha geniş əl-qol açmasına özümüz şərait yaratdıq, Dağlıq Qarabağın inkişafını sürətləndirmək üçün Ermənistanın imkanlarından «daha tam» istifadə olunmasının nə kimi təhlükəli nəticələrə gətirib çıxaracağını düşünmədən, kor-korana bu işə rəvac verdik.

Nə üçün və hansı hüquqla Dağlıq Qarabağın inkişafı üçün Ermənistanın imkanlarından «daha tam» istifadə olunmalıydı? Yaman aldanırdı Azərbaycan rəhbərliyi. Yox, dalbadal aldadılırdı.

Azərbaycan üçün bir qəpiklik əhəmiyyəti olmayan, xalqın ləyaqətinə toxunan, rəhbərliyimiz üçün isə aldadıcı və alçaldıcı olan görüşlər idi Stepanakertdəki görüşlər!

Belə və digər düşünülməmiş addımlarla mövqelərimizi itirə-itirə, prinsipial məsələlərdə əsassız güzəştlərə gedə-gedə Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın suveren hüquqlarını tamamilə itirməsi üçün əlverişli zəmin yarandı.

1989-cu ilin yanvarı gəldi. Yanvarın 12-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR partiya və sovet orqanlarının, habelə SSRİ Ali Soveti Millətlər Soveti Komissiyasının təkliflərini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində Muxtar Vilayət Statusunu saxlamaqla, DQMV-də müvəqqəti olaraq xüsusi idarə forması tətbiq etməyi məqsədəuyğun bildi.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı. A. Volskinin sədrliyi altında. *Həmin fərmanla Xüsusi İdarə Komitəsi «bilavasitə SSRİ ali dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanlarına tabe edildi!*

Göründüyü kimi, həmin fərman Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR partiya və dövlət orqanlarının təkliflərini nəzərə almaqla qəbul edilmişdi. Deməli, Azərbaycanla Ermənistanın Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində bərabər əsaslarda iştirakı qanuniləşdirilmişdi. Onların Dağlıq Qarabağa bərabər əsaslarda hüquqları çatması və məsuliyyət daşması artıq qanuniləşdirilmişdi.

Maraqlıdır, Azərbaycanın partiya və dövlət rəhbərliyi «bilavasitə» Moskvaya tabe edilən Xüsusi İdarə Komitəsi yaradılması təklifini nə ilə və necə əsaslandırmışdı? Deyə bilmərik. Çünki əlimizdə sənəd yoxdur. Onu deyə bilərik ki, *xüsusi idarə formasının tətbiq edilməsi Azərbaycan rəhbərliyi üçün təslimçi və alçaldıcı bir akt idi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağda hakimiyyətinə son qoyulurdu.*

Rəhbərlik bir işdən razı qalmalıydı. Ona fərmanda tək-cə bir tapşırıq verilmişdi: fərmana müvafiq qərar qəbul etmək. Göstərişə dərhal və tərəddüdsüz əməl edildi. *Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti cəmi bir cümlədən ibarət olan qərarla Dağlıq Qarabağda xüsusi idarə formasının yaradılması haqqında qərarı «bəyəndi və müdafiə etdi».*

Tələm-tələsik hazırlanıb yanvarın 13-də keçirilən partiya fəallar yığıncağı da yekdillik göstərdi. Qeyd olundu ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində statusunu saxlamaqla orada xüsusi idarə formasının yaradılması «indiki vəziyyətdə ən ağıllı və düzgün qərardır». Bu qərar «iki respublikanın, Dağlıq Qarabağ əhalisinin ümdə mənafeələrinə tamamilə uyğundur».

Mən həmin fəallar yığıncağının iştirakçısı olmuşam. Ə.X.Vəzirov xüsusi idarə formasının yaradılmasını az qala fəxrlə elan etdi. Bu «şad» xəbərin alqışlarla qarşılanması da (insafən, gur, sürəkli deyildi bu dəfə) yadımdadır. Bu da yadımdadır: çıxış edənlərdən biri dedi ki, Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması ilə Dağlıq Qarabağda bütün məsələlər həll olunur. Yenə də çəpik çalındı. Lakin arif adamlar həmin anlarda öz aralarında pıçıldaşırdılar ki, çəpik çalmaq yox, şadlanmaq yox, ağlamaq lazımdır: Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın hakimiyyəti tam itirilir, bu fərman-Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq fərmanıdır,

Azərbaycanın ümdə mənafeələrinə «tamamilə uyğun» yox, tamamilə zidd fərmandır.

Lakin pıçıldaşmalardan irəli gedə bilmədik. Ümumilikdə, aciz olduq, lal, kar və kor qaldıq. Azərbaycanın suverenliyini kobud pozan qərara protestimizi açıq bildirmədik, Azərbaycan rəhbərliyinin prinsipsizliyini açıq deyib pisləmədik. Buna hünərimiz çatmadı.!!!

SSRİ Ali Sovetinin qərar və fərmanında bizim üçün iki «təskinlik» var idi: qərarla Dağlıq Qarabağın statusunun saxlanması ifadə olunurdu və fərmanın adında Dağlıq Qarabağın Azərbaycana mənsubluğu qeyd edilirdi. Vəssalam! Belə formal cəhətlər rəhbərliyin öyüməsi üçün əlverişli bayraq idi. Xalqı «sevindirmək» və «sakitləşdirmək» üçün də həmçinin! Biz bu cür, gözdən pərdə asmaq hallarına öyrəncəliyik. Min təəssüf!

Xüsusi idarə sisteminin tətbiqi Ermənistan rəhbərliyinin yeni müvəffəqiyyəti idi. Həqiqətən, bu akt Ermənistanın «ümdə mənafeələrinə tamamilə» uyğun idi. Ermənistan rəhbərliyi İttifaq və Azərbaycan rəhbərliklərinə minnətdar ola bilərdi: o istədiyinə nail olmuşdu. Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıran və Ermənistana qovuşduran idarə üsulu yaradılmışdı.

İnanılası deyil, lakin tarixi faktdır ki, 1989-cu il mayın 6-da SSRİ hökuməti Dağlıq Qarabağ iqtisadiyyatının Azərbaycan tabeçiliyindən çıxarılması haqqında qərar qəbul edir. Tarixi faktdır ki, SSRİ Dövlət Plan Komitəsi Azərbaycanı Dağlıq Qarabağın inkişafını planlaşdırmaqdan kənarlaşdıraraq, bu işi öz əlinə alır. Azərbaycan rəhbərliyi isə suveren hüquqlarının belə kobud şəkildə tapdalanmasına dözüür.

A. Volskinin DQMV-də fironluq etdiyi dövrü Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan tamamilə ayırmaq dövrü adlandırsaq səhv olmaz. Lakin A.Volskinin özü üçün bu dövr hədəf getmədi. O, Azərbaycandan... SSRİ xalq deputatı mandatı aldı. Azərbaycan rəhbərliyi, onu saya salmayan, onunla hesablaşmayan, bəzi hallarda ona meydan oxuyan, ən başlıcası isə antiazərbaycan

siyasəti yeridən və Dağlıq Qarabağ hadisələrinin inkişafını uçuruma yönəldən bu adama xalq deputatı mandatı vermək üçün, demək olar ki, dəridən-qabıqdan çıxdı.

Nəhayət, xalqın təzyiqi ilə sentyabrın 15-də Azərbaycan Ali Soveti DQMV Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etməyi qərara aldı. SSRİ Ali Soveti noyabrın 28-də «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində vəziyyəti normal hala salmaq tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Bununla, açıq elan edilməsə də Dağlıq Qarabağ məsələsində buraxılmış prinsiplə xarakterli səhvlərin bir qismi düzəldildi:

- DQMV Xüsusi İdarə Komitəsi buraxıldı;
- Dağlıq Qarabağ üzrə Azərbaycan Təşkilat Komitəsi yaradıldı.

Ermənistan rəhbərliyi SSRİ Ali Sovetinin qərarına məhəl qoymadı və onu rədd etdi. Bu qərarın, necə deyərlər, mürəkkəbi qurumamış-həmin il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti «Ermənistan SSR-ni və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında», 1990-cı il yanvarın 9-da isə DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişaf planının Ermənistan SSR-nin 1990-cı il üçün Dövlət planına daxil edilməsi haqqında konstitusiyaya zidd qərarlar qəbul etdi.

Ermənistan SSR Ali Soveti SSRİ Ali Sovetinin 28 noyabr tarixli qərarını Dağlıq Qarabağın *«zorla Azərbaycan SSR hakimiyyəti altına qaytarılması və vilayətin zorla onun tərkibində saxlanması, yeni anneksiya aktı»* kimi qiymətləndirdi.

Bu, siyasi baxımdan, artıq İttifaq rəhbərliyinə, SSRİ Ali Sovetinə açıq-aşkar meydan oxumaq idi. Bu, həm də Azərbaycan əleyhinə kampaniyanın kulminasiya nöqtəsi idi, Azərbaycana müharibə elan etmək demək idi.

Lakin qəbul etdiyi qərar bütün dünya qarşısında açıq, nümayişkaranə və kobud şəkildə rədd edilən SSRİ Ali Soveti susdu. Qorbaçov susdu. Dərhal qəti tədbir görmək tələb olunduğu anda susdu, baş vermiş fəvqəladə hadisəyə göz yumdu. Yalnız 40 gündən sonra -1990-cı il yanvarın 10-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Ermənistan aktlarının «SSRİ konstitusiyasına uyğun gəlməməsi haqqında» kəsərsiz bir qərar qəbul etdi.

Bu sənəddə SSRİ Ali Sovetinin 28 noyabr 1989-cu il tarixli qərarını Ermənistanın kobud şəkildə rədd etməsinə kəskin qiymət verilmədi. Dağlıq Qarabağın hüquqi statusunu açıq-aşkar dəyişdirib, onu Ermənistana birləşdirmək haqqında bədnam qərar nəinki ləğv edilmədi, hətta həmin qərarın ləğv olunması qətiyyətlə tələb olunmadı.

Gözlənilmədiyi kimi, 10 yanvar tarixli qərar da kağız üzərində qaldı, Ermənistan Dağlıq Qarabağın hüququ statusunu dəyişdirən aktını ləğv etmədi. Artıq neçənci dəfə İttifaq rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ məsələsində öz qərarına Ermənistanın hörmətsizliyinə dözdü. Neçənci dəfə öz qərarını həyata keçirməkdə siyasi iradəsizlik, acizlik və qətiyyətsizlik göstərdi!

Hələ heç vaxt heç bir məsələnin həllində Sovet rəhbərliyi bu dərəcədə siyasi iradəsizlik göstərməmişdi.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında antikonstitusion qərarı, həmin sənəddə SSRİ Ali Sovetinin üç gün əvvəl qəbul etdiyi qərarın Dağlıq Qarabağın «zorla Azərbaycan hakimiyyəti altına qaytarılması və vilayətin zorla onun tərkibində saxlanması, yeni aneksiya aktı» kimi qiymətləndirilməsi, bunun ardınca Ermənistan rəhbərliyinin SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sözügedən 10 yanvar tarixli qərarını rədd etməsi Qorbaçova dalbadal vurulan siyasi şapalaq idi, həm də Qorbaçovun Qarabağ siyasətinin iflası idi. Yəqin, buna oxşar hallarda özünə hörmət edən, insani ləyaqəti və şəxsi şərəfi uca tutan dövlət başçısı istefa verərdi. Lakin Qorbaçov belə şəxsiyyətlərdən olmayıb.

Gözləmək olardı ki, heç olmasa, Ermənistanın həmin açıq-aşkar antikonstitusion aktlarından neçə il keçəndən sonra Qorbaçov baş vermişləri ayıq başla safçürük edər, onlara ayıq başla qiymət verər, Dağlıq Qarabağ məsələsini həll etməkdə siyasi iradəsinin və qətiyyətinin çatışmamasını, məsuliyyətini etiraf edər.

Yox, Qorbaçov «necə imişsə, eləcə də qalıbmış»! Gün kimi aydın idi və Ermənistan Ali Sovetinin 1 dekabr və 9 yanvar qərarları bütün çılpaqlığı ilə bir daha təsdiq etdi ki, Dağlıq Qarabağ hadisələrinin kökündə vilayətin hansısa sosial-

iqtisadi problemi deyil, Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq planı durur və nə qədər ki, Ermənistan şeytan barmağını Dağlıq Qarabağdan çəkməyib, yaxud beynəlxalq hüquq çərçivəsində bu şeytan barmağı kəsilməyib, Dağlıq Qarabağa sülh, əmin-amanlıq gələsi deyil.

Qorbaçov Ermənistan Ali Sovetinin «DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında» qərarı ilə «hər şeyin puç olmasını» qeyd edir. Ancaq o, bu qərara münasibət bildirmir, hətta bu qərarın SSRİ konstitusiyasına zidd olmasını vurğulamır, onun ləğv edilməsinə nail ola bilməməsini dilə gətirmir.

Di gəl Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyətindən söhbət açarkən, Qorbaçov Azərbaycana qarayaxmalardan, faktları təhrif etməkdən və böhtanlar yağıdırmaqdan çəkinmir.

Məlumdur ki, Kaputikyan və Balayanı Moskvada əvvəlcə Yakovlev, sonra Qorbaçov qəbul etmişdi. Onlar isə qayıtdıqdan sonra «aşkar surətdə işarə etmişdilər ki, Qorbaçov Qarabağ münaqişəsində ermənilərin tərəfindədir». Qorbaçovun Kaputikyanla Balayanı belə «açıqdan açığa üstün tutması», Yerevana qayıtdıqdan sonra onların verdikləri bəyanatları «münaqişəni dərinləşdirdi, bunun təqsirkarı birbaşa Qorbaçovdur».^{30v}

Məsələnin başqa bir mühüm aspekt də var. Qorbaçov Azərbaycan haqqında Kaputikyan və Balayanın iftiralarını həqiqət kimi qəbul edir və həqiqət kimi oxucuya sırıyır.

Qorbaçov yazır ki, «qonaqlarımdan hansısa» (ya Balayan, ya da Kaputikyan, kim bilir, bəlkə də söhbətdə iştirak edən Şahnəzərov – T.K.) Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağda fəaliyyətini «islamın xristianlığa qarşı hücumu davam edir» kimi səciyyələndirdi.

Sov.İKP MK Baş katibi bu həyasız yalan və böhtana necə münasibət bəsləyib? Məlum olur ki, o, nəinki böhtan müəllifini yerində oturtmayıb, əksinə, dəhşətli qarayaxma və ittihama heç bir münasibət bildirməməklə əslində bu ittihama şərik çıxıb.

Qorbaçov belə rəhbər olub.

Qorbaçovun kitabından mühüm qərar qəbul etmək praktikasında eşidilməmiş və görünməmiş bir məqam barəsində xəbət tuturuq. Qorbaçov Balayandan «xahiş edir ki, Dağlıq Qarabağa kömək tədbirləri haqqında təkliflər versin. Ertəsi gün (ertəsi gün! – T.K.) Balayan 21 maddədən ibarət təkliflər təqdim edir».

Qorbaçov həmin təklifləri SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Rijkova göndərir. Rijkov tədbirləri bəyənir. DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1988-ci il 24 mart tarixli qərarı qəbul olunur. 21 maddədən ibarət qərar! Bu qərarla SSRİ hökuməti Dağlıq Qarabağın inkişafına ümumittifaq fondundan 400 milyon manat vəsait ayırır.

Beləliklə, Qorbaçov Azərbaycan rəhbərliyindən xəbərsiz və onun başı üstündən hərəkət edərək, Azərbaycanı, Dağlıq Qarabağı rəsmən təmsil etməyə heç bir səlahiyyəti və hüququ olmayan qatı separatçı Balayanı sözügedən qərarın hazırlanmasına cəlb edir.

Sov.İKP MK-nın Baş katibi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında mühüm qərar hazırlanmasına separatçı və araqızışdırıcı Balayanı cəlb etməklə heç bir çərçivəyə, etikaya, özünün addımbaşı istinad etdiyi Lenin normalarına sığışmayan özbaşınalığa yol vermişdir.

Lakin Qorbaçov bu qərarla qürrələnir. Dağlıq Qarabağın inkişafına, orada vəziyyətin sabitləşdirilməsinə heç bir müsbət təsir etməyən, əksinə, separatçıları daha da azğınlaşdıran, ehtirasları daha da coşduran bu qərar haqqında o, yazır:

«Əgər bu iş on il əvvəl görülsəydi (belə bir qərar on il əvvəl qəbul olunsaydı – T.K.), Əliyev düzgün beynəlmiləl xətt yeritsəydi, fəlakətin qarşısını almaq mümkün olardı».

Daha sonra Qorbaçov, H.Ə.Əliyevi nəzərdə tutaraq deyir:

«Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın əhalisinə heç də Lenin münasibəti ruhunda yanaşmayıb, bəzən isə sadəcə qeyri-insani münasibət göstərüb».

Eyni bir komandadan olan dövlət xadimlərinin aralarının dəyməsi, hətta birinin digərinə düşmən kəsilməsi, birinin digərinə şər atması və yağdırması halları

tarix boyu nə qədər desən olub və indi də var. Amma Qorbaçovun H.Ə.Əliyevə, Azərbaycan rəhbərliyinə atdığı şərlərə çox az rast gəlmək olar.

H.Ə.Əliyevin Dağlıq Qarabağda «düzgün beynəlmiləl xətt» yeritməməsi özünü nədə göstərib?

Buna dair M.S. Qorbaçov heç bir konkret fakt gətirməyib. Heç bir fakt! Çünki belə fakt yoxdur.

Bəlkə kadr siyasətində təhriflər olub, H.Ə.Əliyev muxtar vilayət, habelə vilayətin şəhər, rayon partiya, sovet və hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərini azərbaycanlılardan qoyub?

Bu barədə də nə Qorbaçov, nə də başqa kəs heç bir fakt gətirməyib. Çünki belə fakt yoxdur.

Bəlkə H.Ə.Əliyev muxtar vilayətdə erməni dilini sıxışdırıb, ermənilərin ana dilində təhsil almalarını məhdudlaşdırıb?

Bu barədə də heç bir kəs heç bir fakt gətirməyib. Çünki belə fakt yoxdur.

Bəlkə H.Ə.Əliyev dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına qayğı göstərməyib və ona görə guya Dağlıq Qarabağ inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycanın geridə qalan regionu olub?

Heç bir mübaliğəsiz demək olar ki, Dağlıq Qarabağa münasibətdə Heydər Əliyev həтта ifrat «beynəlmiləl xətt» yeritmişdir. Məhz H.Ə.Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illər Dağlıq Qarabağın ən coşğun inkişaf dövrü olmuşdur.

... 1986-cı ilin martında Bakıda DQMV-nin sosial-iqtisadi vəziyyətinə həsr olunmuş «dəyirmi stol» keçirildi. «Dəyirmi stol»da gətirilən konkret faktlar Dağlıq Qarabağ hadisələrinin əsas səbəbinin guya vilayətin sosial-iqtisadi problemləri olması haqqında erməni siyasətbazlarının tezisini alt-üst etdi.

Budur həmin faktlardan bir neçəsi:

- «70-ci illərin əvvəllərində də vilayətin göstəriciləri respublikanın, Naxçıvan MSSR-in göstəricilərindən üstün idi. Vilayətin bu istiqamətdə inkişaf səviyyəsi

başqa regionlarla müqayisədə çox irəlidedir» (Azərbaycan KP MK İqtisadiyyat şöbəsinin müdiri Z. Səmədzadə);

- «Son 16 il ərzində vilayət sənaye istehsalının artım sürətinə görə respublika səviyyəsini ötüb keçmişdir (müvafiq surətdə 3,23 və 3,0 dəfə)... adambaşına düşən sənaye məhsulunun istehsalına görə DQMV Azərbaycanın iqtisadi rayonları (Bakı səayesini nəzərə almadan) arasında qabaqcıl yer tutur» (İqtisadçı S.Hüseynov);

- «1971-1985-ci illər ərzində vilayətin inkişafı üçün 483 milyon manat vəsait qoyulmuşdur ki, bu da əvvəlki onbeş ildəkindən 2,8 dəfə çoxdur» (Azərbaycan KP MK Tikinti və şəhər təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini L.Davidyan);

- «Respublikanın inəkçilik sənayesi məhsulunun təxminən 25 faizi DQMV-nin payına düşür» (Azərbaycan SSR Yüngül sənaye nazirinin müavini C.Avetisov);

- «Ötən illər vilayətdə nəqliyyat və rabitə vasitələri dinamik inkişaf etmişdir. Stepanakert şəhərində istismar üçün hər cür təsərrüfatı olan dəmir yolu xətti istifadəyə verilmişdir» (Azərbaycan SSR Dövlət plan komitəsi şöbə rəisinin müavini A. Poqosov);

- «İstər şəhərdə, istərsə də kənd yerlərində hər sakinin mənzillə təminat səviyyəsi 14,6 kv.m-ə çatmışdır... Respublika üzrə bu göstəricilər müvafiq surətdə 12,2 və 9,12 kv.metrdir» (L.Davidyan);

- Adambaşına məişət xidmətləri «41 manat olmuşdur ki, bu da ümumən respublika üzrə olandan xeyli çoxdur... İttifaq üzrə bu göstərici daha azdır – adambaşına 38 manat...» (Azərbaycan SSR Əhaliyə məişət xidməti naziri B.Aleksenko).

Və s. və i.a.

Bir sözlə, DQMV Azərbaycanın ən inkişaf edən regionlarından birinə çevrilmişdi. Bu inkişaf Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə daha sürətli olmuşdu.

SSRİ Nazirlər Sovetinin Sosial inkişaf üzrə büro sədrinin müavini V.P.Laxtin demişdi: Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in ən inkişaf edən regionlarından

biri olması barədə Bakı «dəyirmi stol»unda söylənən fikirlərin «əsasında dəqiq faktlar durur. Məsələn, mənzillə təminat üzrə DQMV Azərbaycanın orta göstəricilərindən 1,4 dəfə irəlidir. Başqa göstəricilər də var ki, həmin sahələrdə də vilayətdə vəziyyət hər iki respublikadakından (Azərbaycan və Ermənistan – T.K.) yaxşıdır» («İzvestiə», 25.03.1988).

Heç şübhəsiz, Qorbaçov DQMV-in sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında həmin faktları bilirdi. Ancaq Azərbaycana qərəzli münasibətinə görə riyakarlıqla hey deyir ki, deyir: 24 mart 1988-ci il tarixli qərar «on il bundan əvvəl» qəbul edilsəydi və «Əliyev düzgün beynəlmiləl xətt yeritsəydi, fəlakətin qarşısını almaq olardı».

Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinə guya «bəzən sadəcə qeyri-insani münasibət göstərməsi» haqqında isə qısaca onu deyim ki, bu, təkcə Azərbaycan rəhbərliyinə deyil, bütün Azərbaycan xalqına həyasız böhtandır; Azərbaycan xalqını ləkələmək, həm də onunla erməni xalqı arasında ziddiyyətləri daha da dərinləşdirmək məqsədi güdən fitnəkarlıqdır; Dağlıq Qarabağ hadisələrinə qərəzli münasibət nümunəsidir; erməni separatçılarının SSRİ rəhbərini ovsunlamalarının, Qorbaçovun xırda hisslərlə, qisasçılıq fikri ilə yaşayan cılız bir adam olmasının göstəricisidir.

Balayanla Kaputikyan Qorbaçova demişdilər ki, «Qarabağın erməni əhalisi sıxışdırılır», «inqilabdan sonra ermənilərin çoxluq təşkil etdikləri Naxçıvan MSSR-də olduğu kimi, Dağlıq Qarabağda da erməniləri qovmaq üçün məqsədyönlü iş aparılır».

Həmin «məqsədyönlü iş» nədən ibarət idi? Qorbaçov o zaman da həmsöhbətlərindən soruşmamışdı, 1995-ci ildə öz kitabını çap etdirəndə də həmin suala cavab axtarmaq istəməmişdi. Beləliklə, aydın olur ki, balayanlar «Dağlıq Qarabağda ermənilərin sıxışdırılması» haqqında böhtanı Qorbaçovun beyninə pərçimləməyə nail ola bilmişdilər.

Eynilə Qorbaçov nə o zaman, nə də sonra kitabı çap edəndə bir maraqlanmayıb ki, doğrudanmı inqilabdan sonra ermənilər Naxçıvan əhalisi tərkibində çoxluq təşkil ediblər.

XIX əsr Rusiya tədqiqatçısı İ.Şopenə görə, 1828-ci ildə Rusiya Naxçıvanı işğal edənə qədər Naxçıvan əyalətində 5538 müsəlman ailəsi və 930 erməni ailəsi yaşamışdır.

1917-ci il üçün Naxçıvanda ermənilərin sayı İrandan köçürülən ermənilərin hesabına qat-qat çoxaldı. Artıq Naxçıvanda 80 min erməni və 115 min azərbaycanlı var idi. Bu, «Kavkaziskiy kalendarğ na 1917 q.» məcmuəsinin məlumatıdır.

Göründüyü kimi, başlıca olaraq gəlmələr hesabına Naxçıvanda ermənilərin sayı nə qədər artsa da onlar əhalinin tərkibində yenə də çoxluq təşkil etməmişdilər.

DQMV-i soveti Ermənistanın fitnəsi və separatçıların təzyiqi ilə dəfələrlə DQMV-in Azərbaycan tərkibində vilayət statusunu qəbul etməkdən imtina etmək haqqında qərarlar qəbul etsə də Azərbaycan Dağlıq Qarabağın statusu haqqında qəti tədbirə əl atmamışdı.

Gözləmək olardı ki, yaranmış belə bir fəvqəladə vəziyyətdə Azərbaycan SSR Ali Soveti nəhayət qəti sözünü deyər və Azərbaycan xalqının tələbi ilə hesablaşaraq, öz sələfi Azərbaycan MİK-in 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv edər.

... 1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Ali Soveti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etdi (həmin məsələyə dair qərar layihəsi hazırlanmasına bir deputat kimi mən də cəlb olunmuşdum və onu sessiyada mən elan etmişdim). Ertəsi günü, noyabrın 27-də SSRİ Dövlət Şurası (SSRİ-nin dağılması ərəfəsində belə bir orqan yaradılmışdı) görünməmiş operativlik göstərərək, DQMV-də, Azərbaycan və Ermənistanın sərhədyanı rayonlarında vəziyyəti sabitləşdirmək tədbirləri haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetlərinə təklif olundu ki, DQMV-nin SSRİ konstitusiyasında təsdiq olunmuş hüquqi statusunu dəyişdirən bütün aktları ləğv etsinlər.

Həmin qərar Moskvanın artıq iflas etmiş iki tərəfin bərabər təqsiri, bərabər məsuliyyəti balansını yaratmaq siyasətinin yeni nəşri idi. Mərkəz hələ mərkəz olanda, Siyasi Büro hələ hakimi-mütləq olanda, mərkəz DQMV-ni Ermənistanı

birləşdirmək haqqında Ermənistanın 1 dekabr 1989-cu il tarixli qərarını ləğv etdirməyə nail ola bilməmişdi (bəlkə də nail olmaq istəməmişdi). Elə ki, Azərbaycan öz konstitusiyası çərçivəsində DQMV-ni ləğv etdi, mərkəz dərhal Azərbaycanla Ermənistana eyni təkliflə müraciət etdi.

Digər tərəfdən, Dövlət Şurası Dağlıq Qarabağ orqanlarının 1988-ci ilin fevralından başlayaraq Vilayətin statusunu dəyişdirən antikonstitusiya aktlarını ləğv etməyi tələb etməmiş və hətta bu məsələyə əsla toxunmamışdı. Bu əslində Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibindən çıxması haqqında qanuna zidd aktlar qəbul etmiş Vilayət rəhbərlərinə havadarlıq, onların separatizmini və məsuliyyətini ört-basdır etmək idi.

SSRİ rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ haqqında qərarlarının əksəriyyəti belə bir qəpiyə dəyməz qərarlar idi.

SSRİ rəhbərliyinin prinsipsizliyi, qətiyyətsizliyi sayəsində Ermənistan Dağlıq Qarabağı de-fakto özünə birləşdirdi.

«Can verən ananın başı üstündə övladlar qovğa etməzlər», deyib müdriklər. Ancaq «anamızın anası» (Nəbi Xəzri) Azərbaycanın ağır, ən faciəli günlərində belə (hətta milli üzüqaralıq günü elan edilməli Şuşa faciəsi, Xocalı faciəsi günlərində!) «övladların qovğası» səngimədi. Daxili çəkişmələr və didişmələr, hakimiyyət davası kəskinləşdi. Firqəbazlıq, hakimiyyətpərəstlik ehtirası coşdu. Dərəbəylik yarandı, özbaşınalıq başlandı.

Elə o zaman, 1991-ci ilin iyulunda Böyük Vətəndaş, böyük yazıçı millət vəkili İsmayıl Şıxlı Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti son dərəcə obyektiv qiymətləndirmişdi:

«... Yadıma Prosper Merimenin «Tamanqo» əsəri düşdü. Zəncilər okeanın ortasında üsyan edərək ağları qırır və gəmini ələ keçirirlər. Qələbədən sonra aydın olur ki, gəmini idarə etmək iqtidarında deyillər. Bax məni məyus edən budur. Rəsmi daiərələrin, Mərkəzin, irtica qüvvələrinin hücumu bir yandan, Xalq Cəbhəsi liderlərinin çəkişməsi, ümumən hərəkət iştirakçılarının səviyyəsinin aşağı olması, qüvvələrin parçalanması da bir yandan, yazıq xalq neyləsin?

... Uzun illərin müşahidələrindən qənaətə gəlmişəm ki, xalqın böhranlı, ağır günlərində birlik əvəzinə blok düzəldənlərin çoxu xalqın mənafeyindən ziyadə özlərini düşünürlər. Belələrilə birləşmək çətindir. Çünki birlik üçün əqidə və amal vəhdəti lazımdır».³¹

... SSRİ dağıldı. Azərbaycan, Ermənistan və digər müttəfiq respublikalar müstəqil dövlətlər oldular. Dağlıq Qarabağı artıq ələ keçirmiş Ermənistan daha da quduzlaşdı. Ermənistan üzv qəbul olunduğu BMT-nin nizamnaməsini, beynəlxalq hüquq və normaları heç vecinə də almadan Dağlıq Qarabağ ətrafında olan 7 rayonumuzu da işğal etdi.

BMT də, ATƏT də Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünə etinasız qalmadılar.

BMT Təhlükəsizlik Şurası məlum 4 qətnamədə (1993-cü il) işğalçı qüvvələrin «dərhal, tamamilə və danışıqsız» Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş bütün rayonlarından çıxarılmasını tələb etdi.

Lakin Ermənistan BMT qətnamələrini nümayişkarənə rədd etdi və rədd etməkdə davam edir.

BMT nizamnaməsinin 25-ci maddəsilə BMT üzvləri, deməli, o cümlədən də Ermənistan «Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına tabe olmağı və onları yerinə yetirməyi» öhdəyə götürüblər. Lakin Ermənistan BMT TS-nin qərarlarına tabe olmur. BMT isə Ermənistana qarşı heç bir sanksiya tətbiq etmir. Acı həqiqət belədir!

BMT nizamnaməsinə əməl olunmasına kim nəzarət etməlidir? Təhlükəsizlik Şurasının birmənalı tələblərinə nümayişkarənə tabe olmayan dövlət –Ermənistan BMT üzvlüyündə qala bilərmi? Əgər bu gün Ermənistan, sabah isə başqa bir dövlət BMT-ni saymasa, ona meydan oxusa və BMT buna dözsə, BMT-nin nüfuzu sarsılmazmı, BMT Millətlər Cəmiyyətinin aqibətini yaşamazmı?

ATƏT də müəyyən addımlar atdı.

ATƏT, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli məqsədilə Minsk qrupu yaratdı. Hətta Lissabon zirvə görüşündə münaqişəni tənzimləməyin üç əsas prinsipini müəyyənləşdirdi:

...- Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;

- Azərbaycan tərkibində Dağlıq Qarabağa öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan bir razılaşmada müəyyən edilən, Dağlıq Qarabağ üçün ən yüksək özünüidarəetmə dərəcəsi verən hüquqi status;

- Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təminatlı təhlükəsizliyi.

Ermənistan istisna olmaqla Avropanın 53 dövlətinin yekdiliklə qəbul etdiyi bu bəyanat Ermənistanın Dağlıq Qarabağ iddialarının rədd edilməsi, onun işğalçılıq siyasətinin pislənməsi demək idi.

Ancaq nə olsun?!

ATƏT-in bir təşkilat kimi məhək daşını təşkil edən prinsiplərə Ermənistan saymazıyana yanaşmaqda davam edir. ATƏT isə bu özbaşınalığa artıq neçə ildir ki, əslində göz yumur, Ermənistanın hərəkətlərinə prinsipial qiymət vermir.

Görəsən, belə getsə çox lazımlı və əhəmiyyətli ATƏT, öz üzvlərinin, indiki halda konkret olaraq Ermənistanın Helsinki Yekun Aktının müddəalarına məhəl qoymamasını görməməzliyə vurmaqda davam etsə, ATƏT-i lazımsız, səmərəsiz, nüfuzsuz və perspektivsiz bir təşkilata çevirmək təhlükəsi yaxalamayacaqmı?

BMT-nin, ATƏT-in Qarabağ məsələsinin həlli istiqamətində təsirli tədbirlər görməmələri şəraitində artıq Dağlıq Qarabağı MDB-yə, hətta BMT-yə üzv qəbul etmək çağırışları səsləndirilir.

Rusiya müəllifi J.Lozińskaya təklif edir ki, MDB strukturlarında Dağlıq Qarabağın, həmçinin digər «tanınmamış respublikaların mənafeələrini təmsil edən müşahidəçilər institutu təsis olunsun» və beləliklə, «tanınmamış respublikalara» beynəlxalq təşkilatların mədəni, iqtisadi, təhsil və elmi proyektlərində iştirak etmək imkanı yaradılsın. («Nezavisimaa qazeta» 22.12.1999) Başqa bir müəllif

«Nezavisimaa qazeta»da (30.06.98) yazır: «Dağlıq Qarabağ respublikasının BMT üzvü olmağa əsası var».

Lozinskayaların zahirən bu ziyansız humanitar təkliflər arxasında nə gizləndiyini akademik Əfrand Daşdəmirov düzgün sezmişdir: bu, «tanınmamış separatist rejimləri leqallaşdırmağa kömək edə biləcək hansısa bir münasib forma tapmaq», «separatist rejimləri leqallaşdırmaq mexanizmi yaratmaq» cəhdidir. (Yenə orada, 05.02.2000)

Bu düzgün qiymətə bircə onu əlavə etmək istərdim ki, J.Lozinskayanın həmin təklifi və ümumiyyətlə, onun Dağlıq Qarabağ məsələsində mövqeyi ifrat provakasiyadır.

Görünür, bir az keçər, Lozinskaya kimiləri keçmiş SSRİ ərazisində səpələnmiş ruslara müstəqillik verilməsini tələb etməyə başlayarlar. Məsələn, artıq Qazaxıstanın «Rusiyadan qeyri-qanuni ərazilər ələ keçirməsi» kimi fitnəkar işarələr edilir...

J.Lozinskayaya görə «separatçılar və separatçılar» var: Qərbin himayə etdiyi və vahid dövləti dağıtmaq cəhdlərini Qərbin şirnikdirdiyi separatçılar, bir də heç bir yerdə və heç bir halda səs hüququ olmayan başqa regionlar».

J.Lozinskayanın fikrincə, əsl separatçılar çeçenlərdir. Onlar «vahid dövləti»-Rusiyanı dağıtmaq istəyirlər. Dağlıq Qarabağ separatçıları isə dırnaqarası separatçılardır.

Bəs onlar Azərbaycan dövlətini dağıtmırlarmı? Müəllif bu məsələyə toxunmur və bu haqda susur. Ancaq aydın olur ki, J.Lozinskaya üçün Dağlıq Qarabağ separatçıları mələkdirlər. Ona görə də J.Lozinskaya onları pisləmir, hətta tələb edir ki, Dağlıq Qarabağ MDB strukturlarında təmsil olunsun!

Müstəqil dövlət yaratmağa və ayrılmağa qədər öz müqəddəratını təyin etmək hüququ heç də hamının şəxsiz hüququ demək deyildir.

Bu hüquq hər hansı bir millətin bu və ya başqa dövlətdə məskunlaşan, hətta kip məskunlaşan hissələrinə deyil, bütövlükdə millətə aiddir. BMT müstəqillik

hüququnu müstəmləkə xalqları və anneksiya olunmuş ərazilər üçün elan etmişdir. Həmin hüquq beynəlxalq cəhətdən tanınmış dövlətlərin milli azlıqlarına aid deyil.

Xalqların müstəqil dövlət yaratmağa və ayrılmağa qədər öz müqəddəratını təyin etmək hüququ haqqında formula marksist formulasıdır. Geniş yayılmış bu formulayı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı da qəbul etmiş və öz nizamnaməsində əks etdirmişdir.

Lakin zəmanə dəyişmişdir. Bununla əlaqədar olaraq BMT-nin nizamnaməsində yazılmış həmin formulaya yeni baxışlar yaranmışdır.

Bu yeni baxışlar ilk öncə Qərbdə səsləndirildi.

İsveçin keçmiş Baş Naziri İ. Karlsonun fikrincə, öz müqəddəratını təyin etmək məsələsi «təshih olunmalıdır», öz müqəddəratını «yeni dövlətlər yaratmadan da» təyin etmək olar.

Milli problemlər üzrə tanınmış tədqiqatçı U.Pfaff, «Forin polis» jurnalının baş redaktoru Ç.U.Mayno hesab edirlər ki, «milli öz müqəddəratını təyin etməyə ümumi hüququ dəstəkləmək bugünkü şəraitdə tarixi inkişafda geriyə doğru addımdır».

«Otvetsvennoe obşestvo» jurnalının naşiri A. Etsionu daha qətidir:

«Bu hərəkətlərin («Qarabağ hərəkəti» kimilərinin – T.K.) əksəriyyətini mənəvi cəhətdən bəyənilməkdən məhrum etmək və onları necə varsa elə dağıdıcı qüvvə kimi görmək vaxtı çatmışdır!».

Nəhayət, BMT-nin keçmiş Baş Katibi Butros Qalini eşidək: «Mütləq və müstəsna suverenlik dövrü keçmişdir, onun nəzəri konsepsiyası heç bir zaman real həyatla təsdiqlənməyib.

...Əgər hər bir etnik, din, ya dil qrupu dövlətçiliyə iddia etsə, parçalanmaya hədd olmayacaqdır, ümumi sülh, təhlükəsizlik, iqtisadi rifah da çətinliklə əldə edilə biləcək məqsəd olacaqdır».

Mütəxəssislərin yazdığına görə, hazırda dünyada 2,5 min millət və etnik qrup var. Bunlar dünyanın 150 çoxmillətli dövlətinin tərkibində məskunlaşblar.

Moskvalı müəllif Viktor Zotov haqlıdır: Əgər «ayırılmağa və müstəqil dövlət yaratmağa qədər hüququnu bütün xalqlar həyata keçirsələr, bütün beynəlxalq münasibətlər dağılar», «hamının hamı ilə müharibəsi» başlayar.³²

SSRİ-də «... ayrılmağa qədər virusu» (ifadə B.Zotovundur) Dağlıq Qarabağda yarandı və oradan da kənara yayıldı. Yəqin Rusiyada bu virusu dəstəkləyənlər belə ümiddə idilər ki, həmin virus Rusiyadan yan keçəcəkdir. Lakin onlar bərk yanılmışdılar. Virus virusdur və onun üçün sərhəd, «sanitar zona» yoxdur.

Həmin virus Rusiyanı da yaxaladı və silkələdi. Bərk yaxaladı. Bərk silkələdi!..

Yevgeni Primakov da öz müqəddaratını təyinetmə probleminə münasibətini açıqlamışdır. O, 2002-ci ildə Moskvada çap olunmuş «Mir posle 11 sentəbrə» əsərində yazmışdır.

«Separatizm müasir dünyanın ən təhlükəli bəlalarından biridir. Separatizm artıq bir çox dövlətləri hədələyir. Vəziyyət arzuolunmaz inkişaf etsə bu təhlükə gələcəkdə başqa dövlətləri də yaxalayacaqdır. Heç kim, hətta indi ən əmin-aman çoxmillətli dövlətlər bu təhlükədən qoruna bilməyəcəklər.

... Müstəmləkə sisteminin iflasından sonra müstəmləkə imperiyaları qalıqlarında onlarca suveren dövlət yaranmışdır. «Soyuq müharibənin » qurtarması ilə yeni bir mərhələ də qurtarmışdır-keçmiş Sovet İttifaqı, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya ərazilərində yeni dövlətlər əmələ gəlmişdir. XXI əsrin mühüm vəzifəsi həm dövlətlərarası, həm də dövlətlərdaxili səviyyələrdə sabitliyi təmin etməkdir. Bunun üçün dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi birinci plana çəkilməlidir.

Bu qənaətə gəlinməsə, hadisələrin gedişi elə şirnikləşdiriləcəkdir ki, bütün yer kürəsini çoxlu zorakılıq ocaqları bürüyəcəkdir. XXI əsrdə 150 çoxmillətli dövlətin tərkibində 2,5 min milli etnik qrup var. Bu milli və ya etnik qrupun hansınısa müstəqil dövlətə ayrılması hüququ təmin olunarsa, beynəlxalq münasibətlər xaotik vəziyyətə düşəcək...

Artıq nümunələr var. Onlar həmin problem üzərində düşünməyə vadar edir...»

Primakov aşağıdakı nəticəyə gəlir:

- «Hazırda ayrılmağa qədər öz müqəddaratını təyinetmə formulası köhnəlmişdir»;

- «Bu formuladan imtina etmək lazımdır»;

- Lakin bu imtina «heç bir vəchlə milli məsələnin mövcud olmasını və onun həllinin vacibliyini inkar etməməlidir».

- «Öz müqəddaratını təyinetmə hüququ dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumaqla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Deməli, yeni dövlətlərin yaranması təkcə öz müqəddaratını təyin edən milli, ya etnik qrupun müstəqil qərarı əsasında deyil, həm ayrılanın, həm də əhalinin dövlət çərçivəsində qalan hissəsinin razılığı ilə mümkündür.

Əgər razılığa gəlinmirsə, milli məsələnin həllinin yeganə yolu öz birliyini saxlayan dövlət çərçivəsində muxtariyyətdir. Bu muxtariyyət öz müqəddaratını təyin edən milli ya etnik qrupa iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrdə ən geniş hüquqlar verməlidir». ³³

Separatizm dünyaya meydan oxuduğu bir zamanda dünyagörmüş, çox hadisələrin episentridə olmuş akademik Primakovun «... ayrılmağa qədər virusu» haqqında yeni baxışları və konkret təklifləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kaş Primakov bu qənaətlərə böyük ixtiyar sahibi olanda gələydi və onun prinsipial mövqeyi Rusiya hökumətinin MDB məkanında separatizmə münasibətinə real təsir edəydi.

Kaş çox gec də olsa, heç olmasa indi başa düşülsün ki, öz müqəddaratını təyin etmək probleminə münasibətdə ikili standart siyasəti təhlükəli yoldur.

Aqressiv separatizm nə qədər tez cilovlansa, bütün xalqlar udarlar. Əlbəttə, çox yerlərdə milli azlıqların kəskin problemləri var: onlar malalanmamalıdır, sivil yolla, demokratikcəsinə, ədalətlə və qanun çərçivəsində həll edilməlidir. BMT nizamnaməsinə, beynəlxalq hüquq normalarına, «o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid hüquq normalarına uyğun surətdə və kənardan müdaxilə olunmadan» həll edilməlidir.

Əks halda, «hamının hamı ilə müharibəsi» qaçılmazdır.

Görünür, belə real təhlükələri nəzərə alaraq BMT-nin Baş Məclisi İkinci dünya müharibəsinin qurtarmasının 50 illiyinin bayram edilməsi haqqında bəyannamədə bir daha elan etmişdi: «a) hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə... qarşı zor işlətməkdən, ya zorla hədələməkdən çəkinmək barədə öhdəlik təsdiq olunsun».

BMT-nin 50 illiyi ilə əlaqədar bəyannamədə isə bir daha vurğulanmışdı: Biz «dövlətlərin suveren bərabərliyi və ərazi bütövlüyü prinsiplərinə uyğun olaraq bütün dövlətlər arasında ədalət qurmaq və himayə etmək» əzmindəyik.

BMT müstəqilik hüququnu müstəmləkə xalqları və anneksiya olunmuş ərazilər üçün elan etmişdir! Həmin hüquq müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü BMT tərəfindən tanınmış dövlətlərin milli azlıqlarına aid deyil.

Artıq bəzi beynəlxalq təşkilatlarda millətin öz müqəddaratını təyin etməsi probleminə yeni baxış formalaşmaqdadır. Məsələn, Avropa Şurası PA-da D. Atkinson birmənalı demişdir ki, «millətin öz müqəddaratını təyin etməsi prinsipi ilə dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin ziddiyyəti var».

Deyəsən ilk dəfədir ki, AŞ PA məruzəçisi sessiyada prinsipial məsələyə belə obyektiv mövqe səsləndirir.

Bi-Bi-Si-yə müsahibəsində Atkinson öz mövqeyini aşağıdakı şəkildə əsaslandırır: «Avropa Şurası Azərbaycanı öz sıralarına qəbul edərkən onun ərazi bütövlüyünü tanımışdır. Əgər tərəflər mövcud sərhədlərin dəyişdirilməsi barədə razılığa gəlsələr, Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ əhalisinin ona müstəqillik verilməsi barədə tələbi ilə razılaşa, onda bunu biz də qəbul edəcəyik. Amma aydındır ki, Azərbaycan hökuməti bu tələblə heç bir zaman razılaşmayacaqdır. Digər beynəlxalq təşkilatlar kimi, Avropa Şurası da Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanıya bilməz. Ona görə də millətlərin öz müqəddaratını təyin etməsi prinsipi Dağlıq Qarabağ barəsində tətbiq oluna bilməz».

Nəhayət, ABŞ prezidenti Corc Buş mayın 10-da Tbilisidə çıxış edərkən ərazi bütövlüyü probleminə münasibət bildirdi və Gürcüstanda etnik münaqişələrin ölkənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması zəruriliyini vurğuladı:

«Biz muxtariyyətləri müdafiə edirik, biz özünüidarəni müdafiə edirik. Lakin biz ölkənin parçalanmasını müdafiə edə bilmərik».

İnanmaq istərdim ki, prezident Buşun bəyan etdiyi bu prinsipi ABŞ hökuməti təkcə Gürcüstana deyil, aqressiv separatizm baş qaldırdığı bütün digər ölkələrə də şamil edəcəkdir.

Ümid etmək olar ki, bütün beynəlxalq təşkilatlar, dünya dövlətləri və birinci növbədə böyük dövlətlər millətlərin öz müqəddaratını təyin etməsi məsələsində gec-tez vaxtilə BMT-nin keçmiş Baş Katibi Butros Qalinin, son vaxtlarda Yevgeni Primakovun, Devid Atkinsonun və Corc Buşun gəldikləri qənaətə gələcəklər.

Erməni xalqına gəldikdə isə, o, 1918-ci ildə öz milli dövlətini yaratmışdır.

Həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyəti öz vətəndaşları olan Dağlıq Qarabağ ermənilərinin milli hüquqlarını yetərincə təmin etdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin birinci iclasında (17.12.1918) Baş Nazir Fətəli Xan Xoyski hökumət bəyannaməsində elan etdi ki, «bir məmləkətdə yaşayan millətlər özlərini o dövlətin övladı kimi görməlidirlər». Hakimiyyət partiyası olan müsavətin parlament fraksiyası sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə həmin iclasda bəyan etdi: «Millət məhkumluq acısını dadmış olan Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz. Azərbaycan Cümhuriyyəti övladlarını ögey-doğmaya ayırmaz... Azlıqda qalan millətlər Azərbaycan vətəndaşı olmaqla bərabər, milli-mədəni muxtariyyətə malik olmalıdırlar».

Azərbaycan parlamenti təşkil edilərkən milli azlıqların parlamentdə təmsil olunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qanunla 120 deputat yerindən 21 yer ermənilərə (o cümlədən Qarabağ ermənilərinə 8 yer), ruslara 10, gürcülərə 1, yəhudilərə 1, almanlara 1 və polyaklara 1 yer ayrılmışdı.

O zamanlar bəlkə də dünyada milli azlıqların belə geniş təmsil olunduğu ikinci parlament olmamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti milli məsələyə dair proqrama sadıq qaldı: 1919-cu ilin avqustunda Qarabağ ermənilərinə milli-mədəni muxtariyyət verildi. Bu münasibətlə Baş Nazir Nəsim Bəy Yusifbəyov parlamentin iclasında (22.12.1919) demişdi: «Qafqazda ilk dəfə biz belə bir nümunə göstərdik və ümid edirik ki, qonşularımız da belə edəcəklər».

Lakin bu çağırış Ermənistanda eşidilmədi. Ermənistan azərbaycanlılarının milli hüquqları təmin olunmadı. Hətta avqustun 17-dən Ermənistanın 4 qəzasında azərbaycanlıların 50 kəndi darmadağın və talan edildi. Bu qəddarlıqla əlaqədar olaraq Ermənistan parlamentinin eser fraksiyası Ermənistan hökumətinə sorğu vermişdi. Sorğuda həmin kəndlərin «tatar əhalisindən təmizlənməsi, talan və qırğına məruz qalması» qeyd edilir və göstərilirdi ki, «yerli hakimiyyət baş vermiş talan və qırğının nəinki qarşısını almayıb, hətta bu talan və qırğında özü iştirak edib».

Azərbaycan hökumətinin təkidilə Ali Komissar Haskel faciə haqqında Ermənistan hökumətindən izahat tələb etdi. Haskelə cavab məktubunda Ermənistan hökuməti «müsəlman vətəndaşlarına qarşı zor işlədilməsi faktlarının olmasını» etiraf etdi, «baş vermiş kədərli hadisələri təhqiq etmək üçün komissiya yaratmağa vəd verdi».

Lakin bu vəd vəd olaraq qaldı. Ermənistan azərbaycanlılarının hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində heç bir adekvat addım atılmadı.

DQMV Azərbaycanın ən dinamik inkişaf edən regionlarından biri olmuşdur. Artıq 70-ci illərin əvvəlləri üçün DQMV-nin göstəriciləri ümumazərbaycan, o cümlədən Naxçıvan MSSR göstəricilərindən üstün idi. SSRİ Nazirlər Sovetinin sosial inkişaf üzrə büro sədrinin müavini B. Laxtinin qeyd etdiyi kimi, DQMV-də bir sıra sahələrdə vəziyyət Ermənistandakından da yaxşı idi.

DQMV-nin bu inkişafı, əmin-amanlığı Ermənistanın və onun qızısdırdığı separatçıların bəd əməllərinin qurbanı oldu.

Qonşuluq Azərbaycan və erməni xalqlarının taleyidir. Biz bu qonşuluqda yaşamağa məhkumuq. Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdən çəkilməsə və

Azərbaycana ərazi iddialarından əl çəkməsə, nə ölkələrimizə əmin-amanlıq gələsindir, nə də evlərimizə dinclik və firavan həyat.

Ermənilərin Qarabağda «erməni silahının ümumdünya tarixi qələbəsi»(ifadə «Literaturnə qazeta»nınadır) şərəfinə badə qaldırmalarından xəbərdarıq.

Vay o gündən ki, bu, ermənilərin kütləvi məstliyinə gətirib çıxartsın, Ermənistan torpaqlarımızdan çəkilib getməsin. O zaman Ermənistandan qat-qat böyük iqtisadi, hərbi və insan potensialına malik olan Azərbaycan xalqı intiqam qılıncını işə salmağa məcbur olacaq və Ermənistan ölümcül təhlükəyə məruz qalacaqdır.

Uşaqdan böyüyə kimi hər bir azərbaycanlı Azərbaycanın bütövlüyü, Azərbaycanın bölünməz, dönməz və şəriksiz istiqlalı naminə lazım gələrsə canını belə qurban vermək əzmindədir. Haqq, ədalət bizim tərəfimizdədir. Tarixi baxımdan, strateji baxımdan haqq işimizin qalib gələcəyinə zərrə qədər də şübhə olmamalıdır.

III

1993-1995-ci illərdə Ermənistan Milli Təhlükəsizlik naziri olmuş David Şahnazaryanın fikrincə, «bugünkü Ermənistanın siyasəti tarix haqqında romantik, mifoloji təsəvvürlərə əsaslanır... Hazırkı hakimiyyət erməni dövlətinin gələcəyini olmayan yerdə-tariximizdə axtarır».

Mifoloji təsəvvürlərə əsaslanan siyasət əfsanəvi iddialar icad edir. Onlardan ikisi belədir:

1) «Naxçıvan-tarixi erməni torpaqlarının özəyidir»

2) «Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bir neçə minillik ərzində erməni dövlətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur». Bu, Ermənistan hökumətinin BMT-yə təqdim olunmuş rəsmi mövqeyidir.

Dərhal soruşmaq lazım gəlir:

1.N.Adonsun 1910-cu ildə yazdığı kimi, əgər e.ə. VII əsrdə kimmerlərin basqını nəticəsində «öz hüdudlarından sıxışdırılmış friqiya erməniləri Fərat çayının keçərək yerli aramey əhalisilə» qarışmışdılsa və «gəlmə friqiyalaların başlıca olaraq aramey mənşəli aborijenlərlə qovuşmasından erməni xalqının özəyi» formalaşmışdısa, «ermənilər Qərbdə kilikiyalılarla, Şərqdə matienlərlə qonşu»³⁴ idilərsə və yaxud B.İşxanyanın vurğuladığı kimi, «ermənilərin həqiqi vətəni Kiçik Asiya»dırsa, «Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrinə ermənilər yalnız son yüzilliklər ərzində səpələniblər»sə,³⁵ «Naxçıvan-tarixi erməni torpaqlarının özəyi» ola bilərmi?

2. Erməni dövləti «bir neçə minillik ərzində» mövcud olubmu ki, Naxçıvan da bir neçə minillik ərzində erməni dövlətinin tərkibində olmuş olsun?

Bir deyil, iki deyil, belə və bundan da gülünc iddialar: «Ordubadda çoxlu ağcaqayın, şərq çınarı olması təsadüfi deyil. Məlumdur ki, ağcaqayın erməni xalqının sevimli ağacıdır. Büdpərəstlik dövründə ermənilər bu ağacı müqəddəs sayaraq ona sitayiş etmişlər» (A.Ayvazyan).

Belə «dəlil» əsasında Ordubadı əzəli erməni ərazisi sayanlara nə ad verəsən? Bir onu demək qalır ki, ey çoxlu ağcaqayını, xan çınarı olan xalqlar, agah və ayıq-

sayıq olun, sabah sizi də «qara siyahıya» sala bilərlər, sabah sizin də çinarlı torpaqlar «əzəli erməni torpaqları» sayıla bilər!

Ermənilərin mifoloji təsəvvürlərlə yaşaması, özünəvurgunluğu hələ çoxdan yerə-göyə sığmır. 1703-cü il mayın 27-də erməni nümayəndələri Rusiya imperatoru I Pyotra tam ciddiliklə yazmışdılar: «Dünyanın yaranması bizim ölkədən başlanmışdır. Nuhun gəmisi Ararat dağında dayananda Nuh o gəmidən çıxmış və dünyayı-aləm o gəmidən yaranmışdır. Çarlıqların çoxu bizim ölkənin tərkibindən ayrılmışdır. (gör-a! – T.K.). Bizim dövlətimiz bütün dövlətlərdən qədimdir (gör-a! – T.K.), bütün dövlətlərin açarı bizim əlimizdədir».³⁶

Biz bilmirik bu məktub I Pyotru heyrətə gətirib, ya yox. Bəlli olan odur ki, belə məktublar ermənilərin çar sarayına ayaq açmalarında rol az oynamamışdır.

Maraqlıdır, görəsən nə əcəb erməni diplomatları 27 may 1703-cü il tarixli məktubu BMT-yə göndərərək tələb etmirlər ki, ermənilərin bəşəriyyətin taleyində oynadıqları «tarixi rolu» BMT öz emblemasında əks etdirib əbədiləşdirsinsən və həm də xan çinarı olan bütün əraziləri müqəddəs və əzəli erməni ərazisi elan etsin?!

Ümumiyyətlə desək, erməni müəllifləri tarixlərini qədimləşdirmək üzrə rekordsmen sayıla bilərlər. Məsələn, Z.Balayana görə, Yerevan şəhəri 4 minillik yaşı olan Vavilon şəhərinin, yaxud bünövrəsi e. ə. VIII əsrdə qoyulmuş Roma şəhərinin həmyaşındadır.

Halbuki görkəmli mütəxəssis V.V.Bartoldun yazdığı kimi, «İrəvan Teymur dövründə bir kənd kimi salınmış, yalnız Şah İsmayıl dövründə şəhər olmuş və o zaman da indiki adını almışdır».³⁷

Ermənilərin məskunlaşdığı ərazi e. ə. 520-ci ilin axırlarında İran Əhəmənilər dövləti tərəfindən işğal edilir. E.ə. IV əsrin axırlarında Makedoniyalı İsgəndər Əhəminilər dövlətini məğlub etdikdən sonra gah müstəqil, gah asılı erməni çarlıqları yaranır.

Amerikan müəllifləri Makkartilərin fikrincə, müstəqil erməni çarlığı e. ə. I əsrdə yaranmışdır. Onlar yazmışlar: «Ermənilərin erkən tarixi haqqında kifayət qədər dəqiq məlumat yoxdur... Şərqi Kiçik Asiyada olan müstəqil erməni çarlığı

böyük Tiqrان (e.ə. 95-56-cı illər) dövründə yaranmışdır. Tiqrandan sonra ermənilər bir çox əsr ərzində Roma, Sasanilər İranı və Bizans imperiyaları da daxil olmaqla digər ölkələrin vassaları olmuşlar». ³⁸

Fransa tarixçisi Jorj de Malevil də həmin fikirdədir:

«Tiqrان, romalılarla qarşılaşmış qonşuları Mitridatın və fars monarxının ümumi çətinliklərindən istifadə edərək müvəqqəti müstəqilliyə nail oldu, lakin nəticə etibarilə Pompey tərəfindən məğlub edildi və devrildi. «E.ə. 95-ci ildən 56-cı ilədək olan dövr istisna olmaqla Ermənistan heç bir vaxt həqiqi müstəqillik qazana bilmədi və o, həmişə hansısa uzaq imperiyanın vassalı oldu». ³⁹

ABŞ müəllifi Pol Xensenin yazdığına görə, «Böyük Ermənistan kimi mədh edilən «Tiqrان erməni çarlığında» ermənilər şəxsiz azlıq təşkil etmişlər».

Eramızın 387-ci ilində «Böyük Ermənistan» adlanan ərazi İrən Sasanilər dövləti ilə Roma imperiyası arasında bölünür. O zamandan ermənilər dövlətçilikdən məhrum olurlar. Bundan yalnız 15 əsr sonra, 1918-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində erməni dövlətçiliyi yaradılır.

E.ə. 316-cı ildən b.e. 387-ci ilinə qədər, yəni təqribən 7 əsr ərzində bu və ya başqa şəkildə erməni dövləti mövcud olub. Doğrudur, Veliçkonun yazdığı kimi, «XI əsrin axırlarında Kiçik Kilikiyada erməni dövlətçiliyinin müəyyən görüntüsü yaranır. Və bu görüntü 1375-ci ildə tamamilə dağılır». Lakin nə Dağlıq Qarabağın, nə də Naxçıvanın Kilikiyaya, eləcə də əvvəlki erməni çarlıqlarına heç bir aidiyyəti olmamışdır.

Beləliklə Naxçıvanın, eləcə də Dağlıq Qarabağın «bir neçə minillik ərzində erməni dövlətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olması» haqqında Ermənistan hökumətinin iddiası ağ yalandır, BMT-ni, dünya ictimaiyyətini aldatmaq məqsədi güdən fitnəkarlıqdır.

Naxçıvan qədim insanların ilk məskənlərindən, bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən biri olan diyardır. E.ə.4-cü minillikdə Naxçıvanda, Gəmiqaya adlanan yerdə həkk olunmuş insan, öküz, araba, vəhşi heyvan təsvirləri buna sübutdur. ⁴⁰ Arxeoloqlar müəyyənləşdiriblər ki, Naxçıvanda erkən əkinçi-maldar

tayfalar e.ə.VII minillikdən yaşayıblar, e.ə. VI minilliyin birinci yarısında isə Naxçıvana Ön Asiyada geniş yayılan Ubeyd mədəniyyəti tayfaları köçərək məskunlaşmışlar.⁴¹

E.ə. IX əsrdən Cənubi Azərbaycan ərazisində Manna dövləti olub. Naxçıvan Mannanın, sonra Midiya, Atropatena dövlətlərinin və Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının tərkibində olub. I-IV əsrlərdə Naxçıvan Albaniyanın (Şimali Azərbaycan) vilayəti olmuşdur.⁴² V əsrin əvvəllərindən Naxçıvanda hun tayfalarından olan kəngər tayfası məskunlaşır. V əsr erməni müəllifi Parbli Lazar Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan və onlara yaxın ərazilərdə məskunlaşmış kəngərlərin yaşadığı yeri «Kəngərlərin vilayəti», oradakı dağ «Kəngərlərin dağı» adlandırmışdır.⁴³

VI-VII əsrlərdə Naxçıvan şəhərində İran şahı I Xosrovun adından pul kəsən zərbcxana olmuşdur. Bu, o zamankı Naxçıvanın inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən bir göstəricidir. 591-ci il müqaviləsilə Naxçıvan Sünik və Vaspurakan vilayətləri tərkibində bilavasitə İrana tabe edilmişdi.⁴⁴

Erməni müəllifləri Naxçıvanı «erməni şəhəri» sayırlar. Onlar bunu alban müəllifi M.Kalankatuklunun VII əsrdə Naxçıvan şəhərində kilsə olması haqqında fikri ilə əsaslandırmağa çalışırlar. O yazmışdır ki, ərəb sərkərdəsi Məhəmməd İbn Mərvan 698-ci ildə erməni başçılarından 800 nəfəri «Naxçıvana gətirərək» onları «kilsədə bağlatdırdı və diri-diri yandırdı».

Akademik Ziya Bünyadov bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. O, ərəb mənbələrinə və akad. Orbelinin tədqiqatlarına istinadla göstərmişdir ki, Moisey Kalankatuklunun yazdığı Naxçıvan Arazüstü Naxçıvan (Azərbaycan naxçıvanı) deyil, Türkiyənin Qars vilayətinin Kağızman mahalında olan NAXÇIVAN şəhəridir. Ərəb istilasına qədər Azərbaycan Naxçıvanı Sasani dövlətinin, Qars Naxçıvanı isə Bizansın tərkibində idi.⁴⁵ Akademik İ.A.Orbeli 1912-1913-cü illərdə Türkiyə Naxçıvanının epiqrafik abidələrini tədqiq etmiş, oradakı kilsənin tikilməsini VII əsrin sonuna aid etmişdir. Dağılmış kilsənin bərpasına rəhbərlik edən bəna Orbeliyə söyləmişdi ki, «məbədin daşlarında yanğın izləri var idi,

onların üzü tökülmüşdü, buna görə də bütün daşları yenidən yonmaq lazım gəldi». Kalankutlunun dediyi kilsə Qars vilayətindəki həmin kilsə olub.

Akademik Ziya Bünyadovun yazdığına görə, Azərbaycan Naxçıvanında aparılan qazıntılarda heç bir vaxt kilsə və başqa xristian tikililərin xarabalıqları tapılmamışdır.⁴⁶

Bir anlığa fərz edək ki, Naxçıvan eramızdan əvvəl, yaxud sonra nə vaxtsa hansısa müddət «erməni dövlətinin» tərkibində olub. Lakin belə amil bu gün bir dövlətin başqasına ərazi iddiası irəli sürməsi üçün əsas ola bilərmi? Belə amil beynəlxalq münasibətlərdə dəstəklənsə müasir dünyada nələr baş verməz?

IX əsrin sonlarından Naxçıvan banisi mənşəcə türk Məhəmməd İbn Əbu-s Sac olan Sacilər dövlətinin (879-930), sonra Salarilər dövlətinin (941-981) tərkibində olub. X əsrin sonlarından Naxçıvanşahlıq adlanan dövlət mövcud olub. Onu Naxçıvanşah titulu olan Əbu Düləf idarə edirdi.⁴⁷

Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövrü bir çox baxımdan Naxçıvan tarixində mühüm hadisələrlə əlamətdardır. Naxçıvan bir müddət bu böyük dövlətin paytaxtı olur. Memar Əcəmi Naxçıvan şəhərində Yusif İbn Qasir mavzoleyi (Naxçıvan şeyxlərinin başçısı olub), 1186-cı ildə Möminə Xatun mavzoleyi kimi sənət inciləri yaradır (Möminə Xatun Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin arvadı idi. Möminə xatun Naxçıvanda vəfat etmişdi).

Naxçıvanda istedadlı memarlar nəsli yetişir. XII-XIV əsrlərdə Naxçıvan memarları Naxçıvanın Qarabağlar kəndində gözəl memorial kompleks və minarələr ucaldırlar. Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümayəndəsi Əhməd İbn Eyyub Naxçıvani 1322-ci ildə Qarabağın Bərdə şəhərində əzəmətli mavzoley yaradır...⁴⁸

Orta əsr müəllifləri Əl-Kufi (X əsr), Əl-Həməvi (XII-XIII) və b. Naxçıvanın məhz «Azərbaycan şəhəri» olmasını vurğulamışlar. Həmdullah Qəzvini (XIII-XIV) Naxçıvanın «nəqşi-cahan» adlanması, naxçıvanlıların müsəlman olmaları haqqında yazmışdır. Əl-Bakuvi (XIV-XV) Təbrizin «Azərbaycan ölkəsinin paytaxtı», Naxçıvanın isə «Azərbaycanın gözəl şəhəri» olmasını qeyd etmişdir.

Coğrafi mövqeyinə, tranzit yol üstündə yerləşməsinə görə Naxçıvan Şərqi üçün Qərbin, Qərb üçün isə Şərqi bir növ qapısı idi. Bu səbəbdən Naxçıvan əsrlər boyu müxtəlif dövlətlər arasında döyüş meydanı olmuşdu. Çingiz xanın nəvəsi Hülaku xanın, Qızıl Orda xanı Toxtamışın qoşunlarının, şəxsən Əmir Teymurun, daha kimlərin ayağı bu diyara dəyməmişdi!

Hülakular dövründə Naxçıvan Azərbaycan vilayətinin (Cənubi Azərbaycan) 9 tımənindən (inzibati ərazi vahidi) biri olub. Naxçıvan, Ordubad, Azad, Əncan və Makuyə şəhərləri, Qafan ərazisi Naxçıvan tıməninə daxil idi.⁴⁹

Həmin dövr (XIII-XIV əsrlər) bir çox görkəmli naxçıvanlıların yetişməsilə əlamətdardır. Onların ən dahisi, dünya şöhrətli Nəsirəddin Tusidir (1201-1274). Naxçıvanın elm və mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrətlənməsində Səncər İbn Abdulla ən-Naxçıvani nəslə mühüm rol oynamışdır. O nəslin nümayəndələrindən yalnız birinin-Məhəmməd İbn Hinduşah Naxçıvaninin (1285-86-cı illərdə anadan olmuşdur) bir məsələ haqqında bu gün çox aktual səslənən fikrinə diqqət yetirək: V.Piriyev müəyyənləşdirmişdir ki, Naxçıvanı «Sihah əl-fors» lüğətində üç yerdə «Azərbaycan dili» islahını işlətmişdir.⁵⁰

XV əsrdə Naxçıvan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin, XVI əsrdən Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Naxçıvan bir neçə dəfə Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına keçmişdi.

Səfəvilər dövründə Naxçıvan, dövlətin vilayətlərindən biri olan Çuxursəd bəylərbəylinin bir hissəsi idi. Bəylərbəyliyin mərkəzi İrəvan şəhəri idi. İrəvan qalabəyi və Qərbi Azərbaycan bəylərbəyi Rəvan Xan imzası ilə 1519-cu ilin oktyabrında İrəvandan Şah İsmayıl Xətəiyə göndərilən məktubdan məlum olur ki, o zaman İrəvan vilayəti Qərbi Azərbaycan adlanırmış.⁵¹ Hələ bundan xeyli əvvəllərdə də dövlətin necə adlanmasından asılı olmayaraq Çuxursəd vilayətinin daxil olduğu ölkənin «Azərbaycan ölkəsi» olması sənədlərdə vurğulanmışdır.

1950-60-cı illərdə Matenadaran bir neçə cildə «Persidskie dokumentı Matenadarana» çap edib. Bu cildlərdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarlarının ermənilər və indi Ermənistan adlanan ərazi ilə bağlı fərmanları

toplanmışdır. Həmin nəşrin «Persidskie kupçie Matenadarana. Vıpusk pervıy (XIV-XVI vv.)» adlı cildində 27 sənəd-kupçi fars, rus və erməni dillərində çap edilmişdir. Bu sənədlər Çuxursəddə torpaqların məhz azərbaycanlılara məxsus olması, ermənilərin həmin torpaqları satınalma yolu ilə ələ keçirmələri haqqında aydın təsəvvür verən sənədlərdir. Həm də bizə və gələcək nəsillərimizə xəbərdarlıq sənədləridir: nəyi satsan, doğma torpaqları yada satmaq, yadlara bağışlamaq olmaz!

Başqa bir baxımdan da 1305-1592-ci illərə aid bu 27 sənəd əhəmiyyətlidir: sənədlərin heç birində «Ermənistan ölkəsi» anlayışı yoxdur, ölkə adı çəkilən bütün hallarda yalnız «Azərbaycan ölkəsi» var.

Həmin sənədlərdə bütün hallarda Naxçıvan, eləcə də Çuxursəd «Azərbaycan ölkəsi»nin bölgələri kimi vurğulanmışdır:

- 1400-cü il kupçisində Kapanat və Sisacanın (Görünür: Qafan və Sisyan) «Azərbaycan ölkəsinin Naxçıvan tıməni» tərkibində olmaları qeyd edilmişdir.

- 1430-cu il kupçisi azərbaycanlıların Üçkilsə kəndini Yepiskop Qriqora satmaları haqqında sənəddir. Orada yazılmışdır ki, Üçkilsə «Azərbaycan ölkəsinə tabe olan Çuxursəd vilayətinin» kəndidir;

- 1450-ci il kupçisi Urud kəndi, 1508-ci il kupçisi Kapanat mahalının 6 kəndi haqqındadır. Hər iki sənəddə kəndlərin hər birinin «Azərbaycan ölkəsinin Naxçıvan tıməni» tərkibində olması ayrıca qeyd edilmişdir;

- Meqri kəndinin «Azərbaycan ölkəsi» tərkibində olması 1576-cı il kupçisində qeyd edilmişdir;

Və s.

1573/74-cü ilə aid kupçidə Qarabağ haqqında da bir məlumat var. O belədir: «Azərbaycan ölkəsinin Aran Qarabağı...»

Bir də təkrar edək: ermənilərin özlərinin çap etdikləri bu sənədlərdə Ermənistanın adı əsla yoxdur, yalnız və yalnız Azərbaycan var.

Naxçıvanı «erməni Naxçıvanı» adlandıranlar, Naxçıvanı «erməni dövlətinin ayrılmaz tərkib hissəsi» sayanlar! Oxuyun Yerevanda vaxtilə çap etdiyiniz bu

sənədləri oxuyun Naxçıvan və Qarabağın Azərbaycan ölkəsinə mənsub olması haqqında sənədləri və soxsaylı orta əsr mənbələrini!

XVII əsr səyyahları fransız Jan Şarden və türk Evliyə Çələbi Naxçıvan, eləcə də Çuxursəd haqqında dəyərli məlumat vermişlər.

Şarden Naxçıvanın «səksən faiz dağılmış bir şəhər» olmasını və şəhərin mərkəzinin yenidən qurulmasını qeyd edir. O, həm də yazır ki, Naxçıvanda təxminən iki min ev, böyük bazarlar, bazar meydanları, beş karvansara, hamamlar, «tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar» vardır.

E.Çələbənin Naxçıvan şəhəri haqqında məlumatı daha genişdir: Naxçıvan «İran torpağı şəhərlərinin fəxridir. Hazırda Azərbaycan ərazisində ayrı xanlıqdır» (o zaman Naxçıvan Çuxursəd bəylərbəylinin bir hissəsi idi-T.K.). Naxçıvan şəhərində 70 məscid və ibadət yeri, 40 məhəllə məscidi, 33 minarə, 20 qonaq evi, 7 gözəl hamam var. Naxçıvan əhalisi «cəfəridlərdən ibarətdir» (şiələrin altıncı imamı Cəfər əs-Sadıqın ardıcılları-T.K.).

Çələbi hər şeyə fikir verən, heç nəyi gözdən qaçırmayan səyyah olub. Deyək ki, o, «Azərbaycan yaxınlığındakı geniş əyalətdə» - Ərzurumda sakinlərin istanbulluların «nerədə idin?» indən fərqli olaraq «harda idin?» deməsi, İrəvan və Naxçıvana gedərkən, yolda hansı kəndlərdə müsəlmanlarla ermənilərin birgə yaşaması kimi və digər belə cəhətləri qeyd etmişdir. Ancaq o, Naxçıvan şəhərində erməniyə rast gəlməsini, orada hansısa erməni məhəlləsi, ermənilərlə bağlı hansısa abidə görüb qələmə almayıb.

Çələbinin Qarabağlar kəndi, kəndin bəzi səciyyəvi xüsusiyyəti barədə müşahidələri də nəzəri cəlb edir. Qarabağlar Çələbi təsvirində belə olub: Qarabağlar «Naxçıvan torpağında ayrı sultanlıqdır». Xidmətçilər Qarabağlarda 40-a yaxın minarə saydılar. Bir bağda gəzərkən Yazdanqulu adlı bağban bizi 26 növ dadlı armuda qonaq etdi. «Malaca», «Abbasi», «Ordubadi» növlərini yeyəndə ağızda nabatın dadını hiss edirsən. Yaqut kimi qıpqırmızı narlar var. İrəvan düyüsündən hazırlanmış plov çox dadlıdır. Aşpazlar hamısı təmiz qanlı müsəlmanlardır. Ümumiyyətlə Əcəmilərin (o zaman azərbaycanlıları bəzən

əcəmilər adlandırılıblar- T.K.) ərzaq satıcıları içərisində yunanlar və ermənilər yoxdur.

Şardenlə Çələbinin təsvir etdikləri coğrafi məkan elə məkan idi ki, orada Ermənistan adlanan ölkə yox idi, Azərbaycan ölkəsinin İrəvanla Naxçıvandan ibarət bəylərbəyliyi var idi. İrəvan şəhəri bəylərbəyliyin mərkəzi idi. Şardenin yazdığına görə, İrəvan qalası «səkkiz yüz evdən ibarət» idi və qalada «ancaq təmiz qanlı səfəvilər», yəni azərbaycanlılar yaşayırdı.

Bu, o zamanlar idi ki, ermənilər hələ nə İrəvana, nə Naxçıvana, nə də ümumiyyətlə Azərbaycanın hansısa bölgəsinə iddia irəli sürmürdülər. Onlar hamıdan əvvəl və tez xristian Rusiyasının güclənməsini düyaraq, Rusiya ilə əlaqə yaratmaq və Rusiyadan öz iqtisadi və siyasi maraqları üçün istifadə etməyə girişdilər. 1660-cı ildə erməni taciri Zaxar Saradov İrandan Moskvaya gəldi. Bu, erməni-rus münasibətlərinin başlanğıcı hesab olunur. Saradov «Rusiya çarına almaz, yaqut, mirvari, şərq firuzəsi və türk minası ilə bəzədilmiş bahalı taxt peşkəş » gətirmişdi. Rusiya hökumətində qəbul edilən erməni taciri demişdi ki, «İran şahı bizi əzizləyir, biz rüsumsuz alver edirik. Lakin şah busurmandır, biz isə xristianıq. Ona görə biz böyük hökmdara xidmət göstərməyə məmnun olarıq », «biz öz gəlirimiz üçün deyil, böyük xristian hökmdarı üçün işləmək istəyirik»⁵² (gör-a!-T.K.)

Peşkəş və dil tökmək Yeni Culfa tacirinə Moskvada yaşıl işıq yandırdı.

I Pyotr Avropa səfərində (1694) elan etdi: onun məqsədi «allah xaçı düşmənlərini, Türkiyə sultanını, Krım xanını və bütün busurman gürhunu zəiflətməkdir».⁵³ Buna müvafiq olaraq senat fərman verdi: «Erməniləri mümkün qədər əzizləməli, onların daha çox gəlməsini həvəsləndirməli və asanlaşdırmalı».

Erməni emissarları Rusiyaya axışdılar. Veliçkonun «fırıldaqçı və avantürist» adlandırdığı İzrael Ori və Qarabağın Aşağı Xaçın monastrının baş keşişi Vardapet Minas 1701-ci ildə Peterburqa gəldilər. Saradov kimi onlar da çar sarayına əli dolu gəlmişdilər. «Çara və Vəliəhdinə» «üstü məxmər örtüklü qızıl suyuna çəkilmiş, gümüş düzölmüş, qızıl sapla tikilmiş türk yəhəri» və at üçün lazım olan digər türk

ləvazimatı (qızıl suyuna çəkilməmiş yüyən, quşqun, üzəngi, habelə qızıl suyuna çəkilməmiş dəstəyinə türk gümüşündən qurşaq və altı zümrüd qaş vurulmuş türk qılıncı, ağ sümükdən düzəldilmiş türk kamanı və s.) peşkəş vermişdilər. Bir müddət keçəcək, bu peşkəşlərinin qəbul olunmasından qanadlanan erməni emissarları Pyotra 31 adda yeni peşkəş təqdim edəcəklər (bilərziklər, 5 xalça, 26 at, Şamaxı ipək parçası və i.a.)

Görünür, çar sarayında Minasgilə heç deyən olmayıb ki, bu qədər də çox və qiymətli peşkəş olarmı?!

Olsaydı, Qanzasar katolikosu cəsərət edib 13 avqust 1716-cı ildə şəxsən I Pyotra qırmızıcasına yazmazdı ki, «Əlahəzrət çar üçün hədiyyələr götürmüşdüm», lakin Həştərxandan Qarabağa geri qayıtmalı olduğumdan hədiyyələri sizə çatdırı bilmədim.⁵⁴ (ermənilərin peşkəş diplomatiyası II Yekaterina dövründə daha da fəallaşmışdı. Veliçkonu eşidək: «II Yekaterina ermənilərə lütfkarlıqda ifrat həddə çatmışdı, bu, ola bilsin ki, onun sarayında hökm sürən əxlaqsızlıq və fəvqəladə cah-cəlalla bağlı idi. Təəccüblü deyil ki, erməni tacirlərindən «peşkəş» kimi çox qiymətli mallar alan saray əyanları var idi».⁵⁵ İndi erməni peşkəş diplomatiyasının coğrafiyası da daha da genişləniib)

Erməni emissarlarının peşkəş diplomatiyası öz işini görmüşdü. Ermənilər I Pyotrın qəlbini ələ almağa müyəssər olmuşdular. Çar sarayı ermənilərin qara qaşlarına aşıq olmamışdı. Çar sarayı öz siyasi maraqları üçün ermənilərdən bəhrələnməyə çalışırdı. XIX əsr müəllifi Qrivə görə, «Böyük Pyotr... erməni kolonistlərindən müsəlmanlıqla mübarizədə etibarlı dayaq nöqtəsi kimi istifadə etmək istəyirdi»⁵⁶ (kursiv Qrivindir-T.K.).

Müsəlmanlıqla mübarizədə çar sarayı ilə ermənilərin maraqları üst-üstə düşürdü. Ona görə çar sarayı İ.Orinin 1701-ci il iyulun 25-də təqdim etdiyi müsəlmanlıqla birgə mübarizəyə dair planı maraqla qarşıladı. Plan belə cızılmışdı:

- Erməni torpağının birinci açarı və qapısı olan Şamaxıya çar 25 min nəfərlik qoşun (15 min suvari və 10 min piyada) göndərir.

Şamaxı xanının cəmi 150 adamı var, şəhər 2 saat ərzində asanlıqla tutulur və şəhərdən 10 min suvari xristian (oxu: erməni-T.K.) qoşun ruslara qoşulur (XVIII əsrin əvvəllərində Şamaxı əhalisinin sayı haqqında məlumat yoxdur. XIX əsrin əvvəllərində Şamaxı xanlığında 24 min ailə-22 min 500 yüz azərbaycanlı ailəsi və cəmi 1500 erməni ailəsi yaşamışdır. (1500 ailədən erməni bax belə, 10 min suvari qoşun yaradır!). Şamaxı tutulduqdan sonra qoşun 4 hissəyə bölünərək Gəncə, Larent (Lori), Qafan və Naxçıvana hərəkət etməli idi.

Ori yazırdı:

- Gəncə xanının 100 adamı var, «qalanları hamısı ermənilərdir»;

- Larentdə bəyin 20 adamı var;

- Qafanda bəyin 20 nəfəri var;

-«Naxçıvanda xan yaşayır, onun 200 adamı var... Naxçıvan xanı başqalarından daha çox bizim düşməndir. O xan bizim çox adlı-sanlı ermənilərimizi mühakiməsiz qırmışdır»;⁵⁷ - «Bütün bu qəzalarda müsəlmanlar olsa da, onlar çox azdı, xristian ermənilər olduqca çoxdu» (erməni həqiqəti tərsinə təqdim etməkdə belə mahirdir!)

(Görəsən, çar sarayında heç fikirləşən olubmu ki, Şamaxı xanı 150 adamla 10 min suvari əsgəri olan erməni əhalisini, yaxud Gəncə xanı 100 adamla erməniləri necə tabe edə biliblər?)

- «Naxçıvan şəhərindən 15 mil aralıda Ordubad şəhəri var. «Ordubadda yaşayanların hamısı farsdır (oxu: azərbaycanlıdır – T.K.), bütün tacirlər və sənətkarlar varlıdır, bütün dünyada onlardan varlı adam yoxdur. Ustalar silah, qılınc, top, parça hazırlayırlar. Həmin parça ilə 100 min əsgər geyindirmək olar»⁵⁸ (erməni qarşı tərəfi şirnikləndirməyi belə bacarır!);

- Şamaxıdan Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Araz çayına qədər, «heç bir düşmən adamları (oxu: azərbaycanlılar – T.K.) yoxdur, yalnız xristianlar var» (erməni «qatıq qaradır» deməkdə belə püxtələşib!).

Sonra bütün qoşun Naxçıvanda cəmləşməli və oradan 5 min əsgər İrəvana hərəkət etməli idi. Orinin məlumatına görə, hasarlı İrəvan qalasının iki darvazası

var. Qoşun gecə qalanın yanındakı böyük bağa girməli və «şəhərdə olan 300 erməni ilə razılığa gəlməlidir, ermənilər darvazaları açarlar (satqınlıq edərlər! – T.K.)şəhər asanlıqla tutular».

Sonra da növbədə Təbriz idi – «şəhərdə və ətrafında əhalisinin hamısı busurman və bir az xristian olan çox varlı və böyük Təbriz»! Eyni zamanda Həştərxandan kazaklar Gilana yeridilməli idi. Bütün bu yerlər (Şamaxıdan Təbriz və Gilana qədər olan ərazi) işğal ediləndə «erməni ölkəsi» 116 minlik qoşun verəcəkdir.(ruslar həmin əraziləri işğal etsinlər, «erməni ölkəsi» 116 minlik qoşun versin! – T.K.)

Bu açıq-aşkar avantürüst plan çar sarayının diqqətini cəlb etdi. Ori noyabrın 12-də «posolğskiy prikaz» a (xarici dövlətlərlə əlaqələr üzrə mərkəzi hökumət idarəsi) dəvət olundu. Ona bildirildi ki, çar onun təklifləri ilə tanış edilmişdir və «həmin işə tərəfdardır», lakin «çar hazırda isveç müharibəsilə məşğuldur» və iki yerdə müharibə aparmaq çətinidir.

Oriyə «hədiyyələrinə görə iki qat artıq maaş» təyin olundu! Sonra, 31 mart 1702-ci ildə çar «ermənilərin İran zülmündən azad olunmasında iştirak etməyə razılıq verdi».⁵⁸ Ori yeni layihələr irəli sürdü: 1703-cü ilin axırlarında çara yazdı ki, İrəvan tutulandan sonra Konstantinopol ovcun içindədir... Həm də xahiş etdi ki, ona polkovnik rütbəsi verilsin. Çar dərkənar qoydu: «Onun arzusuna müvafiq olaraq polkovnik yazmaq».⁵⁹

I Pyotr Orinin sərəncamına 40 minlik rus qoşunu verməyi tapşırırdı. İ. Arqutinskiyin (Arqutyay) yazdığına görə, Ori «təvazökarlıq göstərərək padşaha minnətədarlıq bildirərək, həmin yüksək lütfdən imtina etdi».⁶⁰

Yox, məsələ əsla, «təvazökarlıqda» deyildi. Təvazökarlıq fırldaqçıya yad idi. Onun məqsədi Rusiyanı bilavasitə İranla geniş miqyaslı müharibəyə, Azərbaycana qoşun yeritməyə təhrik etmək idi.

Müxtəlif səbəblərə görə Şamaxı-Naxçıvan, Naxçıvan-Təbriz, Naxçıvan-İrəvan-İstanbul hərbi yürüşü o zaman baş tutmadı. I Pyotr «Şamaxı ekspediyası»na 1722-ci ildə başladı.

Avqust ayında rus qoşunu Dərbəndi tutdu. Lakin tezlikə çar Dərbəndi tərk edib geri qayıtmalı oldu. Bununla belə Azərbaycanı işğal etmək planı qüvvədə qaldı. I Pyotrın sərəncamı ilə Rusiya hərbi donanması general Matyuşkinin komandanlığı altında Həştərxandan hərəkət edərək 1723-cü il iyulun 7-də Bakıya yan aldı. Düşmən sahilə 4 batalyon çıxararaq Bakını təslim etməyi tələb etdi. Lakin Bakı sultanı Məhəmmədhüseyn bəy ultimatumu rədd etdi. Qalaya 94 bomba salındı. Qalada böyük yanğın başlandı. Lakin bakılılar təslim olmadılar. Düşmən 4 gün gecə-gündüz ağır silahlardan atəşlə qala divarında deşik açdı. «Lakin mühasirəyə alınanlar təslim olmağa əsla meyl göstərmirdilər, süvarilər sahiləki batareyaya həmlələr edirdilər».⁶¹ Şəhəri iyulun 25-də hücumla tutmaq qətdədir. Həmin gecə elə bir külək qalxır ki, hücum əməliyyatına başlamaq mümkün olmur. Bu fürsətdən istifadə edən qala mühafizəçiləri hasardakı «deşikləri yumurlar». İyulun 26-da Matyuşkin şəhəri danışıqsız təslim etmək haqqında ultimatum verir. Bakı qarnizonunun rəisi Dərgahqulubəy şəhəri təslim edir...

Matyuşkinin Salyana göndərdiyi dəstənin zabitlərini orada qətlə yetirirlər. Bunu Salyan naibi Hüseyn bəyin xanımı təşkil etmişdi. «Belə aqibət bütün batalyon üçün hazırlanıbmış». Bundan xəbər tutan draqunlar Bakıya qayıdırlar.

Pottonun yazdığına görə, Rusiyaya «bu cür düşmən münasibət bütün Xəzər sahillərində müşahidə olunurdu».⁶²

Rusiyanın Bakıda hökmranlığı gödək ömürlü oldu. Rusiya ilə İran arasında 1732-ci ildə Rəştdə (Rusiya Rəşti də zəbt etmişdi) və 1735-ci ildə Gəncədə bağlanan müqavilələr əsasında Bakı və digər Xəzəryanı əyalətlər İrana qaytarıldı. Rusiya bu yerləri tərk etdi.

1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsi ilə İran dövləti süqut etdi. Azərbaycan ərazisində müstəqil, ya yarım müstəqil xanlıqlar, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları yarandı.

Naxçıvan xanlığının ilk xanı kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan olmuşdur. 1816-cı il mayın 12-də Naxçıvan xanı Kəlbəli xan Naxçıvan şəhərində

Rusiya generalı A.N.Yermolovu qəbul edərkən demişdi ki, Naxçıvanı üç əsr onun Kəngərli nəslı idarə etmişdir.

Naxçıvan xanlığı dörd dairədən ibarət idi: Naxçıvan, Ordubad, Mehri və Qafan.

1790-cı ildə Mehri və Qafan Qarabağ xanlığı tərkibinə qatılır.

Azərbaycan xanlıqları möhkəmlənməyə macal tapmamış Rusiya təhlükəsi ilə üzləşdilər. 1783-cü ilin mayında knyaz Potyomkin göstəriş verdi ki, «Dərbənd zəbt olunsun, Fətəli xan tutulsun, düşmənlərinin xan əleyhinə hərəkətlərinin qarşısı alınmasın».⁶³ Başqa bir direktiv belə idi: «Fətəli xan əleyhinə onun qonşularını işə salmaq lazımdır».⁶⁴ Göründüyü kimi, Rusiyanın Azərbaycanı işğal etmək planında Azərbaycan xanlarının arasını vurmaq, birini digərinə qarşı müharibəyə qaldırmaq taktikası mühüm yer tutmuşdu.

Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan 1783-cü il martın 18-də II Yekaterinaya müraciət edərək Qarabağ xanlığını himayəyə götürməyi xahiş etmişdi. Lakin çar sarayı faktiki olaraq bu müraciətə məhəl qomamış və məkrli əməllərə meydan vermişdi:

- 1783-cü il aprel ayının 6-da knyaz Potyomkin general Potyomkinə əmr etmişdi: «İbrahim xanı devirməli və Qarabağda müstəqil erməni əyaləti təsis etməli»;⁶⁵

- Mayın 19-da isə knyaz belə bir əmr verir: «Rusiyanın ali himayəsi altında Asiyada Ermənistanla Qarabağdan ibarət güclü xristian dövləti yaratmaq üçün erməniləri əzizləmək lazımdır»;⁶⁶

Yenə həmin ayda knyaz Potyomkin hökm etdi: «Münasib məqamda İbrahim xan erməni millətindən olan hökmdarla əvəz edilməlidir».⁶⁷

Az sonra «Qarabağ və Qaradağdan ibarət yeni dövlət» yaratmaq qətd edildi. Bununla əlaqədar general-Potyomkin noyabrda knyaz Potyomkindən xahiş etdi ki, aydınlaşdırsın: yeni dövlətə «hansı idarəçilik forması verilsin? İrəvan vilayətini bu yeni dövlətə daxil etmək lazımdır?».⁶⁸

Knyaz Potyomkin, təbii, Naxçıvana da dişlərini qıcamışdı. 1783-cü ildə İsfahan hakimi Əlimurad xan öz nümayəndəsini knyaz Potyomkinin yanına göndərərək xahiş etmişdi ki, Rusiya onu İran şahı kimi tanısin. Bunun əvəzində xan I Pyotrun Xəzəryanı vilayətlərə yürüşü zaman tutulan yerləri Rusiyaya qaytarmağı, habelə «Qarabağ, İrəvan və Naxçıvanı Rusiyaya verməyi» vəd edirdi.⁶⁹ Bu, Potyomkin üçün göydən düşmə bir iş idi. Knyaz bu təklifə iki əlli yapışdı: xan üçün hədiyyə hazırladı və polkovnik Tamarka əmr etdi ki, İsfahana Əlimurad xanın yanına «tələssin». Lakin necə deyərlər, fələk başqa cür saydı. Xan oyundan çıxdı. Knyazın xərci batdı. Onun Azərbaycan torpaqlarını asanlıqla ələ keçirmək planı baş tutmadı.

Böyük dövlətlər tarix boyu kiçik dövlətlərin qənimi olublar. Rusiya da ətrafındakı kiçik dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan dövlətlərinə qənim kəsilən dövlət idi. Bu dövlətin Azərbaycan xanlıqlarından gizli və onların başı üstündən onların taleyini həll etmək planları əsl quldurluq idi, böyük dövləti şərəfsizləşdirən özbaşınalıq idi.

Həmin mərhələdə Rusiya Azərbaycan xanlıqlar haqqındakı planlarını həyata keçirə bilmədi.

1796-cı il gəldi. II Yekaterina açıq şəkildə Azərbaycanı işğal etməyə girişdi. Həmin ilin yayında Rusiya ordusu general Zubovun komandanlığı altında Azərbaycana yeridildi. Qısa müddət ərzində Quba, Bakı, Şamaxı tutuldu.

Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının baniləri Pənahəli xan və Heydərqulu xan mütəffiq idilər. Bu mütəffiqliyi İbrahimxəlil xanla Kəlbəli xan da davam etdirirdilər. İbrahimxəlil xan və onun vəziri Molla Pənah Vaqif yaxşı başa düşürdülər ki, Şah Qacar 1895-ci ildə Şuşadakı hərbi uğursuzluğunun intiqamını almaq üçün bu gün-sabah Şuşaya hücum edəcəkdir. Onlar bildirdilər ki, Zubov da Azərbaycana ekskursiyaya gəlməyib, Azərbaycanı işğal etmək, Butkuvun sözlərilə desək, erməniləri «müsəlman zülmündən azad etmək», xristian dövləti yaratmaq üçün gəlib. Buna baxmayaraq, Qarabağ xanı oğlunu Şamaxıya Zubovun düşərgəsinə göndərərək, Rusiya himayəsini qəbul etdiyini bildirdi. İbrahimxəlil

xanın məsləhətilə Kəlbəli xan və bir sıra başqa Azərbaycan xanları da Rusiyanın himayəsinə keçməyi xahiş etdilər. Qarabağ xanı Zubovdan xahiş etdi ki, Şuşanın müdafiəsinə kömək etsin və buraya 12 minlik qoşun göndərsin. O, Zubova yazırdı ki, «bu qoşunla mən Naxçıvan yolu ilə gedib Rusiyanın düşmənlərini cəzalandıraram». Buradakı ermənilər «məkrli və dələduzdular, ona görə onların sözlərinə inanmayın və əgər onlar hansısa məsələ qaldırırsalar, xahiş edirəm mən bilim».

Oktyabrda Zubov Rusiya qoşun hissələrini Rimski-Korsakovun komandanlığı altında Gəncəyə göndərdi. Öz nümayəndəsini Şamaxıya Zubovun yanına göndərüb, Gəncə xanlığını Rusiya himayəsinə qəbul etməyi xahiş edən Cavad xan şəhərin açarını Rimski-Korsakova təqdim etdi. Cavad xan həmin an xəyalına gətirə bilməzdi ki, generalın cibində tam məxfi bir direktiv var: «Gürcüstanın İrəvan və Gəncə vilayətləri ilə gücləndirilməsi (həmin vilayətlərin Gürcüstana birləşdirilməsi – T.K.), o ölkədə yaşayan xristianların üstünlüyünün təmin edilməsi çar İrakliyə tam məxfi və yalnız şifahi şəkildə açıqlansın».

Bu tapşırığı yerinə yetirmək general Rimski-Korsakova qismət olmadı. Noyabrda II Yekaterina vəfat etdi. Onun yerinə keçən oğlu I Pavel qoşunu Azərbaycandan geri çağırdı. Rusiyanın Şimali Azərbaycanda möhkəmlənmək, Təbrizə və Ərdəbilə hərbi yürüş təşkil etmək planı baş tutmadı. Eyni zamanda həmin mərhələdə Gəncə və İrəvan xanlıqları Gürcüstana birləşdirilmək təhlükəsindən ötüşdülər.

Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, II Yekaterinanın Gəncəni Gürcüstana qatmaq planı yaşamaqdadır. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Azərbaycanı yenidən işğal etməyə başlayanda Zaqafqaziyada Rusiya qoşununun komandanı Sisianov Tiflisdən Cavad xana yazdı ki, guya «çariçə Tamara dövründə Gəncə, mahalı ilə birlikdə Gürcüstana məxsusu olmuşdur və gürcü çarlarının zəifliyi üzündən Gürcüstandan qoparılmışdır». Ona görə Gürcüstanın havadarı Rusiya razı ola bilməz ki, «Gürcüstanın tərkib hissəsi» olan Gəncə «yadların əlində qalsın».⁷⁰

Cavad xan Sisianovun iddiasını və tabe olmaq tələbini qətiyyətlə rədd etdi. Sisianovun özünün etirafına görə, o, «Cavad xan Gəncəlinin eşidilməmiş inadkarlığı ilə » qarşılaşdı.⁷¹ Gəncəlilər Gəncənin müdafiəsinə qalxdılar.

Doğrudur, güclü rus ordusu bu savaşa qalib gəldi. Cavad xan və oğlu qəhrəmancasına həlak oldular. Gəncə qana boyandı.

Buna baxmayaraq Cavad xanın, gəncəlilərin qəhrəmanlığı xalqımızın yadelli qəsbkarlara qarşı mübarizə tarixinin şanlı səhifəsidir.

Şəhər tutulduqdan və artıq döyüş səngidikdən sonra düşmən qoşunu tarixdə çox az-az rast gəlinən qanlı cinayət törətdi: məsciddə yığılmış 500 nəfəri qətlə yetirdi. İbadət evində törədilən bu dəhşətli cinayət haqqında akademik N.Dubrovin (1837-1904) yazıb: «Bir erməni bizim əsgərlərə deyir ki, məscidə yığışanların içərisində bir neçə dağistanlı ləzgi var. Təkcə ləzgi adı məsciddə olanların hamısının ölümünə səbəb oldu». Digər rus tarixçisi general V.Potto (1836-1911) isə yazıb: «məscidə toplaşan beş yüz nəfər tatarə təslim olmaq təklif edildi. Lakin biləndə ki, müdafiəçilər içərisində ləzgilər də var, bu bütün müdafiəçilərin ölümünə siqnal oldu».⁷²

Dubrovinlə Pottonin yazdıqlarından belə çıxır ki, məsciddə bir neçə ləzgi olması barədə erməni danoşbazlığı olmasaydı, faciə baş verməzdi. Sisianov «humanist » hərəkət edərdi. Mən inanmıram ki, Sisianov ləzgilər barədə erməni donosuna və təkcə ləzgilərə nifrətə görə belə görünməmiş qəddarlığa əl atmışdır. (ləzgilərin o zaman Gəncədə, o cümlədən məsciddə olub-olmamaları haqqında Dubrovinlə Pottonin dediklərindən başqa heç bir digər məlumat yoxdur). Sisianov Cavad xanın, gəncəlilərin qəhrəmanlığından daha çox yanıqlı idi.

Gəncə xanlığı Sisianovun son hədəfi deyildi. O, məsciddəki qırğınla həm də ətraf xanlıqların əhalisində vahimə yaradırdı.

Potto yazıb: «Ruslar cəsur tatar xalqını (gəncəliləri – T.K.) fəth etmələri ilə fəxr edirlər və Sisianovun özü bu fakta böyük əhəmiyyət verirdi. Lakin Gəncə çarlığının tatarları rusların əksinə olaraq öz xalqının tarixini, onun mübarizəsini və basılmasını unutmurdular. Onlar Cavad xanın qəhrəmancasına müdafiəsini və

ölümünü müsəlmanlığın öz doğma ölkəsində keçmiş gücü və müstəqilliyi haqqında şanlı bir əfsanə kimi yadda saxlayırdılar». ⁷³ Zaman elə zaman idi ki, Sisianovun necə deyərlər yazısına pozu yox idi. O, Gəncənin fəthindən sonra onun Gürcüstana birləşdirilməsi haqqında imperator fərmanı verdirə bilərdi. Lakin görünür, Cavad xanın və gəncəlilərin misilsiz hünəri, şəxsi planda isə Sisianovun Cavad xanın arvadı «çərgəzi geyim geyinmiş, kəmərinə xəncər bağlamış, əlində ərinin qılıncını tutmuş», Bəyim xanımın qılıncına az qala tuş gəlməsi generalı elə vahiməyə salmışdı ki, o, Gəncəni Gürcüstana qatmaq planına bir daha qayıtmamışdı. (Gəncənin fəthində Sisianovun sağ əli olan general Karyaginın şəhadəti: «Əgər Pavel Dmitriyeviçin (Sisianovun – T.K.) yanında adyutant olmasaydı, o qəhrəman tatar xanının (Cavad xanın – T.K.) qəhrəman arvadının (Bəyim xanımın – T.K.) qılıncından çətin ki, salamat qurtaraydı. Əsgər işə qarışdı və endirilmiş qılınc ona dəydi... Bu əhvalatdan sonra Sisianov həyəətə çıxdı, onun rəngi qaçmışdı». ⁷⁴

Görünür, elə Bəyim xanımın qılıncının doğurduğu xofun, bu əhvalat ərəfəsində isə general Portnyaqinin Gəncə qalasına girmək cəhdlərinin boşa çıxmasının təsiri altında (Portnyaqin gəncəlilərin «elə böyük müqavimətinə rast gəldi ki, rus qoşunları iki dəfə hücum etsələr də hər iki dəfə də böyük itgi ilə geri oturduldu») Sisianov Peterburqa məlumat göndərdi ki, «çətinliklərdən, qanlı döyüşün müdhiş mənzərəsindən hələ də özümə gəlməmişəm» ⁷⁵

Karyaginın başqa bir etirafı: Cavad xanın arvadı Bəyim xanımın «qılınca mənə tanış idi. Onun zəhmli əri bu qılıncla mənə zərbə endirirdi, Cavad xan elə bil qılıncla attraksionda rəqs edirdi. Mən hər dəqiqə hiss edirdim ki, onun «oyununa» tab gətirə bilməyəcəm. Ona görə də əsgərlərdən birini çağırdım ki, mənə əvəz etsin, özüm isə «oyundan» çıxdım...» ⁷⁶

Sisianov gözünü İrəvanla Naxçıvana da tikmişdi. Naxçıvanı tutmaq işində o, Naxçıvan taxtından kənarlaşdırılmış Abbasqulu xanın qulluğundan istifadə etməyə çalışırdı. Kəlbəli xanın əmisi oğlu olan Abbasqulu xan hakimiyyətə qayıtmaq naminə hər cür bəd əmələ hazır idi. Sisianovun bir sənədində deyilirdi: «Bizim

əleyhimizə olan kor Kəlbəli xanın (onun gözlərini şah Qacar çıxartdırmışdı – T.K.) qardaşı naxçıvanlı Abbasqulu xan Ağa Məhəmməd xanın dövründə Naxçıvanda hakim olmuş və sonra kor qardaşı tərəfindən qovulmuşdur. Hazırda o, Sisyan adlanan kiçik qalada yaşayır və gözləyir ki, mənim göndərəcəyim 500 nəfərlik ordu və topla, habelə öz adamları ilə Naxçıvanı tutsun». ⁷⁷

1805-ci ilin avqust ayında Sisianov Naxçıvan ağsaqqallarına, mollalarına və bəylərinə məktubla müraciət etdi: «... Məsləhətim budur ki, şəxsən sizin xeyrinizə olaraq yüksək dərəcəli rəis Abbasqulu xanla birləşin, onunla birlikdə mənim vasitəmlə insanpərvər dövlətin simasında himayədar tapın. Kəlbəli xana gəldikdə isə, görürsünüz ki, o nə qədər dağıntılar yaradıb, sizin çörəyinizi əlinizdən alır. Sizi doğma torpaqlarınızdan köçürür». ⁷⁸

Ancaq Kəlbəli xanın hörməti və nüfuzu o qədər böyük idi ki, Sisianovun həyasız çağırışı naxçıvanlılara yalnız milçək vızıltısı təsiri göstərə bilirdi.

Naxçıvanı və İrəvanı ələ keçirmək Sisianova müyəssər olmadı. Cavad xan qatilini, Gəncə məscidində 500 nəfərin vəhşicəsinə qətlinin təşkilatçısını ölüm Bakıya çağırırdı...

İran Rusiyaya ultimatum verərək qoşununu Zaqafqaziyadan çıxarmağı tələb etdi. Rusiya ultimatumu rədd etdi. Birinci Rus-İran müharibəsi başlandı. Gah sənəgiyən, gah da şiddətlənən və on il davam edən bu müharibə İranın məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

Naxçıvan və İran xanlıqlarından başqa bütün Şimali Azərbaycan Rusiya hakimiyyəti altına keçdi. Lakin M.Rəsulzadə yazdığı kimi, Azərbaycan xalqı «mənən heç bir zaman rus dövlətinə ram olmadı və fürsət düşdükcə milli varlığını izhar etdi». ⁷⁹ Hələ 1828-ci ildə Qriboyedov və Zavelevski belə qənaətə gəlmişdilər ki, «Şirvan, Qarabağ və s. əyalətlərin müsəlmanları qılıncı qınına qoyub başqa xidmətlərdən yayınır və ruslardan uzaq gəzirlər. Onlar... rus məmurlarının hakimiyyətini öz coşğun azadlıqlarını sığışdıran yük sayırlar». ⁸⁰ 1826-cı ildə ikinci Rus-İran müharibəsinin başlanması Azərbaycan xalqının rus işğalçılara qarşı üsyanına təkan verdi. «Türkiyə sərhədlərindən başlayaraq Qarabağın hüdudlarına

qədər bütün məkanı qiyam alovu bürüdü», «1826 –cı ilin sentyabrı üçün Zaqafqaziyanın geniş şərq ərazisi bütünlüklə üsyan alovu içərisində idi».⁸¹

Komandan Yermolovun etirafına görə, Rusiyaya «ən birinci Qarabağ sakinləri (oxu: azərbaycanlıları – T.K.) xain çıxdılar»⁸² (oxu: Rusiya əhdini pozaraq Qarabağ xanlığını ləğv etdiyinə, müstəmləkəçilik zülmü tətbiq etdiyinə, Kürəkçay müqaviləsini imzalayan Qarabağ xanının və onun ailə üzvlərinin xaincəsinə qətlinə görə qarabağlılar üsyana qalxdılar).

«Üsyankar qarabağ süvariləri» Gorusdan Şuşaya gələn rus batalyonunu yolda, Gorusun 12 verstliyində darmadağın etdilər. «Az qala min süngülü bütöv bir batalyonun məhv edilməsi Qafqaz diyarı üçün eşidilməmiş bir iş idi».⁸³

«İran qoşunları Qarabağa daxil olan kimi Gəncənin bütün əhalisi ruslara xəyanət etdi» (oxu: dərhal ruslara qarşı üsyan etdi). Döyüşlərdə 30 rus əsgəri öldürüldü. Rusların Gəncədən Tiflisə qaçaqacağı başladı. İran qoşunu Gəncəyə daxil olanda, artıq burada bir nəfər də rus əsgəri qalmamışdı. İran qoşunu ilə Gəncəyə gələn Uğurlu xan xanlığı bərpa etdi. Gəncənin qədim qüllələrindən Rusiya bayraqları endirildi.⁸⁴

Şəki əyaləti Rusiyadan ayrıldı. Şəki xanının oğlu Hüseyn xan hakimiyyətə gəldi. Orada yerləşən iki rus rotası atəş açmadan geri çəkildi.

Keçmiş Şamaxı xanı Mustafa xan Ağsunu tutdu. Dərbənddən Şamaxıya qoşun yeridilməsi burada Rusiya hakimiyyətinin devrilməsinin qarşısını aldı.

Qubada Şixəli xanın oğlu hakimiyyəti ələ keçirdi:

Lənkəranda «ümumi üsyan» başlandı. «dörd min milisi» olan Mirhəsən xan (keçmiş xan)Lənkəranda yerləşmiş kiçik rus qarnizonunu darmadağın etdi. Bundan lərzəyə düşən 700 nəfərlik dəniz batalyonu və 100 kazak gəmilərlə Sara adasına qaçdılar. Ruslar (37 əsgər və 200 nəfər balıq vətəgələrində işləyənlər) Salyandan da qaçdılar.⁸⁵

Bakının keçmiş xanı Hüseynqulu xan «sakinlərdən 2 mindən artıq adam toplayaraq » qalanı mühasirəyə aldı.⁸⁶

Bu arada Rus-İran müharibəsində Rusiyanın xeyrinə dönüş baş verdi. Sentyabrın əvvəllərində Şəmkirdə, sentyabrın 13-də isə Gəncədə - Nizami Gəncəvi məqbərəsinin ətrafında gedən müharibədə İran ordusu biabırçı məğlubiyyətə uğradı.

Rusiya qoşunu rəqibi qova-qova Araza çatdı və çox mühüm əhəmiyyətli Xudafərin körpüsünü tutdu. Bununla artıq Cənubi Azərbaycana yol açılmış oldu.

Eyni zamanda Rusiya qoşunu bütün Azərbaycanı bürümüş üsyanı yatırdı, yerlərdə devrilmiş Rusiya hakimiyyəti orqanlarını bərpa etdi.

Rusiya ağalığına qarşı üsyan yatırılsa da, bu üsyan göstərdi ki, Azərbaycan xalqı Rusiya müstəmləkəçiliyini rədd edir, azad yaşamaq istəyir.

Göstərdi ki, Azərbaycan xalqının azadlıq ruhu ölməzdir, azadlıq əzmi dönməzdir.

1827-ci idə Rus-İran müharibəsinin əsas cəbhəsi İrəvan-Naxçıvan cəbhəsi oldu. Rus qoşunu aprelin 24-də İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Lakin qala təslim olmadı. Rus qoşunu Naxçıvan istiqamətində hərəkət edərək, şəhəri döyüzsüz tutdu. Ordubad hakimi Şıxəli bəy də (Kəlbəli xanın oğlu) Ordubadı döyüzsüz təslim etdi. Abbasabad qalası uğrunda Cavanbulaq deyilən yerdə gedən döyüşdə Abbas Mirzənin qoşunu məğlub edildi. İyulun 7-də Abbasabad təslim oldu. O zaman Kəlbəli xanın oğlu Ehsan xan Abbasabad qalasının mühafizi idi. O, qalanın təslim edilməsində ruslara kömək etdi.⁸⁷ Ehsan xan və Şıxəli bəy qardaşları Rusiya tərəfinə keçməklə Şah Qacar tərəfindən vəhşicəsinə kor edilmiş ataları Kəlbəli xanın intiqamını alırdılar. Eyni zamanda Kəlbəli xanın hələ 1796-cı ildən Rusiya himayəsini qəbul etmək istəyi, İran hakimiyyətinin Naxçıvan və Ordubaddan əhalini zorla Arazın o tayına köçürməsi və digər özbaşınalıqları Kəlbəli xanın oğullarının siyasi seçiminə güclü təsir etmişdi.⁸⁸

Sonra Rusiya ordusu sentyabrın 20-də Sərdarabadı və oktyabrın 1-də İrəvanı tutdu. Bunun ardınca Rusiya ordusu Cənubi Azərbaycanın içərilərinə doğru irəlilədi. Artıq oktyabrın 13-də Rusiya ordusu Təbrizi, 1828-ci il yanvarın 28-də Urmiyanı, fevralın 8-də Ərdəbili tutmuşdu.

Beləliklə, ikinci Rus-İran müharibəsi İranın rüsvayçı məğlubiyyəti ilə qurtardı.

Müharibə gedişində ruslar Cənubi Azərbaycandan bir çox nadir və qiymətli əşyaları hərbi qənimət kimi mənimsədilər. Onardan bəzisi Kremlin Silah palatasını indi də bəzəyir.

Bu bir yana Azərbaycan, İran əvəzsiz xəzinə – Ərdəbil kitabxanasını itirdilər. Ərdəbil fatehi general Suxtelen Şeyx Səfi məscidində olan bu məşhur və zəngin kitabxananı ələ keçirmək üçün fənd işlətdi. Qəlbləri ələ almaq niyyətilə məscidə böyük bir xalça bağışladı (əlbəttə, qənimət xalçalardan). Xalça dərhal Şeyx Səfi və Şah İsmayıl Xətəinin qəbrləri arasında yerə sərildi.⁸⁹

Sonra general şəhərin din xadimləri ilə görüşərək dedi ki, müsəlman təbəələrinin mənəvi tərbiyəsi qayğısına qalan Rusiya hökumətinin məşhur şərq müəlliflərinin əsərlərinə çox ehtiyacı var. Bununla əlaqədar ona tapşırılmışdır ki, Şeyx Səfi kitabxanasının Peterburqa aparılmasına razılıq verməyinizi xahiş edirəm. Peterburqda əsərlərin surətləri çıxarılacaq və sonra onların əslləri geriye – Ərdəbilə qaytarılacaqdır. Hacılar və mollalar razılıq verdilər. O saat Suxtelen hacıların və mollaların müşaiyətilə məscidə getdi və şeyxin qəbrinə səkkiz yüz çervon qoyaraq bəyan etdi ki, «bu, Rusiya imperatorunun hədiyyəsidir. Nəzirin çoxluğuna mollalar mat qaldılar və dərhal kitablar Suxtelenə verildi».⁹⁰

Qədim əlyazmaları o gedən getdi...

1828-ci il fevralın 10-da (22-də) Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilə ilə İran «Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığı və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə» getdi və «Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən torpaqların və bütün adaların əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə» (təntənə ilə! – T.K.) bəyan etdi. Bununla birlikdə İran müharibə nəticəsində «Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyan» əvəzində 20 milyon gümüş manat təzminat verməyi öhdəsinə götürdü və təsdiq etdi ki,

«Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz» və i. a.

Demək olmaz ki, Türkmənçay müqaviləsilə İran heç nə «qazanmadı»: Şahzadə Abbas Mirzənin (o Şahzadənin ki, onun komandanlıq etdiyi İran ordusu dalbadal hərbi məğlubiyyətlərlə İranı bir dövlət kimi məhv olmaq həddinə gətirib çıxartmışdı) özünün imzaladığı müqavilədə Rusiya öhdəsinə götürdü ki, İran şahı həzrətləri oğlu Abbas Mirzəni «öz vərəsəsi və taxt-tacın varisi təyin etmək iltifatında bulunan kimi, bütün Rusiya imperatoru həzrətləri... Şahzadə Abbas Mirzə həzrətlərinin simasında İran taxt-tacının vərəsəsi və varisini, onun taxta çıxmasından sonra isə onu o dövlətin qanuni hökmdarı hesab» edəcəkdir!

İran can hayında, İranı bu kökə salan şahzadə İran taxt-tacına can atmaqda...!

Demək olmaz ki, Rusiyanın Abbas Mirzə haqqında verdiyi təminat İranın ikinci Rusiya- İran müşaribəsindən əldə etdiyi yeganə «qazanc» idi.

... Paskeviç Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması münasibətilə şahı təbrik etmək üçün general-mayor Rozeni Tehrana göndərməyi qət etdi. Həmin an Paskeviçin yanında olan İran naziri Mirzə Əbdül Həsən xan generaldan xahiş edir ki, şaha hədiyyə olaraq beş min çervon göndərsin. «Şah hədiyyəni xüsusi məmnuniyyətlə götürər», deyir o. Bu nə qədər əcaib-qəraib olsa da, şaha pul hədiyyəsi vermək nə qədər gülünc görünsə də Paskeviç, nazirin təkid etməsindən qənaətə gəlir ki, təklif şahın özündən gəlir.

Rozen gələncən, şaha bel bir xəbər çatdı ki, Rozen dörd yüz min çervon hədiyyə gətirir. Rozen iki min nəfər İran süvarilərinin (iki min nəfər – T.K.) fəxri müşayiətilə Tehrana daxil oldu. O, Novruz bayramı günü beş mini Fətəli xana şəxsən təqdim etdi. Görd yüz min gözləyən Şah dilxor oldu, amma borclu qalmaq istəmədi. Tehrandakı qvardiya batalyonunu Əlahəzrət imperator batalyonu, Azərbaycan (təbriz) batalyonlarından birini Paskeviç batalyonu adlandırmaq, habelə öz təbəələrinin rus əsirlərini azad etməsinə nümunə olmaq üçün şah hərəmxanasından bir neçə qadını buraxmağı əmr etdi.

Məğlub şahın aldığı hədiyyəyə və müqabilində göstərdiyi səxavətə, necə deyərlər, izahat artıqdır!

Ancaq şah fürsəti fəvtə vermədən Rozəndən soruşmuşdu: «Ruslar Abbas Mirzə haqqında nə fikirdədir?». İncə diplomatik cavab belə olmuşdu: «Abbas Mirzə böyük hökmdarın ləyaqətli oğludur»!⁹¹

İkinci Rus-İran müharibəsi İranın rüsvayçı məğlubiyyəti ilə qurtarmışdı. Ancaq həngəmlər hələ davam etməkdə idi.

... İmperator Türkmənçay müqaviləsini imzalayan Abbas Mirzəyə 18 top və döş üçün zinətləndirilmiş portretini hədiyyə etmişdi. Paskeviç adyutantı rotmistr Felkarzamı Tehrana hədiyyəni təqdim etmək üçün göndərdi. İyunun 4-də adyutantı və konsul Amburgeri şah təntənəli şəkildə qəbul etdi. Mərasimdə şah heyrət doğuran bəyanatlar verdi:

- «Müharibə İrani rus dövlətilə ən sıx dostluqla birləşdirmək baxımından İran üçün həttə faydalı oldu»;

- «Mən verəcəyim iyirmi milyon xəzinəmdə saxlanan pullardan nə ilə fərqlənir? Yalnız onunla ki, onlar imperatora verilmişdir. Lakin nə etmək olar? Əlahəzrətin pula və sultanla müharibə üçün mənim iki vilayətimə (İrəvan və Naxçıvan – T.K.) böyük ehtiyacı var idi. Bütün bunları ona məmnuniyyətlə güzəşt etdim. Ancaq onlar mənə nə vaxtsa lazım olsa, imperator, əlbəttə, onları mənə verər».⁹²

Deyəsən, bu fikirlərin də şərhinə ehtiyac yoxdur!

İyunun 7-də Tehran qarnizonu yerləşdirilmiş Şah sarayının həyətinə Abbas Mirzə nazirlər və dövlət məmurlarının iştirakı ilə təntənəli şəkildə Rusiya konsulundan imperatorun məktubunu və portretini qəbul etdi...⁹³

Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan üçün faciə oldu: Azərbaycan iki yerə parçalandı. Şimali Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildi. Cənubi Azərbaycan İran tərkibində qaldı. Lakin Azərbaycan parçalansa da mənən bir idi. Xudafərin körpüsü bağlanmışdı. Lakin Azərbaycan – Azərbaycan milli körpüsü yaşayırdı.

Nə Rusiya, nə də İran etnik birliyimizi və mədəni-mənəvi bütövlüyümüzü sarsıda bilməmişdi.

Türkmənçay müqaviləsinin mürəkkəbi qurumamış, Rusiya imperatoru I Nikolay 21 martda xüsusi fərmanla İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ləğv edərək onların ərazilərindən ibarət «Erməni vilayəti» yaratdı və onu öz tituluna daxil etdi, yəni Rusiya çarı erməni çarı» titulunu da aldı. Demək lazımdır ki, Rusiya Azərbaycan xanlıqlarını zəbt və ləğv edərkən, onlardan heç birini digərinə birləşdirməmişdi, Gəncə xanlığından başqa digər xanlıqların coğrafi adlarını saxlamaqla vilayət deyil, əyalətlər yaratmışdı və həmin əyalətlərin heç birini imperator tituluna daxil etməmişdi.

Özü də o ərazidə «Erməni vilayəti» adlı vilayət yaradılmışdı ki, orada vilayət yaradılan zaman təkzib olunmaz Rusiya statistikasına görə 16078 azərbaycanlı ailəsi, 4428 erməni ailəsi, 67 yezidi kürd ailəsi, 1344 köçəri müsəlman ailəsi var idi, yəni müsəlmanların sayı ermənilərin sayından 4 dəfə çox idi.

Doğrudur, «Erməni vilayətin»də erməni dövlətçiliyindən heç bir əsər-əlamət yox idi. Bununla belə həm əhalisinin tərkibində müsəlmanların mütləq əksəriyyəti təşkil etməsinə, həm də bu ərazinin-keçmiş İrəvan xanlığı və Naxçıvan xanlığı ərazilərinin, xanlıqlardan əvvəlki dövrdə isə Çuxursəd bəylərbəyliyi adlanan vilayətin ərazisinin məhz Azərbaycan ölkəsinin bölgəsi olmasına görə yeni yaradılan vilayətin «Erməni vilayəti» adlandırması heç bir məntiqə uyğun deyildi.

Lakin Rusiya hakimiyyət orqanları nə tarixə, nə də regionun etnik tərkibinə məhəl qoymayaraq istədiklərini etdilər. Görünür, bu qondarma adı qoymaqla onlar Ermənistan coğrafi anlayışını dirçəltmək və hansısa mərhələdə «Erməni vilayəti» bazasında Ermənistan dövləti yaratmaq barədə düşünülmüş.

Bu da maraqlıdır ki, 1846-cı ildə Zaqafqaziyada yeni inzibati-ərazi sistemi tətbiq ediləndə – quberniyalar yaradılanda Erməni vilayəti nədənsə bu islahatdan kənarda qalmışdı. Nəhayət, yalnız 1849-cu ilin iyununda Erməni vilayəti İrəvan quberniyasına çevrildi.

Naxçıvan Rusiya imperiyasının dağılmasını bu quberniyanın tərkibində qarşıladı.

IV

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildi. Azərbaycan Respublikası yaradıldı. Gürcüstan və Ermənistan da müstəqil respublika oldular.

Bu respublikalar yarananda onların ərazi və sərhədləri hələ müəyyənləşdirilməmişdi. Kimin kimə hansı ərazi iddiası olması hələ açıqlanmamışdı. Bir o məlumdur ki, Azərbaycan Milli Şurasının mayın 29-da, yəni istiqlalın ertəsi günü keçirilən iclasında «ərazilərin sərhədləri haqqında» Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında aparılan danışıqların yekunları müzakirə olunub. Məsələ barəsində baş nazir F.X. Xoyski məruzə edib.

İclasın protokolunda iki respublika nümayəndələrinin həmin danışıqlarda hansı konkret məsələlərə baxmaları, tərəflərin mövqeyi haqqında məlumat yoxdur. Protokolda baş nazirin məruzəsi barədə aşağıdakı müddəa var:

«Xoyski məruzəsini belə bir məlumatla qurtardı ki, Ermənistan Federasiyasının təşkili üçün ermənilərə siyasi mərkəz» lazımdır. Aleksandropol Türkiyəyə keçəndən sonra belə bir mərkəz yalnız İrəvan ola bilər, ona görə İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsi qaçılmazdır. Səs çoxluğu ilə «İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi haqqında» qərar qəbul edildi. Elə həmin gün F.X.Xoyski Batumda olan XİN-i M.H.Hacınskiyə göndərdiyi teleqramda bildirdi ki, «ermənilərlə bütün mübahisələri qurtardıq... İrəvanı onlara güzəştə getdik».⁹⁴

İyunun 1-də Milli Şuranın İrəvandan olan üç nəfər üzvü İrəvanın Ermənistana verilməsinə protest bildirdi. Protest müzakirə olunmadan iclasın protokoluna əlavə edildi.

(Görəsən, Türkiyə Aleksandropolu tutmamış olsaydı, Ermənistan hökuməti onu paytaxt seçib İrəvandan imtina edərdimi?)

İrəvan azərbaycanlıların şəhəri idi. Bir çox əsrlər boyu burada azərbaycanlılar fasiləsiz şəkildə hakim, Qalabəyi ya xan olmuşdular. İrəvanda Azərbaycan milli koloriti, Azərbaycan həyat tərzi, azərbaycan dili hakim idi. Burada erməni hakimiyyəti üçün milli baza məhdud və zəif idi.

İran və Türkiyədən köçürülən ya köçən ermənilərin hesabına İrəvan şəhəri və İrəvan qəzasında ermənilərin sayı nə qədər çoxalsa da, onlar yenə də azlıq təşkil edirdilər: şəhərdə 7228 azərbaycanlı və 7142 erməni, qəzada isə 74175 azərbaycanlı və 69710 erməni var idi. Aleksandropol isə erməni şəhəri idi. XIX əsrin axırlarında bu şəhərdə 20240 erməni və 775 müsəlman yaşayırdı.

Bu amillərə baxmayaraq, Ermənistan hökuməti çətin ki, İrəvandan imtina edərdi.

Azərbaycan Milli Şurası İrəvanı Ermənistanı verməmək haqqında qərar qəbul edə bilərdimi? Şübhəsiz. Lakin bununla Azərbaycan İrəvan şəhərinə yiyələne bilərdimi? Çətin ki.)

Bu mərhələdə Ermənistan hələ niyyətlərini gizlədirdi. Lakin tezliklə məlum oldu ki, yox, «ermənilərlə bütün mübahisələr» qurtarmayıb. Ərazi «mübahisələri» hələ qabaqdadır.

O da məlum oldu ki, Ermənistan Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək üçün Andronikin başkəmənlərini işə salıb. Ordu komandanı Nazarbəyovun etirafına görə, 1918-ci il iyun ayının 5-də «Andronik Naxçıvan çevrəsində həqiqətən bir çox mezalim və faciələr» törətmişdi.⁹⁵

Türkiyənin Doqquzuncu ordu komandanı Yaqub Sevgi Paşa məlumat verirdi ki, «ermənilərin Culfada türklər əleyhinə yaptıkları faciələr və törətdikləri cinayətlər daha böyük və daha qorxuncdur. Culfa yaxınındakı islam kəndlərində və Naxçıvan civarındakı kəndlərdə çox vəhşicə qətliaamlar yapılmışdır».⁹⁶

Yaqub Sevgi Paşanın digər raportu belə idi:

«Naxçıvan bölgəsinin quzeyində Almalı deyilən yerdə 688 və buna yaxın digər bir kənddə 516 nəfər adam ermənilər tərəfindən qətl edilmişdir».^{96a}

Andronik iyunun 4-də Culfadan Şaumyana teleqram göndərərək, öz dəstəsilə birlikdə Sovet Rusiyası hökumətinin sərəncamına keçməyə və «Bakı kommunası»na kömək etməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Şaumyan Andronikə cavab verməkdə ləngiməmişdi. Culfaya göndərdiyi teleqramda Şaumyan Androniki «xalq rəhbəri», «əsl xalq qəhrəmanı» adlandırmışdı.⁹⁷

Kim bilir, Türkiyənin birinci Qafqaz ordu komandanı Kazım Qarabəkir Paşanın öz ordusu ilə Naxçıvandan keçməklə Təbriz istiqamətində hərəkət edəcəyi barədə xəbər Andronikə çatmasaydı, onun Naxçıvanda azgınlığı və quldurluğu nə qədər çəkərdi!

Andronik tələm-tələsik Naxçıvanı tərk edərək Zəngəzur və Qarabağa yollandı.

Kazım Qarabəkir Paşa avqustun 7-də Naxçıvan şəhərinə gəldi. Ordunun qərargahı Naxçıvanda yerləşdi.⁹⁸

Sonra türk ordusu Təbrizə daxil oldu. Oktyabrın 22-də Kazım Qarabəkir Paşa Təbrizdən çıxmaq əmri aldı. Ordunun qərargahı yenidən Naxçıvan şəhərində yerləşdirildi.

Oktyabrın 30-da Mudros sazişi bağlandıqdan sonra Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanı tərk etdi və İstanbula qayıtdı.

Türk ordusunun bir müddət Naxçıvan həndəvərində və Naxçıvanda olması həmin mərhələdə Ermənistanın Naxçıvanı qamarlamasına imkan vermədi, naxçıvanlıların yeni əzab və itkilərə düşər olmasının qarşısını aldı.

Kazım Qarabəkir Paşanın qənaəti:

«Sürüb gələn bu beş ay içində sərhədin o tərəfindən qaçıb gələnlərdən və yaxud bir çox zavallıların fəryadlarından anladım ki, erməni millətinin içində çörəklənmiş çetecilər türkləri kəsib yakmaqda yenə davam edirlər və bunların bu cinayətlərini təsvib ilə insanlığın gözlərinə tərsinə göstərmək üçün hər yanda fikirlərini yayanları da vardır. Fəqət inancıma görə çeteciləri aralarından qovmadıqca və siyasi intriqalardan uzaqlaşmadıqca erməni milləti nə özü, nə də aralarında yaşayanlar rahatlıq və təhlükəsizlik görməyəcəkdir. Bundan ötrü o millətin tanıdığım suçsuz kimsələrinə qarşı da acımaqdan özümü alamıyorum».⁹⁹

Qayıdaq Andronikin öz dəstəsilə Qarabağa basqını məsələsinə.

Andronikin silahlı qüvvələrinin Zəngəzura və Dağlıq Qarabağa yeridilməsilə əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistana etiraz notası verdi. İki gündən sonra Ermənistan hökuməti cavab verdi ki, general Andronik ona tabe olmaqdan imtina edib. Andronikin və onun dəstəsinin erməni milli qoşunlarına və

orqanlarına heç bir aidiyyəti yoxdur və Ermənistan hökuməti onun məsuliyyətsiz fəaliyyətinə cavab verə bilməz.

Bu həyasız yalan idi. Bircə onu xatırladaq ki, 1919-cu ilin aprelində Andronik özünün min nəfərdən ibarət süvari dəstəsilə Zəngəzurdan İrəvana qayıdanda «hökumət (Ermənistan hökuməti – T.K.) Andronikə ləyaqətli əsgəri ehtiram göstərmək üçün onu qarşılamağa Dronu göndərmişdi». Bu xəbəri İrəvan qəzetlərindən biri aprelin 27-də yaymışdı.

Ermənistan hökuməti Andronikin əlilə Zəngəzur və Dağlıq Qarabağı işğal edib, Azərbaycanı fakt qarşısında qoymaq istəyirdi.

Bu kombinasiya baş tutmadı: Andronik Dağlıq Qarabağdan çıxmağa məcbur edildi.

1919-cu il yanvarın 25-də Azərbaycan hökuməti mühüm bir qərar qəbul etdi: Şuşa, Cəvanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Gəncə quberniyasının tərkibindən çıxarılaraq həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Şuşa şəhəri general-qubernatorluğun mərkəzi seçildi. Azərbaycanın birinci hökumətində hərbi nazir olmuş Xosrov bəy Sultanov Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi.

Ermənistan hökuməti Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmasına və igidliyinə yaxşı bələd olduğu Sultanovun qubernator təyin edilməsinə etiraz bildirdi. Ermənistan hökuməti kartları tam açaraq, həmin yerlərin «çox hissəsinin Ermənistan ərazisinə daxil olmasını» iddia etdi və «general-qubernatorun funksiyasının vilayətin erməni hissəsində dayandırılmasını» tələb etdi.

Lakin Azərbaycan hökuməti və Bakıda müttəfiq qoşunların komandanı general Tomson Ermənistan hökumətinin etirazını rədd etdilər.

General-qubernatorluq yaradıldı. Şuşada fəaliyyətə başlayan general-qubernator Sultanov Qarabağda, o cümlədən ermənilər məskunlaşdığı rayonlarda Azərbaycan hakimiyyətinin yaradılıb möhkəmləndirilməsində, erməni separatçılarının cilovlanmasında, onların başçılarını tutub Şuşadan Tiflisə sürgün etməkdə mühüm uğurlar qazandı. Nəhayət, 1919-cu il avqustun 15-də Qarabağ

ermənilərinin qurultayı, demək olar ki, yekdilklə Azərbaycan hökuməti ilə müvəqqəti sazişi bəyəndi. Dağlıq Qarabağ məsələsi Paris sülh konfransında həll olunanaqədər qüvvədə qalmalı olan həmin sazişdə deyilirdi:

«Qarabağın dağlıq hissəsi – ermənilər yaşayan Dizaq, Vərəndə, Xaçın və Çiləberd rayonları – özünü müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası hüdudlarında hesab edir».

Bu, Ermənistanın Dağlıq Qarabağı «Ermənistan ərazisi» elan etmək planının puça çıxması idi. Mərkəz Şuşa olmaqla Qarabağ general qubernatorluğu yaradılmasına imkan verməmək cəhdləri boşa çıxdıqdan sonra Ermənistan hökuməti söylərini Naxçıvanı Ermənistana birləşdirməyə yönəltdi.

Nə qədər ki, Türkiyənin hərbi dəstəsi Naxçıvanda idi, Ermənistan Naxçıvan barəsində susurdu. Mudros sazişindən sonra türklər Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvanı tərk etməli oldular. Naxçıvan təkləndi. Türkiyənin hərbi köməyindən məhrum oldu. Azərbaycan Respublikasının isə Naxçıvana nə qoşun, nə də hərbi sursat göndərmək imkanı yox idi.

Əlac birinci növbədə naxçıvanlıların özlərinə qalmışdı. O zamankı son dərəcə çətin şəraitdə onlar diz çökmədilər, dözümlü, siyasi yetkinlik və zirəklik göstərdilər. Naxçıvan 1918-ci ilin noyabrında Şərurla birlikdə Araz Türk Cümhuriyyəti yaradılmasını elan etdi.

Ordubadlılara təklif edildi ki, onlar da Araz Cümhuriyyətinə daxil olsunlar. 1918-ci il dekabr ayının 22-də Ordubad Milli komitəsinin sədri Mirhidayət Seyidov Azərbaycan hökuməti sədri F.Xoyskiyə məlumat verdi ki, «Araz hökuməti Gəncə hökuməti (Azərbaycan hökumətinin ilk mərhələdə müvəqqəti paytaxtda – Gəncədə yerləşməsi nəzərdə tutulur – T.K.) istiqamətində fəaliyyət göstərir». Ona görə həmin təkliflə razılaşdıq. «Araz hökuməti təzəcə təşkil edilmişdir, onun hansı şəkil alacağı məlum deyil. Ona görə hökumət şəhərin (Ordubadın – T.K.) və qəzanın müdafiəsi üçün lazımi tədbirlər görə bilmədi». Müdafiə üçün öz qüvvələrimizi yaratmaq lazım bilindi. Amma azuqə qıtlığından 500 nəfərlik hərbi dəstəni buraxmalı olduq, yalnız bir rota saxlamışıq.

1919-cu il yanvarın 4-də Araz Türk Cümhuriyyəti bəyan etdi ki, Naxçıvan həmişə özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab etmişdir və Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı Azərbaycan Cümhuriyyətindən kömək gözləyir.

Araz Türk Cümhuriyyəti Bakıya diplomatik missiya göndərdi. O zaman «Azerbaydjan» qəzetinin yazdığına görə, missiyanın tərkibində «populyar şair və dramaturq, Bakı camaatına pedaqoji fəaliyyəti ilə tanış olan Hüseyn Cavid Əfəndi» də var idi.¹⁰⁰

Qarabağ general-qubernatorluğu yaratmağın uğurlu təcrübəsindən istifadə edərək Azərbaycan hökuməti fevralın 26-da Naxçıvan general-qubernatorluğu yaratdı. Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator təyin edildi, Naxçıvana 1 milyon manat vəsait buraxılması qərara alındı.¹⁰¹

M.Ə. Rəsulzadənin yazdığı kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Bakıdan çox uzaqda bulunan Naxçıvanın Ermənistan hökumətinə qarşı mücadiləsnə mənəvi, maddi və siyasi kömək göstərdi, oraya vali göndərdi və Azərbaycan hakimiyyətini Naxçıvan əyalətlərində təmin etdi.¹⁰²

Bu arada Ermənistan hökuməti ingilislərin əli ilə Naxçıvanı ələ keçirməyə girişdi. Ermənistan hökuməti Tiflisdəki Britaniya qoşunları komandanı Uoker qarşısında «Naxçıvanın inzibati idarə olunmasının» Ermənistana verilməsi haqqında məsələ qaldırıldı.

Ermənistan hökuməti Uokerə çox ümid bəsləyirdi: Uoker Zaqafqaziyaya gələndə onu Batumda qarşılayanlar arasında Ermənistan hökumətinin rəsmi nümayəndələri də var idi. Qarşılama mərasimində Ermənistan nümayəndəsinin təbrik nitqi də olmuşdu: «Ermənistan bu təntənəli günün sevincinə şərikdir. Müttəfiqlərin qalib gəlməsi haqqında Ermənistanın duasını allah eşitdi...»

Fevralın əvvəllərində Uoker İrəvana gəldi və Ermənistan baş naziri Kaçaznuni ilə danışıqlar apardı.

Uoker İrəvanda Kaçaznuniyə sərt iradlar da bildirdi. Dedi ki, komandanlığın Naxçıvan sərhədindəki nümayəndəsi polkovnik Lonton erməni əsgərlərinin tatarlarla pis rəftarını müşahidə etmişdir. Polkovnikin fikrincə, erməni qoşununda

intizam çatışmır, hökumət əsgərləri ərzaqla təmin etmir. «Ona görə qarnı ac əsgərlər özlərinə kim harada və necə bacarırsa, elə də yemək tapır» (Erməni mənbələrinə görə, 1918-1919-cu illərdə Ermənistanda aclıqdan, soyuqdan, xəstəlikdən və epidemiyadan 240 min adam ölmüşdü).

Uoker Ermənistanda yaşayan rusların vəziyyətindən də söz açmışdı: «Mənə deyirlər ki, Ermənistan rusları Azərbaycanla birləşmək arzularını bildirdiklərinə görə Ermənistanda ruslarla pis rəftar edirlər». Uoker Ermənistan baş nazirindən xahiş etmişdi ki, Ermənistanda yaşayan ruslar əleyhinə çıxışlar olsa, onun qarşısını alsın.^{102a}

Bəli, Ermənistanda yaşayan ruslar Azərbaycanda rusların, digər milli azlıqların hüquqlarının tam təmin olunmasından xəbərdar idilər. Və ona görə də məhz Azərbaycana can atırdılar.

Öz içində yaşayan milli azlıqlara Azərbaycan xalqının mehriban münasibəti, çətin anlarda onlara mərhəmət göstərməsi xalqımızın mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Xalqımız belə mərhəmətliliyindən bəzən zərər çəksə də, iliyinə və qanınına hopmuş insani mərhəmət duyğusunu həmişə uca tutmuşdur.

Maraqlıdır ki, Çar Rusiyasının xarici işlər naziri olmuş Sazonov 1919-cu ildə İstanbulda Ə.Topçubaşova demişdi: «Qafqazdan gələn rus məmurları gürcülərin Tiflisdən qovduqları rus məmurlarına tatarların Yelizavetpolda və digər yerlərdə yaxşı münasibət bəsləmələrindən fərəhlə» danışırlar.

Hətta Azərbaycan istiqlalının qəddar düşməni olan general Denikin etiraf etmişdi: «Azərbaycanda hökumətin açıq türkpərəstliyinə baxmayaraq, rus ünsürü təqib olunmurdu». Hökumət «burada öz qabiliyyətini tətbiq etmək istəyən ruslara vəzifə tutmaqda maneçilik törətmirdi».

Erməni dil tökməsi öz işini gördü. Britaniya komandanlığı Ermənistan hökumətinin Naxçıvan barəsində planına dəstək verdi. Böyük Britaniya komandanlığı Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətini xəbərdar eləmədən və Naxçıvan əhalisinin rəyini öyrənmədən özbaşına Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsinə qərar verdi. Naxçıvan barəsində Ermənistan-Britaniya

komandanlığı sövdələşməsindən xəbər tutan kimi Azərbaycan hökuməti Britaniya komandanlığına qəti protest etdi. Azərbaycan hökumətinin Zaqafzıyada Britaniya qoşunları komandanına notasında (30 aprel 1919) deyilirdi:

«... Siz Qarabağın idarə edilməsinin Azərbaycan hökumətinə verilməsi şərtləri əsasında Naxçıvan, Şərur-Dələyəz, Sürməli rayonlarının və İrəvan rayonunun bir hissəsinin inzibati idarə edilməsini Ermənistan hökumətinə verməyi nəzərdə tutursunuz.

... Həmin rayonlar tamamilə müsəlmanlarla məskunlaşmışdır, onlar Azərbaycan əhalisi ilə vahid bir küll təşkil edirlər... Həmin rayonların ərazisi Azərbaycan ərazisinin ayrılmaz hissəsidir».¹⁰³

Çarizmin İran və Türkiyədən erməniləri Zaqafqaziyaya köçürmək siyasətinin nəticəsində Naxçıvanda və İrəvan quberniyasının digər müsəlman rayonlarında ermənilərin sayı görünməmiş dərəcədə artmışdı. Buna baxmayaraq, yenə də azərbaycanlılar həmin rayonlarda əksəriyyət təşkil edirdilər. 1917-ci ildə Naxçıvanda əhalinin 62,5 faizi müsəlmanlardan, 36,7 faizi ermənilərdən (1828-ci ildə yalnız 14 faiz) ibarət idi.

Şərur-Dələyəzdə müvafiq olaraq 72,3% müsəlman və 27,1% erməni, Sürməlidə 68,0 % müsəlman və 37,4% erməni yaşayırdı.

Nota həmçinin bəyan edirdi ki, Qarabağ Azərbaycan hökumətinin idarəsi altında olmuşdur, onun yalnız Andronikin quldurları tərəfindən tutulmuş cüzi bir hissəsi Azərbaycan hakimiyyəti idarəsindən kənar qalmışdı. Ona görə Qarabağın bütün rayonlarının Azərbaycan hakimiyyəti altında olması əvvəlki normal qaydanın bərpasıdır. Naxçıvan və sözügedən digər rayonlar isə heç vaxt Ermənistan hökumətinin hakimiyyət dairəsində olmamışdır və həmin rayonların əhaliyə yad Ermənistan hökumətinə verilməsi əvvəlki vəziyyətin bərpası deyil, tamamilə yeni bir vəziyyət yaradacaqdır.¹⁰⁴

Azərbaycan hökuməti Naxçıvan və digər deyilən rayonların Ermənistana verilməsi planına qəti protest bildirdi.

Bu protestə Britaniya qoşunları komandanlığının münasibəti necə olmuşdu? Mənə məlum deyil.

Hadisələrin sonrakı cərəyanı deməyə əsas verir ki, erməni xadimləri Britaniya komandanlığının qılığına yaman giribləmiş. Komandanlıq Naxçıvanın Ermənistana verilməsi prosesinə yaşıl işıq yandırdı.

Mayın 4-də inglis generalı Devi Naxçıvan şəhərinə gəldi. O, Naxçıvan və Şərur sakinlərinin nümayəndələri ilə görüşərək elan etdi ki, Naxçıvan və Şərur qəzaları erməni hökumətinin hakimiyyətinə tabe olmalıdır.

Bu təklif-ultimatum hərtərəfli müzakirədən sonra qəti rədd edildi. Naxçıvanlılarla şərurluların birgə yığıncağı yekdillikdə qərara aldı:

«... Devinin təklifi qəbul edilməsin. Naxçıvan və Şərur qəzalarının müsəlmanları özlərini Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, yaşadıkları ərazini isə Azərbaycan ərazisi hesab edirlər. General Devinin təklifinə tabe olmaq Naxçıvan və Şərur qəzaları müsəlmanlarının fiziki olmasa da şəxsiz mənəvi məhvilə nəticələnməkdir».¹⁰⁵

Ermənistan bandalarının provakasiya və basqınları çoxaldı. Ermənistan Naxçıvana qarşı provakasiyalarını dayandırmadı. Ermənistan komandanlığı belə bir əmr verdi: «Şərur islamlarını Araz çayına tökmək üçüncü alay komandanının vəzifəsidir. Məqsəd Şahtaxtı və Kuvanı basıb oradakı müsəlmanları Araz çayı arxasına tökməkdir».^{105a} Hətta ingilis komandanlığının havadarlığı ilə erməni qoşun hissələri iyun ayının sonunda Naxçıvan şəhərinə soxuldular. Ordubadda da vəziyyət gərginləşdi. Ordubaddan Tiflisə gəlmiş Əhməd Hacı Əli oğlu iyunun 15-də belə bir məlumat yaydı: iyunun 1-də bandaların başçılarından biri olan Aşot Məlik Mosesyan Ordubad şəhərinə gələrək bildirdi ki, «Vedibasar, Şərur, Naxçıvan, Ordubad və Şuşa şəhərinə qədər Zəngəzur qəzası Ermənistana birləşdirilmişdir», o, Ordubadın qəza rəisidir, onun əmrləri danışıqsız yerinə yetirilməlidir.

«Rəis»dən dediyini təsdiqləyən sənəd tələb etdilər. Sənəd olmadı. Ordubadlılar qəti bəyan etdilər: nə qədər ki, qəza rəisi təyin olunmağınız haqqında

Azərbaycan Cümhuriyyətindən, yaxud müttəfiq qoşunlar komandanlığından rəsmi sənəd gətirilməyib, müsəlmanlar sizin heç bir əmrinizi yerinə yetirməyəcəklər.

«Rəis» Əylis kəndinə qayıdır və oradan ordubadlılara təslim olmalarını tələb edən ultimatum göndərir. Bu təhlükəli anda qonşu ermənilər müsəlmanlara xain çıxırlar. «Müsəlmanların tam bir il ərzində qoruduğu, hər cür qəsdən təminat verdiyi qonşu ermənilər Aşotun dəstəsinə qoşulurlar» və «ötən ilki xilaskarlarına qarşı üsyan edirlər»(ADTA, f. 970, siy.1, iş 167, v.1-3)

Ermənistan Naxçıvan ərazisindəki dəmir yolu stansiyalarını ələ keçirməyə girişdi. Şahtaxtı stansiyasına bir rota əsgər və Qumbapaşanın («Yapon») başçılığı altında hərbi eşilon göndərdi. Lakin stansiya uğrunda döyüşdə azərbaycanlılar qalib gəldilər.

Noraşen stansiyasında daha şiddətli döyüşlər olmuşdu. Cəsur azərbaycanlılar oradakı erməni rotasını darmadağın etmiş, düşmənin 42 pulemyot, 4 top və zirehli qatarını ələ keçirmişdilər. Yalnız erməni polkunun ştabı xilas ola bilmişdi. Ermənilərin qonşu bir kənddə yerləşmiş 200 əsgəri isə döyüşsüz təslim olmuşdu.

Qurd qapısı uğrunda ikigünlük vuruşmada məğlub olan ermənilər Davalı stansiyasına geri çəkilməmişdilər. Lakin müsəlman dəstələri erməniləri təqib edərək Davalıdan qovmağa müvəffəq olmuşdular.

Vedibasarda son dərəcə gərgin vəziyyət yaranmışdı. Bu barədə «Naxçıvan əhalisi vəkili» Nağının Osmanlı Xəfəsinə müraciəti təsəvvür yaradır.

Bizə gələn Vedibasarlı Musa oğlu Əkbər, Abdulla oğlu İbrahim ifadələrində islamların sığındığı dörd böyük qala olan və dörd nahiyənin qapısı demək bulunan Böyük Vədi və çevrəsini ermənilərin çox qısa bir zamanda məzarlığa döndərmək məqsədilə top və təxminən dörd min nəfərlik qüvvə ilə mühasirəyə almalarını, hər cür müdafiə imkanlarından məhrum və məzlum islamları beş kilometrədəki zirehli qatar vaqonlarından borbardman etmələrini... söyləmişlər.

Osmanlı dövlətini təmsil edən zati alilərinin ... bu qorxunc dindaşlarının vəhşiliyə qurban olmalarına əsla razı olmayacaqlarını üç aydan bəri sürüb gələn fəryad və fiğanlarımızla açıqlayırıq.

... Ağladıq, sızladıq, yazdıq, bağırdıq. ...bu səslərimiz başımızda parlayan güllə səmindən eşidilmədi. Xəlifəyə də fəryadlarımızı eşitdirəmməsək artıq kimə gedək? Hansı yabançıya sarılalım?

1919-cu ilin avqust ayında Ermənistan qoşunları Böyük Vedi kəndinə hücum edir. Bu, həmin kəndə üçüncü hücum idi. Lakin bu dəfə də ermənilər məğlub oldular. Düşmən 43 əsgər itirdi.

Bu məğlubiyyətdən sonra general Droya tapşırıldı ki, böyük Vedini fəth etsin. Nizami qoşunlarla hücumu keçən Dro bəyan etdi ki, «Vedidə daşı daş üstündə qoymayacaqdır».

Erməni quldurlarının qənimi xalq qəhrəmanı Abbasqulu Şadlinski böyük Vedini alınmaz qalaya çevirmişdi. Vedililər Şadlinskinin komandanlığı altında müstəsna igidlik göstərərək düşməni darmadağın etdilər. Düşmən tərəfi döyüş meydanında 1000 meyit qoyaraq geri çəkilməli oldu.

Ermənilər pərən-pərən düşmüş qüvvələrini toplayaraq və İrəvandan yeni qüvvələr alaraq Böyük Vediye yeni hücum təşkil etdilər. Sasun polku şərqdən (Milli Dərəsi tərəfdən), Van polku şimaldan (Ağdamlar kəndi tərəfdən), 1 və 2-ci polkların hissələri cənub-qərbdən Böyük Vedi üzərinə yeridildi.

Bu dəfə də düşmənin niyyəti baş tutmadı. Düşmən böyük itki verdi və geri çəkilməyə məcbur oldu.

Naxçıvanlılar, vedibasarlılar bütün məhrumiyyətlərə, çətinliklərə sinə gərdilər.

Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə və müttəfiqlərin Zaqafqaziyada Ali Komissarı Naskelə qəti etiraz bildirdi. Eyni zamanda Paris sülh konfransında Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M. Topçubaşov sülh konfransının sədrinə və konfransda təmsil olunmuş bütün nümayəndə heyətlərinə nota göndərərək Naxçıvan, Şərur-Dələyəz, Sürməli qəzalarının Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasını və Azərbaycan hökumətinin idarəsi altında olmasını, habelə Ermənistan hökumətinin «indiyə qədər idarəçilik cəhətdən həmin rayonlara heç bir aidiyyəti olmamasını» nəzərə çatdırdı.

Topçubaşov Sülh konfransından xahiş etdi ki, həmin qəzaların idarə olunmasının Azərbaycan hökuməti əlində saxlanması barədə Qafqazda müttəfiq qoşunlar komandanlığına göstəriş versin.

Azərbaycan hökumətinin fəal diplomatik söyləri uğurla nəticələndi.

1919-cu il avqust ayının sonunda müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyada Ali Komissarı Amerika polkovniki Haskel Tiflisdən Bakıya gəlib Baş Nazir N.Yusifbəyovla görüşdü. Haskel bildirdi ki, «Qarabağın, o cümlədən də Zəngəzurun tamamilə Azərbaycana keçməsinə zəruri hesab edir».¹⁰⁶ Eyni zamanda Haskel təklif etdi ki, Naxçıvan, Şərur və Dərələyəz «neytral zona» elan olunsun. N. Yusifbəyov bu təklifi parlamentin müzakirəsinə qoymağa razılıq verdi. Həm də şərt qoydu ki, Ələt-Culfa dəmir yolu bütövlükdə Azərbaycanın idarəsi altında olmalıdır, «zona Ermənistan Respublikasının hər cür təsirindən kənar olmalı, erməni silahlı qüvvələri zonaya buraxılmamalıdır...»

Fikrimcə, konkret tarixi şəraitdə Azərbaycan hökumətinin Naxçıvanın «müttəfiq zona» elan edilməsinə razılıq verməsi Ermənistanın Naxçıvana hərbi müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədi güdən düzgün və çevik diplomatik addım idi.

«Neytral zona» məsələsinin gündəmə gətirilməsi o demək idi ki, Naxçıvanın idarə olunmasının Ermənistana verilməsi, başqa sözlə, Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi təhlükəsi keçmək üzrədir.

Haskel Bakı səfərindən sonra Naxçıvanda oldu. Artıq naxçıvanlılara məlum idi ki, «neytral zona» barəsində (o zamankı sənədlərdə bu, «müttəfiq zona», yaxud «amerikan general-qubernatorluğu» kimi də adlanır) Azərbaycan hökumətinin bəzi şərtləri qəbul olunmayıb. Naxçıvanlılar amerikan general-qubernatorluğu yaradılmasına etiraz etdilər. Təklif etdilər ki, yerli qubernatorluq yaradılsın və o, Ali Komissara tabe olsun.

Səmyuel A. Uimzin «Ermənistan-terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları» (I cild) kitabında naxçıvanlıların prinsiplial mövqeyi barədə iki mühüm fakt var:

1) «Ermənistan Araz vadisinin onlara verilməsi tələbini qaldıranda Haskel öyrəndi ki, Araz vadisində yaşayan müsəlmanlar erməni nəzarətindən çıxmaq üçün hər cür razılığa əvvəlcədən hazırdılar. Sentyabrın 9-da «cənub-qərbi Azərbaycan»ın (mətnə belədir – T.K.) nümayəndələri Haskelə məlumat verdilər ki, özünütəyin prinsipləri yerinə yetirilənə və Paris sülh konfransı ərazini Azərbaycanın tərkibində təsbit edənə qədər onlar amerikanın nəzarətini məqbul hesab edə bilərlər ... Daşnaq quldurlarının zülmünü qəbul etməkdənsə, onlar ələ silah götürüb şərəfli ölməyi üstün tutacaqdır».

2) «Amerika rəsmi zabitinə deyildi ki, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Vedibasar Azərbaycanın ayrılmaz hissələri olmuşdur və yalnız Azərbaycan qanunları altında fəaliyyət göstərəcəkdir. Onlar amerikalı qubernatoru deyil, nümayəndəni qəbul edəcəklər... Başa düşülməlidir ki, əgər bizim istəyimizin əleyhinə olaraq kimsə torpaqlarımızı Ermənistana verməyə cəhd göstərərsə, biz onu özümüzə düşmən hesab edəcəyik; biz onu əlimizdə silahla qarşılayacağıq və bizim düşmənlər yalnız meyitlərimizin üstündən evlərimizə girə bilərlər».¹⁰⁷

Əhsən milli qeyrətinizə, Ali komissar Haskelin tələbi qarşısında diz çökməməyinizə, Azərbaycan naminə canınızı qurban vermək əzminizə, ey Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Vedibasar kişiləri ! Siz sübut etdiniz ki, doğrudan da «türklər ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar»! (Əlibəy Hüseynzadə). Sizin artıq tarixə düşmüş bu mərdliyiniz daim anılacaqdır!

(Uimz yuxarıdakı parçaları amerikalı erməni Riçard Hovanissyanın «Ermənistan Respublikası» kitabından gətirmişdir. Uimzin əsərinin ədəbiyyat siyahısında Hovanissyanın «Azərbaycan Respublikası» kitabının adı da var. Əgər bu, doğrudursa, onu azərbaycancaya tərcümə etmək lazımdır. Arzu edək ki, Z.Ağayev bu işə girişsin.

Və bir də arzu edək ki, Z.Ağayev Uimzin kitabını rusçaya çevirsin.

Onun bu sahədə təcrübəsi var: ABŞ-da ingiliscə çıxmış «Erməni genosidi» kitabını 10 il bundan əvvəl rusçaya çevirib çap etdirmişdir.

Uimzin kitabının rusca variantının MDB məkanında yayılması bütün baxımlardan faydalı olardı)

Haskel ilə Yusifbəyov və Xarici İşlər Naziri Cəfərov Naxçıvanın və Şərur-Dərələyəz neytral zonasının yaradılmasının əsas müddəalarını hazırlamışdılar. Yusifbəyov Haskeldən xahiş etmişdi ki, razılığa gəldikləri şərtlər imzalanmaq üçün yazılı şəkildə Azərbaycan hökumətinə verilsin. Sentyabrın 1-də Haskel 20 bənddən ibarət həmin şərtləri Tiflisdən N.Yusifbəyova göndərirdi.

Şərtlər belə idi:

- Neytral zonanı Haskelin təyin etdiyi amerikan gubernatoru idarə edir;
- Yerli hakimiyyət (erməni əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi yerlər istisna olmaqla) azərbaycanlıların hakimiyyətidir.

- Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri dərhal neytral zonadan bütün qoşunlarını çıxardırlar; Bu şərt bilavasitə Ermənistana aid idi. (Naxçıvanın bölgəsində Azərbaycanın heç bir qoşun hissəsi yox idi).

- Tikilməkdə olan Bakı-Culfa dəmir yolu yalnız Azərbaycan hökumətinin nəzarəti altında olmalıdır;

- Ermənistan hökuməti neytral zonada və Zəngəzurda erməni əhalisini sakitləşdirmək üçün öz təsirindən istifadə etməlidir.

Və s.

Haskel şərtləri Bakıya göndərərək Yusifbəyovdan xahiş etdi ki, Azərbaycan hökuməti şərtləri imzalasın və sənəd onu təqdim edən zabitlə geri qaytarılsın.

Lakin Bakı görüşündə razılaşdırılmış bəzi məsələlər sənəddə əks etdirilməmişdi. Ona görə Baş nazir sənədi imzalamadı.

Bu, Ali kamissarla Azərbaycan hökuməti arasında münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb oldu.

Sentyabrın 26-da hərbi nazir Mehmandarov və Gürcüstanda Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin müavini Vəkilov Tiflisdə Haskel ilə görüşdülər.

Mehmandarov Haskeldən xahiş etdi ki, sursat almaq üçün Azərbaycan hərbi nümayəndə heyətinin İtaliyaya getməsinə köməklik göstərsin.

Cavab belə oldu: yalnız o halda kömək ediləcəkdir ki, Azərbaycan hökuməti Şərur və Naxçıvan rayonunda neytral zona yaradılmasını sürətləndirsin.

Eyni zamanda Haskel bəyan etdi ki, Azərbaycanla Dağıstan arasında neytral zona təşkili məsələsinin Azərbaycan üçün arzu olunan şəkildə həll edilməsi də Naxçıvanda neytral zonanın yaradılmasının sürətləndirilməsindən asılıdır.

Bu görüş haqqında Bakıya Xarici İşlər Naziri Cəfərova məlumat göndərən Vəkilov bildirirdi ki, Haskel Şərur və Naxçıvan rayonunda neytral zona yaradılmasına dair Azərbaycanın şərtlərini qəbul edilməz sayır.

Haskelə görə, «həmin şərtlərin yerinə yetirilməsilə Şərur və Naxçıvanda Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir».

Vəkilov Nazirə təklif edir ki, hökumət üzvlərindən kim isə Tiflisə göndərsin və o, Haskel ilə xüsusi danışıq apararaq neytral zona yaradılması məsələsini qurtarsın. Onun fikrincə, Tiflisdə «erməni nümayəndələrinin olması bizimkilərin isə olmaması Haskelin rəyinin birtərəfli formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdi».

Elə həmin görüş günü, sentyabrın 26-da Haskel Azərbaycan Xarici İşlər Naziri Cəfərova aşağıdakı teleqramı göndərdi:

«Nə qədər ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdən ibarət neytral zona yaradılmayıb, general Denikinlə neytral zona (başqa yerdə: Azərbaycanla Dağıstan arasında neytral zona – T.K.) yaradılması, yaxud başqa məsələlərin həlli sahəsində heç bir tədbir görməyəcəm. Naxçıvanda neytral zona yaradılması şərtləri bu gün Tiflisdə Azərbaycan hərbi nazirinə verilmişdir. Şərtləri qəbul etməyiniz barədə teleqramınızı gözləyirəm».

Şərtlərdə (haskelin 2-ci layihəsi) əslində yalnız bir yeni fikir var idi:

«Erməni və tatar əhalisinin sayına proporsional olaraq Mərkəzi Şura yaradılır. Mərkəzi Şura zonanın idarə olunmasında iştirak edir».

Birinci layihədəki «yerli hakimiyyət ...azərbaycanlıların hakimiyyətidir» fikri yeni layihədə yox idi.

Tikilməkdə olan Bakı-Culfa dəmir yolunun «yalnız Azərbaycan hökuməti nəzarəti altında olması» haqqında müddəa yeni layihədə aşağıdakı redaksiyada verilmişdi:

«Culfa-Bakı dəmir yolunun neytral zonadan keçən hissəsi Azərbaycanla Ermənistan arasında bağlanacaq müqaviləyə əsasən yaradılmış xüsusi komissiyanın müşahidəsi altında tikiləcəkdir».

Göründüyü kimi, bu halda Ermənistan şəriksiz işə şərik edilirdi.

Sentyabrın 29-da Cəfərov Haskelə teleqrafla bildirdi:

«Mənim hökumətimin İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları hüduqlarında ayrıca general-qubernatorluq yaradılmasına heç bir etirazı yoxdur. Lakin təklif olunan şərtlərin bəzi maddələrilə razı deyilik. Bu barədə sizə əlavə məlumat verəcəyəm» .

Əlavə məlumat nədən ibarət olub?

Hansı şərtlərlə Azərbaycan razı olmayıb?

Bu barədə sənəd hələ aşkar edilməyib.

Cəfərovun teleqramına Haskel oktyabrın 1-də sərt cavab verdi: «Sülh konfransı Azərbaycanın amerikan rəhbərliyi altında olan zonanın idarə edilməsi şərtləri barəsində göstəriş vermək hüququnu tanımır və sizin tənqidiniz qoyulmuş şərtləri dəyişməyəcəkdir. Bu zona yaradılacaqdır.

Şərtlər sizə xəbərdarlıq məqsədilə göndərilmişdir ki, görək sizin hökumət onlara loyalla yanaşacaq, ya yox, amerikan qubernatoruna xüsusən sülh və qayda-qanun yaratmaqda kömək edəcək, ya yox. Bu yaxın günlərdə Parisə gedirəm. Ona görə teleqrafla təcili cavab verin. Sizin hökumətinizin müvəqqəti sazişi bəyənməsi şərti ilə sizin mübahisəli qəzalara tam mülkiyyət iddialarınızı Parisdə təqdim etmək fikrindəyəm».

Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliyanın Ali komissarı Haskelin ultimatum xarakterli tələbi ya rədd, ya da qəbul edilməli idi. Birinci halda Haskel ilə münasibətlər daha da gərginləşə bilərdi, Azərbaycan

Qarabağ məsələsində və digər məsələlərdə Haskelin dəstəyindən məhrum ola bilərdi.

Azərbaycan konkret siyasi şəraitə cavab verən xətt seçdi. Oktyabrın 4-də Xarici İşlər Naziri Cəfərov teleqrafla Haskelə bildirdi:

- Azərbaycan öz əvvəlki fikrində qalır;
- Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və Vedibasar rayonunun «Azərbaycan xalqı özü silaha sarılaraq, özünə yad hakimiyyəti devirmiş və artıq sülh və tam qayda-qanun yaratmışdır»;

- Biz «Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissələri olan həmin qəzaların idarə olunması üzrə sizin müəyyənləşdirdiyiniz xəttə maneçilik törətməyəcəyik»;

- «Ümid edirik ki, siz xalqların hüququ haqqında Prezident Vilsonun elan etdiyi prinsiplərə və İrəvan quberniyasının həmin qəzalarının Azərbaycan xalqının artıq həyata keçirilmiş iradəsinə uyğun olaraq, Sülh Konfransında Azərbaycan xalqının tələblərini dəstəkləyəcəksiniz».

Azərbaycanın bu cavabından sonra «Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının idarə edilməsi məsələsinə dair müttəfiqlərin Zaqafqaziyada Ali Komissarı Haskel ilə Azərbaycan hökuməti arasında sazişin layihəsi» adlanan yeni sənəd hazırlandı.

Bu sənəddə bir sıra yeni maddələr var idi:

- «General-qubernatorluğun büdcəsi Azərbaycan parlamentində müzakirə edilir. Çatışmayan məbləği Azərbaycan xəzinəsi verir»;

- «Azərbaycan pulu rəsmi pul hesab edilir»;

- «General-qubernator, seçkilərin təşkilinə qədər əhalinin sakitləşdirilməsi və hüquqi qayda-qanun yaradılması işində kömək etmək üçün Azərbaycandan iki müşavir dəvət edir»;

- «Culfa-Bakı yolunu çəkmək üçün bu rayondan xüsusi zolaq ayrılır. Zolaqda bütün hakimiyyət Azərbaycan hakimiyyətinin əlində qalır».

Oktyabrın ortalarında Haskelin müavini amerikan polkovniki Ceyms Rey Bakıya gəldi. O, baş nazir N.Yusifbəyovlə Naxçıvan və Şərurun neytral zona elan edilməsi haqqında danışıqları davam etdirdi. Təklif etdi ki, neytral zona yaratmaq

üzrə birgə komissiya yaradılsın, komissiyaya Azərbaycan öz nümayəndəsini ayırsın və həmin nümayəndə onunla İrəvan və Naxçıvana gedərək əhaliyə göstərsin ki, «Azərbaycan hökuməti neytral zonada amerikalıların idarəetmə sisteminin qurulmasına razıdır».

Baş nazir neytral zona yaradılmasına prinsip etibari ilə etiraz etmədiklərini təsdiq etdi. Bununla birlikdə N.Yusifbəyov sözügedən komissiyaya nümayəndə təyin edib Reylə göndərmək təklifinə rədd cavabı verdi. O, bildirdi ki, başda amerikan generalı olmaqla neytral zona yaradılması ümumiyyətlə Azərbaycanın mənafeələrinə uyğun deyil. Hökumət xalqı aldada bilməz.

Buna baxmayaraq, baş nazir bəyan etdi: əgər Naxçıvan əhalisi özü polkovnik Reyin şərtləri ilə razılaşırsa, Azərbaycan hökuməti neytral zona yaratmağa mane olmayacaqdır. (Rey Bakıda mehribanlıqla qarışılanmışdı. H.Z.Tağıyev Reyi və onu müşayiət edən şəxsləri evinə qonaq dəvət etmişdi. Axşam Rey N.Yusifbəyovla birlikdə Opera teatrında olmuşdu və s. Oktyabrın 19-da Rey Bakıdan Gəncəyə gəldi. Şəhərlə, onun sakinləri ilə tanışlıqdan sonra Rey demişdi: «Mən bir çox ölkələri, o cümlədən Zaqafqaziya respublikalarını gəzib dolaşmışam, lakin özümle Azərbaycan, onun xalqı, burada xalqların münasibəti, nizam-intizam, öz respublikasını mədəni əsaslarla qurmaq cəhdləri haqqında, xüsusən də Azərbaycanın ilk paytaxtı olan Gəncə haqqında ən yaxşı xatirə aparıram».

Azərbaycanda gördüklərindən vəcdə gələn Rey belə bir arzusunu bildirdi: «Zəngin təbiətə və mədəni insanlara malik olan Gəncə şəhərinin vətəndaşı kimi qeydə alınarsa, özümü xoşbəxt sayaram». Xahiş etdi ki, o, Gəncənin fəxri vətəndaşı seçilərsə, Ceyms bəy adı ilə seçilsin.

Gəncə şəhər duması noyabrın 4-də qərara aldı: «Azərbaycan Cümhuriyyətinin Amerika ilə gələcək mədəni-sənaye əlaqələri naminə polkovnik Ceyms Rey Ceyms bəy adı ilə Gəncə şəhərinin fəxri vətəndaşı seçilsin»

Gəncə valisi X.Rəfibəyov dərhal bu qərar barədə Tiflisə-Ceyms Reyə teleqram göndərirdi).

Nəhayət, V.Haskel Şərur və Naxçıvan dairələrini müttəfiq zona elan etdi. ABŞ polkovniki Delli zonanın qubernatoru təyin olundu. Bu zona hüduqlarında Azərbaycanın və Ermənistanın qoşunları var idisə, dərhal zonadan çıxarılmalı idi. Rey Naxçıvana gəldi. Haskel kimi Rey də naxçıvanlıların yenilməz iradəsilə qarşılaşdı. Naxçıvan rəhbərləri Reylə gərgin danışıqlar apardılar və uğurlu nəticələrə nail oldular.

1919-cu il oktyabrın 26-da Naxçıvan müvəqqəti general-qubernatoru Azərbaycan hökumətinə aşağıdakı məlumatı göndərirdi:

«Müttəfiq qoşunlar komandanlığının nümayəndələri ilə belə razılığa gəldik ki, polkovnik Delli Naxçıvanda general-qubernator sifəti ilə deyil, Paris sülh konfransının, yaxud ABŞ-ın nümayəndəsi kimi qalır. Onların bu razılığı ilə Naxçıvanı «müttəfiq idarə zonası» elan etmək artıq ortadan götürülür və müəyyən mənada onların bu ölkəni Azərbaycana birləşdirməyə razılığı ifadə olunur». Məktubda daha sonra deyilirdi ki, biz-hakimiyyət və əhali-müttəfiq qoşunlar komandanlığına «yekdilliklə bildirdik ki, bu ölkəni əslində Azərbaycan Respublikası ilə birləşdirmişik və əgər sülh konfransı (Paris – T.K.) bizi öz respublikamızdan ayırsa, xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmağa yox». Bu, şəksiz, mühüm nailiyyət idi.

Əlbəttə, Reyin öz iradəsini naxçıvanlılara qəbul etdirmək imkanı var idi. Lakin, görünür, Rey naxçıvanlıların mövqeyinin ədalətliliyinə get-gedə inanmışdı. Onun Naxçıvan danışıqları, naxçıvanlıların yenilməz əzmi bu inamın yaranmasına güclü təsir etmişdi.

O zamankı Naxçıvanın siyasi vəziyyəti, naxçıvanlıların mətanəti barədə iki baş nazirin fikirlərini xatırladaq.

Fikrin biri Ermənistanın birinci baş naziri Ov. Kaçaznuniyə məxsusdur. O, demişdir:

«Müsəlman Şəruru və Naxçıvanında», «müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq və geri çəkildik».

Obyektiv etirafdır!

O biri fikir Azərbaycanın baş naziri N.Yusifbəyovundur. O, 1919-cu il dekabrın 22-də parlamentdə bəyan etmişdi:

«Cəsur naxçıvanlılar, şərurlular və vedibasarlılar özləri bu məsələni (Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə birləşmək məsələsini – T.K.) həll etdilər. Onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və əmlaklarını risk edərək, doğma torpağa – Vətənə birləşmək üçün özləri ayağa qalxdılar, azad oldular».

Ermənistan dəfələrlə Naxçıvanda qanlı cinayətlər törətdi. Lakin naxçıvanlıların dəyanəti və əzmi, Azərbaycan Respublikası hökumətinin diplomatik söyləri nəticə etibarilə Ermənistanın Naxçıvana yiyələnmək niyyətlərini puça çıxartdı.

Naxçıvanın «neytral zona» elan edilməsilə Naxçıvan barəsində niyyəti baş tutmayan Ermənistan əsas diqqətini Dağlıq Qarabağa yönəltdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökuməti mərkəz Şuşa şəhəri olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu yaratmışdı. Həmin ilin avqustunda Qarabağ ermənilərinin qurultayı qərara almışdı ki, Qarabağın dağlıq hissəsi özünü Azərbaycan Respublikası hüduqlarında hesab edir. Qərar, məsələ Paris sülh konfransında həll olunanadək qüvvədə qalmalı idi.

Bu, Zaqafqaziyada milli azlıq problemini həll etmək sahəsində ilk təcrübə idi. O vaxtlar Şuşada olmuş ingilis jurnalisti Skotland-Liddel yazmışdı: «Qarabağa sülh gəlmişdir. Ermənilər Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmağa razılaşıblar. Ermənilər mənə deyirlər ki, Şuşada və Qarabağda indiyədək heç bir zaman belə əmin-amanlıq və qayda olmamışdır».

Hətta ABŞ ermənisi prof. Hovanissyan etiraf edir ki, Qarabağ ermənilərinin əksəriyyəti ərazinin iqtisadi cəhətdən Şərqi Zaqafqaziyadan asılı olduğunu və Qarabağın xarabazarlığa çevrilməsinin qarşısını almağın yeganə yolunu Azərbaycanla bağlılığında görürdü.

Qarabağda yaranmış sülh, əmin-amanlıq Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində pozuldu. Ermənistan 1920-ci ilin martında Dağlıq Qarabağda

antiazərbaycan qiyamı təşkil etdi. «Tezliklə İrəvandan Dro və Qafandan Njde öz qoşun hissələrilə» qiyamçılara köməyə göndərildi. Ermənistan bu fikirdə idi ki, Qarabağa yiyələnərsə, Naxçıvan məsələsini də həll edər. Ermənistan hökumətinin Qarabağa göndərdiyi qoşun hissələrinin komandanı Dro hesab edirdi ki, «təkcə strateji nöqtəyi-nəzərdən Qarabağın ələ keçirilməsi böyük uduşdur, bu, Şimal tərəfdən Zəngəzurun təhlükəsizliyinə təminatdır və Ordubad ərazisini də zəbt etməklə Zəngəzurun Naxçıvan tərəfdən əmin-amanlığı təmin ediləcəkdir. Beləliklə, Şərur-Naxçıvan Azərbaycandan aralı salınacaq və həmin ərazinin ilhaqı üçün şərait yaranacaqdır».

Lakin Ermənistanın planları yenə də puç oldu: Azərbaycan ordusu Əsgəranda Dəli Qazarın 4 min nəfərlik qoşununu darmadağın etdi. Düşmən Xankəndindən və Şuşadan qovuldu. Qoşun hissələrimiz Zəngəzur istiqamətində hücum keçdi. Aprelin 27-də ordu baş qərargahının rəisi general-mayor Səlimov Şuşadan Bakıya belə bir teleqram göndərdi: «bilmirəm Zəngəzura hücumu davam etdirimmi...»

Səlimov bilmirdi ki, elə teleqram vurduğu gün Sovet Rusiyası artıq Azərbaycanı işğal etməyə başlayıb...

V

Azərbaycan Respublikasının devrilməsilə Naxçıvan uğrunda mübarizədə yeni mərhələ başladı. Ermənistan Qarabağ və Naxçıvan məsələlərini sovet hakimiyyətinin əli ilə həll etməyə çalışdı. Daşnak Ermənistanı Sovet Rusiyası ilə müqavilə bağlamağa hazırlıq məqsədilə Moskvaya nümayəndə heyəti göndərdi. Nümayəndə heyəti yolüstü Rostovda S.Orconikidze ilə görüşərək bildirdi ki, əgər «Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzalarından və Naxçıvan rayonlarından imtina etsə, Ermənistan Dağlıq Qarabağla Zəngəzurun Azərbaycana dərhal birləşdirilməsinə razı olar». Orconikidze bu təkliflə razılaşıır və bu haqda Leninə, Stalinə və Çiçerinə məlumat verir. Eyni zamanda telefonla Nərimanova bildirir ki, «siz Zəngəzur və Qarabağdan əlavə, həm də Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubadı tələb edirsiniz». Orconikidze təklif edir ki, Qarabağ və Zəngəzur «dərhal və danışıqsız Azərbaycana birləşdirilsin», ancaq Azərbaycan Naxçıvandan imtina etsin.

Nərimanov, Qafqaz bürosunun üzvü Mdivani, AKP MK üzvü Mikoyan, Ermənistan KP MK üzvü Nurıçanyan RSFSR Xarici işlər komissarı Çiçerinə və Orconikidzeyə teleqrafla aşağıdakı cavabı verdilər:

«Qəti bəyan edirik ki, artıq Sovet Azərbaycanın tərkibinə daxil olmuş guya mübahisəli Zəngəzur və Qarabağ - mübahisəsiz Azərbaycan ərazisidir və bundan sonra da Azərbaycan hüdudlarında olmalıdır».

Eyni zamanda Orconikidzenin başlıca tələbi – Naxçıvandan imtina etmək tələbi rədd edildi. Naxçıvan haqqında prinsipial mövqe teleqramda belə ifadə olunmuşdu:

«Tamamilə müsəlmanlarla məskunlaşmış Culfa və Naxçıvan rayonları bir ildən artıqdır ki, yerli əhalinin gücü ilə daşnak hökumətindən müdafiə olunurlar. Həm hərbi baxımdan, həm də Türkiyə ilə bilavasitə əlaqələr məqsədilə həmin rayonlar Azərbaycana birləşdirilməlidir ».

Hadisələrin sonrakı inkişafı, o cümlədən Çiçerinin iyunun 29-da Leninə göndərdiyi məktub göstərir ki, Çiçerin «mübahisəli» ərazilər adlandırılan məsələdə Azərbaycan rəhbərliyinin mövqeyi ilə hesablaşmamışdır. Ola bilsin, Nərimanovla

Çiçerinin şəxsi münasibətlərindəki gərginlik və habelə RSFSR Xarici İşlər Komissarı müavini Qaraxanın (Qaraxanyan) öz komissarı Çiçerinə təsiri Çiçerində Sovet Azərbaycanına mənfi münasibət formalaşdırmışdı.

Leninə məktubda Çiçerin hər şeydən əvvəl Naxçıvan ətrafında türk hərbi hissələrinin peyda olması barədə Mdivanidən teleqram aldığını və guya «türklərin Azərbaycan istiqamətində hərəkət etmələrini» məlumat verirdi.

Deyək ki, belə də olub. Bəs bu şəraitdə Sovet Rusiyası müttəfiqi Sovet Azərbaycanına hansısa köməyi, məsələn, artıq Azərbaycanda, o cümlədən Şuşada yerləşmiş XI Qızıl Ordu hissələrini Zəngəzura, oradan da Naxçıvana yeritməklə Türkiyənin «Azərbaycan istiqamətində hərəkətini» dayandırmağı təklif edirdimi? Etmirdi. Çiçerin Nərimanova qara yaxaraq yazırdı ki, Nərimanov rus hissələrinin Qarabağı, Zəngəzuru, Naxçıvanı tutub «Azərbaycana hədiyyə etməsini istəyir. Nərimanov məhz bu kombinasiyanı nəzərdə tutur... Bu kombinasiyanı Rusiya hissələrinin əlilə etmək əsla yolverilməzdir».

Bəlkə Çiçerin bu işi Azərbaycan SSR əsgərlərinin əli ilə görmək tərəfdarıymış? Əsla yox. Əksinə, Çiçerin Leninə yazırdı ki, «Zəngəzuru, Naxçıvanı tutmaq üçün ermənilərə qarşı Azərbaycan əsgərlərinin göndərilməsi qəti yolverilməzdir və ən böyük cinayət olardı». Nə üçün? Çiçerinin fikrincə, ona görə ki, «həmin vilayətlərə cənubdan türklər hücum edirlər və Azərbaycan müsəlman hissələri oraya göndərilərsə, onlar dərhal türklərə əl uzadarlar».

Çiçerin daha sonra Leninə yazırdı:

«Azərbaycan həmişə Ermənistanə mənsub olan və faktiki surətdə Ermənistan Respublikasının əlində olan okruqlara iddia etmək fikrinə düşüb. Azərbaycan hökuməti Qarabağa, Zəngəzura və Naxçıvan, Ordubad, Culfa ilə birlikdə Şərur-Dərələyəz qəzasına iddia edir».

Sadalanın rayonların «həmişə Ermənistanə mənsub olması» haqqında fikir tarixi faktları bilməmək nəticəsindəmi yaranmışdı? Tutduğu vəzifəyə və qaldırdığı məsələnin kəskinliyinə görə Çiçerin, heç olmasa, yaxın keçmişin faktlarından, deyək ki, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının mövcud olması və bu xanlıqların

məhz müsəlman xanlıqları kimi Rusiya hakimiyyətini qəbul etmələri faktlarından xəbərdar olmalıydı.

Deyilən yerlərin «həmişə Ermənistana mənsub olması» haqqında fikir Çiçerinə kənardan, ola bilsin, müavini Qaraxan tərəfindən təqlid edilibmiş.

Məktub yazılan zaman həmin yerlərin kimin əlində olması haqqında bolşevik Çiçerin kimə etibar etmişdi? «Naxçıvan bir neçə aydır üsyançıların – müsəlmanların əlindədir», Qarabağ və Zəngəzur «özlərini Azərbaycan sovet respublikasının tərkib hissəsi sayırlar» deyən RK(b) P MK Qafqaz Bürosunun rəhbəri bolşevik Orconikidzeyəmi, «Qarabağ və Zəngəzur mübahisəsiz Azərbaycan ərazisidir», «tamamilə müsəlmanlara məskunlaşmış Culfa və Naxçıvan bir ildən artıqdır ki, yerli əhalinin gücü ilə daşnak hökumətindən qorunurlar» deyən bolşeviklərəmi (Nərimanov, Mdivani, Mikoyan və Nuricanyan), yaxud daşnaklara mı?

Çiçerin RSFSR Xarici İşlər komissarı kimi bilməmiş olmazdı ki, məsələn, Naxçıvanda Araz Türk Cümhuriyyəti mövcud olmuş və bu cümhuriyyət özünün 4 yanvar 1919-cu il tarixli bəyanatı ilə Naxçıvanı Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi elan etmişdir. O, bilməmiş olmazdı ki, müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyada Ali Komissarı 1919-cu ilin oktyabrında Naxçıvanla Şərur-Dərələyəzi «müttəfiq zona» elan etmişdi.

Yəqin, deyilən məsələdə də Çiçerin Qaraxanın dezinformasiyasının qurbanı olubmuş.

Çiçerin Leninə bildirirdi ki, Ermənistan nümayəndə heyəti «heç bir vəchlə Qarabağ mahalından savayı Ermənistan hakimiyyəti altında olan digər yerlərin Rusiya işğalına könüllü verilməsinə razı deyil». Çiçerin təklif edirdi ki, artıq tutulmuş Şuşa və Cəbrayıl rayonları ilə kifayətlənilsin və «Ermənistanın hər hansı yeni hissələrinin, hətta onlar mübahisəli sayılırsa da, tutulmasından imtina edilsin».

Bu, Çiçerinin fikrincə, Ermənistanla müqaviləni bağlamağı «asanlaşdırardı». Çiçerin həmin müqaviləni «mümkün qədər tez bağlamağı» vacib sayırdı.

Artıq Sovet hakimiyyəti Ermənistanın da qapısını döyürdü. Türkiyənin Moskvada elçisi Əli Fuad Paşanın yazdığına görə, o zamanlar Lenin özü Türkiyə nümayəndələri ilə söhbətdə demişdi ki, «həm Ermənistanın, həm də Gürcüstanın çox yaxın bir zamanda istədiyimiz bir şəkllə girəcəyinə şübhə yoxdur». Əli Fuad Paşa Leninin bu fikri barədə yazıb:

«Qızıl inqilab liderinin bəyanatının ən şayani diqqət nöqtəsi Ermənistan və hətta Gürcüstanın Sovet Rusiyasına iltihaq (qatmaq, birləşdirmək – T.K.) edəcəklərini açıqlamış olmasıdır».

Çiçerin yaxşı bilirdi ki, Azərbaycandan sonra növbə Ermənistanla Gürcüstanındır. Axı, müstəqilliyini elan etmiş ölkələri yenidən zorla Rusiyaya ilhaq etmək planının əsas müəlliflərindən biri Çiçerin özü idi. Belə olduğu halda bəs nə üçün Çiçerin Ermənistanla müqavilə bağlamağı sürətləndirirdi?

İyulun 7-də RK(b)P MK Siyasi Bürosu Çiçerinin təklifi ilə «Qafqaz cəbhəsi hərbi inqilabi şurasına təlimat» qəbul etdi. Nərimanova, habelə RSFSR-in Gürcüstanda, Ermənistanda və Türkiyədə diplomatik nümayəndələri olan Kirova, Leqrana və Eliavaya göndərilən həmin sənəddə deyilirdi:

«Hərbi vəziyyətimiz rus hissələrinin Qarabağı, Zəngəzur qəzasını, Naxçıvanı, Culfanı, Şərur və Dərələyəz qəzasını tutmasına imkan vermədiyi üçün Rusiyanın hərbi hakimiyyət orqanları Ermənistanla Azərbaycan arasında o mübahisəli yerləri tutmaqla kifayətlənməlidir ki, o yerlər, yəni Şuşa və Cəbrayıl artıq tutulmuşdur. Həmin yerlərdə heç bir Azərbaycan və Ermənistan hakimiyyəti olmamalıdır» (artıq Cəbrayıl da «mübahisəli ərazi» elan edilibmiş! – T.K.)

Bunun ardınca Çiçerin teleqrafla Orconikidzeyə yazdı: «Bizə dəfələrlə deyilir ki, Qarabağ və Zəngəzuru Azərbaycana vermək əvəzinə bizim (Rusiyanın – T.K.) müvəqqəti işğal hakimiyyətimiz altında saxlamaq Bakıda sovet hakimiyyətini sarsıdacaqdır. Aydın və konkret deyin, nə olub. Əgər söhbət müsəlman millətçilərinin qəsbkarlıq cəhdlərinə kömək etməkdən gedirsə, bu, pis siyasətdir. Bu yolla biz yalnız millətçi instinktin inkişafına yardım edərik, müsavətçilərə tay olarıq və onlara kömək edərik. Və əgər söhbət sovet hakimiyyətinin əhatə dairəsini

genişləndirməkdən gedirsə, buna Rusiya işğalı altında da nail olunacaqdır. Əgər burada müsavət oriyentasiyası gizlənsə, onu rədd etmək lazımdır.»

Çiçerinin məktubları və Siyasi Büronun təlimatı Azərbaycanın suveren hüquqlarını kobud şəkildə pozurdu. Görünür, belə sənədlərlə əlaqədar Nərimanov teleqrafla Lenindən soruşmuşdu: «... Bilmək istəyirəm, Mərkəz bizə, müsəlmanlara necə yanaşır və Mərkəz bu cür mühüm məsələləri bizsiz necə həll etmişdir... Ermənistan və Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyan (Rusiya), Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanadək mübahisəsiz olan vilayəti indi mübahisəli hesab edir. Çiçerin yoldaş Mərkəzin siyasətinə tabe olmaq haqqında danışır. Lakin Mərkəz nəzərə alırmı ki, həmin Mərkəz bizi şirna olmağa vadar edir?».(Nərimanovun teleqramını akademik Ç. Quliyev aşkar edib).

İyulun 10-da Nərimanov, RK (b) MK Qafqaz bürosunun üzvü Mdivani, Azərbaycan K(b)P MK üzvləri Mikoyan, Naneyşvili, XI Qızıl Ordu Hərbi İnkilab Şurasının üzvləri Vesnik, Levandovski və Mixaylov RK (b)P MK-ya «Zəngəzur və Qarabağ məsələsinə dair vahid fikir» bildirdilər. Teleqramdan məlum olur ki, RSFSR-in Ermənistanla apardığı danışıqlarda «Zəngəzur və Qarabağ məsələsi» müzakirə olunmuş. Azərbaycanın təmsil olunmadığı həmin danışıqlarda «Zəngəzur və Qarabağın neytrallaşdırılması, yaxud daşnaklara verilməsi» nəzərdə tutulmuş.

Bununla əlaqədar, aşağıdakı vahid fikir RK (b)P MK-ya çatdırıldı:

«Zəngəzur və Qarabağın neytrallaşdırılması, yaxud daşnaklara verilməsi...xəyanət sayılacaqdır ... Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanı əvvəlki sərhədləri hüduqlarında saxlamağa qadir olmamasını müsəlman kütlələri satqınlıq, ermənipərəstlik, yaxud sovet hakimiyyətinin zəifliyi hesab edəcəklər».

Məktubda həmçinin deyilirdi ki, Qızıl Ordunun əks-sədası artıq Naxçıvan və Zəngəzurdə da hiss olunur. Zəngəzurun sovetləşməsi Naxçıvanla əlaqələrimizin bərpası və orada inqilabi hərəkət üçün əhəmiyyətlidir.

O zaman Bakıda olan Orconikidzenin hər halda bu «vahid fikir»dən xəbəri olardı. Lakin o bunu nəzərə almamış və Leqran ilə birlikdə iyulun 14-də Bakıdan

Çiçerinə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdi: «Məsələni Azərbaycanı qismən təmin edə biləcək belə bir qaydada həll etməyi zəruri sayırıq: Qarabağ tamamilə və danışıqsız Azərbaycana birləşdirilir. Zəngəzur mübahisəli elan olunur. Qalan vilayətlər (Naxçıvan – T.K.) Ermənistan qalır».

Lenin «Azərbaycanın bütün daxili və xarici siyasətinə rəhbərliyi» Orconikidzeye rəsmi həvalə etmişdi. O isə rəhbərliyi belə həyata keçirirdi! Azərbaycan rəhbərliyindən xəbərsiz nəyin Azərbaycanı «qismən təmin edəcəyinə» təminat verir, nəyi kimə verib-verməməyi, nəyin mübahisəli elan olunmasını Azərbaycan rəhbərləri ilə birlikdə deyil, RSFSR-in Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Leqran ilə həll edirdi. Bu da diqqəti cəlb edir ki, dünən, sırağa gün «Zəngəzur dərhal Azərbaycana birləşdirilməlidir» deyən Orconikidze bu gün Zəngəzuru «mübahisəli ərazi elan edir»! Bilinmir, Orconikidze kimi təmsil edir – RSFSR-ini, yaxud daşnak Ermənistanını?

İyulun 15-də Azərbaycan K (b) P MK bürosu Orconikidze və Leqranın iştirakı ilə «Ermənistanla sülh haqqında məsələ» müzakirə edir. İclasın stenoqrafik yazısı yoxdur. Ona görə də iclas iştirakçılarının konkret mövqeləri, orada gedən fikir mübadiləsi və mübarizə haqqında qəti fikir söyləmək imkan xaricindədir. Yalnız büroda qəbul olunan qərarı izah etməklə kifayətlənməli oluruq.

Qərara alındı ki, «Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir». Deməli, Orconikidzenin Zəngəzuru mübahisəli ərazi elan etmək təklifi keçməyib. Lakin Naxçıvan barəsində, çox ehtimal, Orconikidzenin təklifi və təzyiqi ilə antiazərbaycan qərar qəbul edildi: «Naxçıvandan və başqalarından imtina etmək, onların rus ordusu tərəfindən işğal olunmasını təklif etmək».

Görünür, Nərimanovun 7 iyul tarixli «təlimata» barışmaz münasibəti və digər addımları Moskvanın mövqeyinə müəyyən təsir etmişdi. Moskva Rusiya qoşunlarının «Şuşa və Cəbrayılın tutulması ilə kifayətlənib başqa yerləri tutmamaq» haqqında öz göstərişindən faktiki olaraq imtina etdi.

İyulun 17-də Qızıl Ordu korpusunun komandiri Todorski Nərimanova bütün Zəngəzurun daşnak zülmündən azad edilməsi və orada sovet hakimiyyəti qurulması haqqında teleqram vurdu.

Qızıl Ordu hissələrinin Naxçıvan həndəvərinə yaxınlaşması, Naxçıvanda hadisələrin inkişafına müsbət təsir etdi. İyulun 28-də Naxçıvanda sovet hakimiyyəti elan edildi. M.Bəktaşinin sədrliyi altında Naxçıvan İnqilab Komitəsi yaradıldı. Komitə Nərimanova məktub göndərərək bəyan etdi ki, «Naxçıvan camaatının çox böyük əksəriyyətinin qərarı ilə Naxçıvan diyarı özünü Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmişdir».

Naxçıvan İnqilab Komitəsi Ermənistan hökumətinə sülh danışıqlarına başlamağı təklif etdi. Cavab olaraq Ermənistan hərbi naziri «Naxçıvanın Ermənistana danışıqsız itaət etməsini » tələb etdi. Şuşa şəhərindən XI Qızıl Ordu 28-ci diviziyası qərargahının rəisi Frolovun Bakıya teleqrafla verdiyi məlumata görə, Ermənistanın şərtləri belə idi: «Naxçıvan qəzası əhalisi Ermənistan hökumətinə danışıqsız itaət etməli, Ermənistana yeddi min tüfəng və hər tüfəngə 80 güllə, bütün pulemyotları, silahları, üç yüz min pud buğda, 300 yəhərli at, 200 baş qaşqu heyvanı verməlidir».

Naxçıvan İnqilab Komitəsinin sədri M. Bəktaşi Ermənistanın ultimatumunu rədd etdi. Eyni zamanda XI Qızıl Ordu komandanlığı avqustun 1-də Ermənistana xəbərdarlıq etdi ki, Ermənistan Naxçıvan rayonunda fəal hərbi əməliyyatları dayandırmasa, bir sıra sarsıdıcı zərbələrlə cavab veriləcəkdir.

Ermənistan bu xəbərdarlığa məhəl qoymadı. XI Qızıl Ordu 28-ci diviziyasının süvariləri Naxçıvan şəhərinə hücum edən erməni hissələrini geri oturdular və Naxçıvana daxil oldular.

Belə bir şəraitdə, avqustun 10-da RSFSR ilə Ermənistan arasında müvəqqəti sülh sazişi bağlandı. Sazişə görə, Şaxtaxtı və Culfa, habelə Şaxtaxtı-Culfa dəmiryolu Ermənistan işğalında qalırdı.

Hovanissyan yazır ki, Ermənistan liderləri Sovet hökuməti ilə ilkin razılaşma imzalayaraq «Qızıl Ordu tərəfindən strateji Qarabağ-Zəngəzur-Naxçıvan keçidinin

tutulmasını tanımalı oldular». «Erməni-sovet razılaşması Qafqazdakı müttəfiqlər düşərgəsində burulğana səbəb oldu». Həmin müəllif «burulğana» dair iki rəy gətirir:

- Fransa nümayəndəsi deyib:

«Daha Ermənistan heç bir vəchlə müttəfiq hesab edilə bilməz və hətta onun düşmən düşərgəsində olduğu nəzərə alınmalıdır».

- Britaniya nümayəndəsi deyib:

«Naxçıvanın bolşeviklər tərəfindən işğalına erməni hökumətinin razılığı İranın şimal-qərbinə və Türkiyəyə rusların yolunu açmışdır, bu, xüsusilə ona görə dözülməzdir ki, Ermənistan lap bu günlərdə Britaniyadan geniş miqyaslı silah-sursat almışdır».

RSFSR-Ermənistan sazişi barəsində mətbuatda xəbər verilən kimi, avqustun 12-də Azərbaycanın Moskvada fəvqəladə nümayəndəsi B. Şahtaxtinski Leninə və Çiçerinə məktub göndərmişdi. «Naxçıvan ölkəsi əhalisi türklər getdikdən sonra Araz Cümhuriyyəti yaratdı. Naxçıvan ölkəsi əhalisi bir neçə il ərzində öz müstəqilliyini daşnaklardan qoruyub saxladı. Bütün cəhdlərinə baxmayaraq, daşnaklar Naxçıvana yiyələnmə bilmədilər».

B. Şahtaxtinski «qanlı müharibədən sonra əlində silah azad olan və Azərbaycana birləşməyə nail olan» Naxçıvan əməkçilərinin, Sovet Azərbaycanının hüquq və mənafeələrinin pozulmasına etiraz bildirdi. Təklif etdi ki, yaranmış şəraitdə Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələri qəti həll olunanadək Qızıl Ordu bütün Naxçıvan ölkəsini tutsun.

Bununla yanaşı, Moskvaya göndərilmiş M.H.Hacinski və B.Şahtaxtinski o zaman Moskvada Sovet hökumətilə danışıqlar apararı Türkiyə nümayəndələrilə görüşdülər. Türkiyənin Moskvada səfiri Əli Fuad paşanın yazdığına görə, Hacinski və Şahtaxtinski Türkiyə nümayəndə heyətinə bildirdilər ki, «Moskvada bulunan erməni heyəti Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanına ilhaqı üçün əvvəlcə sovet hökumətinin razılığını» alıb. Ancaq « içlərində ermənilər də bulunan Azərbaycan kommunist firqəsi bu işğalın müvafiq olmadığı» qərarına gəlib və «Naxçıvanın ya

Azərbaycana və ya Türkiyəyə ilhaqı və yaxud müstəqil bir hökumət olaraq qalması təklifi firqədə təsvib» olunub.

Azərbaycan nümayəndələri həm də demişdilər ki, onlar «Moskvaya gəldikdən sonra nöqteyi-nəzərlərini Rus sovet hökumətinə qəbul etdiriblər».

Bu görüş haqqında Ankaraya məlumat göndərən Bəkir Sami bəy (nümayəndə heyətinin rəhbəri) öz hökumətinə bildirmişdi: «Sovetlərlə müzakirələrimizdə biz də bu tərzdə (Şahtaxtinski və Hacınskinin söylədikləri fikirlər istiqamətində – T.K.) hərəkət edəcəyik».

Belə də oldu.

Çiçerin Türkiyə nümayəndələri ilə görüşdə demişdi: «Biz, ermənilərlə bir saziş yaptıq. Mətnini bu gün qəzetlərdə yayınladıq. Bu sazişə görə, Naxçıvan ordumuzun (RSFSR ordusunun – T.K.) və Şahtaxtı qəsəbəsilə Culfa, Şahtaxtı dəmiryol xətti Ermənistanın işğalında qalacaqdır. Ancaq bu tədbir keçicidir».

Nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami bəy dərhal etiraz etmişdi. Buna Çiçerin, qısaca – «keçici bir şeydir, qəti deyildir» cavabını vermişdi.

Əli Fuad Paşa yazır: «Çiçerin Sarıqamış ilə Şahtaxtının türklər tərəfindən qəti biçimdə işğalını qəbul edirdi. Bu işğal sırasında ermənilərin qətlinə meydan verilməməsinə təminat istəyirdi. Bəkir Sami bəy, həmin istəyə bu cavabı vermişdi:

- Silahsız ermənilərin öldürülməsi xəyalımızdan belə keçməz... Qarsda, Naxçıvanda və Şahtaxtıda müsəlmanlara qarşı edilən qətlə son vermək lazımdır».

Avqustun 14-də Lenin Bəkir Sami bəyi qəbul edir. Bəkir Sami bəy Sovet hökumətinin Naxçıvan-Şahtaxtı dəmir yolunu «Ermənistana təslim etməsinin heyrət və üzüntülərimizə səbəb olduğunu» vurğulayır. Buna münasibətini bildirən Lenin demişdi: «Bəli, bunda bir haqsızlıq və xəta oldu. Bununla birlikdə, məsələ incələnməkdə olub üç-dörd gün içərisində bir çözümləndirəcəyindən umutluyam».

Avqustun 28-də Azərbaycan K(b)P MK Siyasi bürosu «Naxçıvan qəzalarında vəziyyət haqqında» məsələ müzakirə etdi. N.Nərimanova tapşırıldı ki, «Naxçıvan məsələsini prinsip etibarilə aydınlaşdırsın və Ermənistanla Azərbaycan arasındakı sərhədləri Azərbaycan üçün arzu olunan şəkildə nəzərdə tutsun». Eyni zamanda

Nərimanova tapşırıldı ki, Naxçıvan diyarında hakimiyyət orqanları yaratmaq barəsində XI Qızıl Ordu rəhbərliyi ilə danışıqlar aparsın. M.C.Bağirov Naxçıvan diyar komissarı təsdiq olundu. Naxçıvana partiya işçiləri və ədəbiyyat göndərmək qərara alındı. Nəyə görə, M.C.Bağirovun Naxçıvana işə göndərilməsi baş tutmadı. 1921-ci il yanvarın 12-də AK (b)P MK-sı «Ermənistanda vəziyyət haqqında» N.Nərimanovun məlumatını dinlədi. Bu barədə qərarla «B. Şahaxtinski Hərbi İnkilab Şurasının mandatı ilə Naxçıvanın komissarı vəzifəsinə» göndərmək nəzərdə tutuldu. Tezliklə, o, Naxçıvanda fəaliyyətə başladı.

Naxçıvan məsələsində Nərimanovun prinsipial mövqeyi, onun adından Hacınskinin və Şahaxtinski Moskvada atdıqları addımlar, Rusiya-Türkiyə danışıqlarında Türkiyə nümayəndələrinin seçdiyi xətt şübhəsiz, Moskvanın Naxçıvan məsələsinə münasibətinin dəyişməsinə və nəticə etibarlı ilə Naxçıvana Azərbaycan tərkibində müxtəriyyət statusu verilməsinə təsir etmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Lenin və Çiçerin Şahaxtı və Culfanın, dəmir yolunun Ermənistan işğalında qalmasını «keçici bir şey» sayarkən səmimilik göstərməmişdilər. Çiçerin rəhbərliyi altında tələsik Ermənistanla müqavilə layihəsi hazırlanmışdı. Həmin müqavilə layihəsində Azərbaycanın bütövlüyünə qəsd edilmiş və Naxçıvanla Zəngəzurun Ermənistana verilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Bu antiazərbaycan sövdələşməsindən Nərimanov xəbər tutmuşdu.

AK (b) MK Siyasi Bürosunun noyabrın 4-də Stalinin və Orconikidzenin iştirakı ilə keçirilən iclası, heç şübhəsiz, Nərimanovun səyi və təkidi ilə qərara aldı: «Naxçıvanın və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi haqqında təklif olunan maddə (Rusiya-Ermənistan müqavilə layihəsindəki maddə – T.K.) nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir».

Bununla Naxçıvandan imtina etmək barədə AK(b)P MK-nın 15 iyul tarixli qərarı faktiki olaraq ləğv edildi.

Gözləmək olardı ki Stalinin iştirakı ilə qəbul edilən bu qərarla Naxçıvan və Zəngəzur barəsində Azərbaycan rəhbərliyinin, habelə Stalinin rolu nəzərə alınmaqla Moskvanın mövqeyi qəti müəyyənləşdi. Lakin noyabrın 9-da Bakıda Stalin Naxçıvan barəsində ona verilən suala cavab olaraq bəyan etdi:

«Zəngəzurun və Naxçıvanın kimə məxsus olması barədə deməliyə ki, onları indiki Ermənistan hökumətinə vermək olmaz. Lakin orada sovet hakimiyyəti yaransa, vermək olar». (Stalinin başqa bir heyrət doğurucu bəyanatı: «Mən Azərbaycanın müstəqilliyi tərəfdarı deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz.»)

Bu ikili mövqe Stalinin taleyüklü məsələyə prinsipsiz yanaşmasını göstərir. Həm də guya Naxçıvan məsələsinin Ermənistanın ziddinə həllində Stalinin «ən qaba təzyiq» etməsi barədə iddianı təkzib edir.

Ən başlıcası, Stalinin belə cavabı Orconikidzeyə və onun tərəfdarlarına əsas verirdi ki, sabah Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulanda Naxçıvanın və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi məsələsini yenidən qaldırsınlar.

Belə də oldu. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti elan olunması münasibətilə Azərbaycan K(b)P MK –sı noyabrın 30-da qərar qəbul etdi. Noyabrın 4-də qəbul olunmuş qərara zidd olaraq Zəngəzurun Ermənistana verilməsi elan olundu. Demək lazımdır ki, Zəngəzur barəsində bu qərara baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Zəngəzuru Azərbaycan tərkibində saxlamağa çalışmışdı. Həmin istiqamətdə axırıncı cəhdlərdən biri 1921-ci ilin mayında edilmişdi. Azərbaycan MİK- sı mayın 30-da Nərimanovun iştirakı ilə «Zəngəzur qəzasında vəziyyət haqqında» məsələ müzakirə edərək, qərara almışdı: «Zəngəzurun bandaları ləğv olunanadək Zəngəzur (Qubadlı) qəzası üçün Şuşada xüsusi inzibati-təsərrüfat aparatı təşkil olunsun, həmin ərazi bandalardan təmizlənən kimi dərhal aparat Gorusda yerləşdirilsin».

Bu plan niyə baş tutmadı? Hələ istənilən səviyyədə aydınlaşdırılmayıb.

30 noyabr tarixli qərarla Naxçıvan məsələsinə toxunulmamışdı. Lakin həmin qərar əsasında hazırlanıb dekabrın 1-də Nərimanov tərəfindən elan edilən

bəyannamədə Zəngəzurla yanaşı «Naxçıvan qəzası ərazisinin sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi» olması bildirildi.

Bu xəbər Naxçıvana çatan kimi Naxçıvanı etiraz dalğası bürüdü. Həmin vaxta qədər Ermənistan Respublikasının ara verməyən təxribatlarına və hərbi təcavüzünə qəhrəmancasına sinə gərən, Ali komissar Haskelin ultimatumları qarşısında diz çökməyən naxçıvanlılar diyarın Ermənistana verilməsi haqqında fikri birmənalı rədd etdilər və qəti bildirdilər ki, nəyin bahasına olursa olsun Azərbaycan tərkibində qalmaq əzmindədirlər.

Naxçıvanlılar məsələ barəsində fikirlərini Azərbaycan, habelə Ermənistan hökumətlərinə çatdırdılar.

Bəyannamənin Naxçıvan barəsində müddəası Nərimanovun mövqeyinə, yeritdiyi xəttə tamamilə zidd idi. Bəlkə Nərimanovun bəyanatı qəzetdə dərc olunanda (dekabrın 2-də) səhv buraxılıbmış? Həmin halda Nərimanov səhvi təkzib edərdi. Bəlkə Orconikiddze və başqaları əlavə bir qərar qəbul edib Nərimanovu həmin addımı atmağa vadar ediblərmiş? Sübut yoxdur. Bəlkə Moskvadan kim isə Nərimanova deyibmiş ki, Azərbaycan «beynəlmiləçilik naminə» Naxçıvanı Ermənistanınkı elan etsin, sabah Ermənistan «beynəlmiləçilik naminə» Naxçıvanı Azərbaycanınkı elan edər?

Hər halda belə bir maraqlı fakt var. Nərimanovun həmin bəyanatının 27-ci günü, yəni dekabrın 27-də Ermənistan İnqilab Komitəsi dekret verir ki, «Sovet Azərbaycanı təntənəli aktla (1 dekabr tarixli bəyanatla – T.K.) Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisələrə son qoymuş və Naxçıvanı Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan etmişdir. Lakin Ermənistanın sovet hakimiyyəti öz gücünü yalnız xalqın, o cümlədən Naxçıvan əhalisi zəhmətkeşlərinin açıq ifadə olunmuş iradəsində görür». Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvan əhalisinə təklif etdi ki, «özü öz yolunu seçsin, bütün əməkçi Sovet Ermənistanı ilə Naxçıvan zəhmətkeşləri üçün arzu olunan qarşılıqlı əlaqələr haqqında özünün aydın ifadə olunmuş mütəşəkkil rəyini bildirsin».

Anlamaq çətin deyil ki, hansısa razılaşma olmasaydı, yaxud Ermənistana hansısa güclü təsir edilməsəydi, Ermənistan dünyasında öz xoşuna sinov getdiyi Naxçıvan barəsində belə dekret verməzdi.

AMEA-nın müxbir üzvü professor Qaraş Mədətovun yazdığına görə 1921-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanda sorğu keçirildi. Əhalinin 90 faizdən çoxu «mütəşəkkil rəyini bildirdi». Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində qalmasına səs verdi.

16 mart 1921-ci ildə Moskvada Rusiya və Türkiyə arasında müqavilə imzalandı. Bu vaxt üçün artıq Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində qalması məsələsi Ermənistanın deyilən dekreti nəzər alınmaqla Naxçıvanda keçirilən sorğuda həll olunmuşdu. 16 martda imzalanan beynəlxalq müqavilə Naxçıvanın ərazi statusunu təsdiq etdi və Naxçıvana Azərbaycan protektoratı altında muxtariyyət verilməsini müəyyənləşdirdi. Naxçıvanın bu statusu digər bir beynəlxalq müqavilədə də – Rusiyanın iştirakı ilə Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın 1921-ci ilin oktyabrında imzaladıqları Qars müqaviləsində təsdiqləndi.

Beləliklə, Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində qalması məsələsi qəti həll olundu. Bu, Ermənistanın Naxçıvana yiyələnmək cəhdlərinin, habelə Moskvanın müəyyən rəhbər dairələrinin və Orconikidzenin Naxçıvanı Ermənistana vermək uğrunda uzun müddət ərzində apardıqları mübarizənin boşa çıxması demək idi.

Moskvada fəaliyyət göstərən Erməni icmaları konfederasiyasının icraçı katibi Karen Mikaelyan Moskva müqaviləsi barədə yazır:

«Bolşevik- kamalçılar (Türkiyə – T.K.) alyansı faciəli nəticələr vermişdir. Alyans Rusiyanın taleyinə (gör-a!: Rusiyanın taleyinə! – T.K.), regionun xalqlarının taleyinə və həm də bütün dünyanın taleyinə (gör-a!: bütün dünyanın taleyinə! – T.K.) təsir» etmişdir.

Bu fitnəkar və nadan fəryad «bəlkə də qaytardılar» ümidilə Rusiya Jirinovskilərini və digər ölkələrin Jirinovski kimilərini Türkiyənin və Azərbaycanın üstünə salışdırmaq cəhdidir.

Ancaq ... karvan çoxdan, lap çoxdan keçib!

Mikaelyana görə, 1921-ci ildə «Qarabağ və Naxçıvan, türk millətçilərinin yaratdıqları və bolşeviklərin möhkəmlətdiyi ikinci türk dövlətinə – Azərbaycana verilmişdir. Ənənəvi rus milli diplomatiyasının təmsilçiləri Çiçerin və başqalarının müqavimətinə baxmayaraq, Stalin, Nərimanov, pantürkistlər və ifrat inqilabçıların kobud təzyiqi ilə 16 mart 1921 –ci il RSFSR-Türkiyə müqaviləsi rus silahının və diplomatiyasının çoxəsrlik nailiyyətlərini heçə endirmişdir».

Zori Balayana görə isə RSFSR-Türkiyə müqaviləsi «tarixi erməni vilayətini – Naxçıvan vilayətini Ermənistandan qoparıb Azərbaycan SSR-yə vermişdir» və həmin müqavilə ilə guya «nəinki Türkiyə, həm də Rusiya Naxçıvana protekarat almışdır».

Müqavilənin Naxçıvana dair maddəsinin tam mətni belədir: «Müqavilə bağlayan tərəflər razıdırlar ki, Naxçıvan vilayəti, bu müqavilənin I (c) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protekrati altında muxtar ərazidir, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratı üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir».

O zaman Türkiyə Xarici İşlər Naziri Yusif Kamal Türkiyənin Böyük Millət Məclisində Moskva müqaviləsinin Naxçıvan bərsində bu maddəsinə belə şərh etmişdi: «Naxçıvan Azərbaycanın protektoratı altındadır. Bu şərtlə ki, Naxçıvan Azərbaycan hakimiyyətinin səlahiyyətində olmalıdır. Ermənistanın xeyrinə hansısa dəyişiklik edilərsə, biz buna qarşı çıxmaq hüququmuzu saxlayırıq».

Göründüyü kimi, müqavilə ilə Naxçıvan üzərində protektorat nə Türkiyəyə, nə də Rusiyaya deyil, məhz Azərbaycana verilmişdir. Bu danılmaz həqiqət əvəzinə Balayan deyir ki, «Naxçıvan üzərində protektoratı nəinki Türkiyə, həm də Rusiya aldı».

Deməli, 16 mart müqaviləsilə Naxçıvan üzərində protektoratın Türkiyəyə və Rusiyaya verilməsi haqqında Balayanın iddiası tamamilə cəfəngiyyatdır, uydurmadır, saxtakarlıqdır. Balayan həm də yalan üzərində yalan uyduraraq həya etmədən yazır ki, o zamandan Rusiya Naxçıvan üzərində heç bir protektorat həyata keçirməmişdir və «Moskvanın portektoratı haqqında artıq hamı, o cümlədən Rusiyanın özündə də unutmuşlar».

Rusiya Naxçıvan üzərində protektorat almışdımı ki, onu da həyata keçirsin? Rusiyanın belə bir protektoratı olmuşdumu ki, o da unudulsun, «o cümlədən Rusiyanın özündə» unudulsun?

Bütün bunlar nəinki saxtakarlıqdır, həm də açıq-açıqına provakasiyadır. Rusiya ictimaiyyətini çaş-baş salmaq, Rusiya rəhbərliyini Azərbaycan əleyhinə qaldırmaq cəhdidir.

Bu gün, kimin xoşuna nə gəlmirsə, Sovet dövründə hansısa problemin həlli onun istədiyi kimi baş verməyibsə, bütün bunların günahını Stalinin boynuna atır. Bu sahədə erməni xadimləri və müəllifləri xüsuslə fərqlənirlər.

1921-ci il iyulun 5-də Qafqaz bürosu Dağlıq Qarabağı Azərbaycan tərkibində saxlamaq haqqında qərar çıxarıb. Həmin qərarı ermənilər Dağlıq Qarabağı Ermənistanın tərkibindən çıxarıb Azərbaycanın tərkibinə daxil etmək qərarı kimi təqdim edirlər. Bu «Stalinin təkidi ilə» olub, deyir ermənilər. Heç bir fakt, heç bir dəlil, heç bir sənəd gətirmədən!

Qafqaz bürosunda Dağlıq Qarabağ məsələsinə baxılmasının öz tarixçəsi var. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ermənistan rəhbərlərinin və Orconikidzenin Naxçıvanı Ermənistana birləşdirmək cəhdləri boşa çıxmışdı. Onlar Naxçıvan məsələsində uğursuzluğun əvəzini Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaqla çıxmaq istədilər. 1921-ci il iyunun 3-də Qafqaz bürosu qərara aldı: «Ermənistan hökumətinin bəyanatında Dağlıq Qarabağın Ermənistana mənsub olmasını göstərmək». Ermənistana da elə bu lazım idi. İyunun 19-da Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın Ermənistanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması haqqında dekret verdi və Dağlıq Qarabağa fəvqəladə müvəkkil təyin etdi. İyunun 26-da Orconikidze və Kirov teleqramla Nərimanovdan xahiş etdilər ki, «təcili olaraq Dağlıq Qarabağ məsələsinə baxılsın (Kirov iyunun 20-də AK (b) P MK-nın 1-ci katibi təyin olunmuşdu). Eyni zamanda Nərimanova ultimatum xarakterli göstəriş verildi: «Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində belə bir prinsipi rəhbər tutmaq lazımdır: heç bir erməni kəndi Azərbaycana birləşdirilməməlidir, eynilə heç bir müsəlman kəndini Ermənistana birləşdirmək olmaz». İyunun 27-də AK(b)P MK-sı

Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi haqqında təklifi və sözügedən prinsipi rədd etdi. Eyni zamanda həmin gün Tiflisə telefonla Nərimanovun belə bir fikri çatdırıldı ki, Dağlıq Qarabağ məsələsi başqa şəkildə həll olunsa, «Xalq Komissarları Soveti məsuliyyəti üzərindən götürür».

Həmin gün Nərimanov Orconikidzeyə və Ermənistan XKS sədri Myasnikova teleqram göndərdi: «Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ yalnız Ermənistan İnkilab komitəsi tərəfindən həll edilmişdir. Ancaq həmin məsələyə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetində hələ baxılmamışdır və baxılmır».

Nərimanov Ermənistanın fəvqəladə müvəkkili təyin edib, Dağlıq Qarabağa göndərməsini «böyük siyasi və taktiki səhv» adlandırdı və Mravyanın «dərhal geri» çağırılmasını tələb etdi. Bu tələbə dərhal əməl olundu.

Nərimanovun prinsipial mövqeyi Orconikidzeni cin atına mindirdi. İyulun 4-də Stalinin iştirakı ilə Qafqaz bürosu «Qarabağ məsələsi»ni müzakirə etdi. Qərara alındı: «Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilsin».

Nərimanov susmadı, siyasi iradə nümayiş etdirərək, tələb etdi: «Qarabağ məsələsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, məsələ RKP MK-nın qəti həllinə verilsin». Bu tələb nəticəsində ertəsi gün Qafqaz bürosu məsələyə yenidən baxaraq qərara aldı: «...Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR hüduudlarında saxlanılsın», Dağlıq Qarabağa «geniş muxtariyyət verilsin».

ABŞ müəllifi Odri L. Olstadt yazıb: «DQMV yaradılması uğrunda hərəkət Naxçıvanı Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi altında saxlamaq haqqında qərardan dərhal sonra başladı. Bu hərəkəti «erməni hisslərinə» kompensasiya kimi izah etmək olar».

Burada müəyyən həqiqət var. Həqiqətin böyüyü isə ondan ibarətdir ki, Rusiya-Türkiyə müqaviləsilə Naxçıvan barəsində arzusu ürəyində qalan və həmin mərhələdə Naxçıvan uğrunda mübarizəni davam etdirməyin perspektivsizliyini başa düşən Ermənistan rəhbərliyi arıq bütün səylərini, Azərbaycan Kommunist partiyası rəhbərliyindəki antinərimanovçularla əlaqələrini Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa yönəltdi. Həm də Ermənistan rəhbərliyi Orconikidzenin dəstəyinə

tam bel bağlayırdı. Bilirdi ki, Naxçıvanı daşnak Ermənistanına, sonra isə Sovet Ermənistanına birləşdirmək siyasəti iflas edən Orconikidze bu uğursuzluğu əvəzində Nərimanovdan, Azərbaycanı qisas almağa hazırdır.

16 mart 1921-ci il Rusiya–Türkiyə müqaviləsi Naxçıvanın Azərbaycan protektoratı altında muxtar ərazi statusunu elan etdi. Bu, «Stalinin, Nərimanovun... qaba təzyiqi nəticəsində olub», deyir erməni müəllifi. Heç bir fakt, heç bir dəlil gətirmədən!

Nə Stalin, nə də Nərimanov Rusiya-Türkiyə danışıqlarının iştirakçısı olmayıbdır. Müqavilənin bağlanmasına Stalinin hansısa təsiri, xüsusən də «qaba təzyiqi» haqqında heç bir məlumat hələlik aşkar edilməmişdir. Nərimanovun rolu məsələsinə gəldikdə isə onu demək olar ki, bəli, Nərimanov Moskvaya müqaviləni imzalamağa gedən Türkiyə nümayəndə heyəti ilə Bakıda ətraflı söhbət etmişdi; bəli, Nərimanov Leninə göndərdiyi bir sıra məktub və teleqramlarında Azərbaycanın milli mənafeləri keşiyində möhkəm dayanmışdı.

Nərimanov Leninə yazmışdı:

- «Mərkəz Azərbaycanın müstəqilliyini tanımışdır və eyni zamanda Mərkəz şeksiz Azərbaycan ərazilərini Ermənistanına verir... Vladimir İliç! Çoxmillətli əhalinin hüququ və hissləri ilə belə oynamaq olmaz»

1921-ci ilin fevralında isə Nərimanov Leninə yazmışdı:

«Şərq ... gözləyir nə vaxt, nəhayət, öz müqəddaratını təyin etmək haqqında sizin ilkin fikriniz həyata keçiriləcəkdir». Həmin məktubda daha sonra qeyd edilir: «Əzizim Vladimir İliç, mən zəhmli saatı qabaqcadan görürəm, buna görə də sizdən heç bir şeyi gizləməməyi lazım bilirəm. Mənə inanırlar və hər şeyi deyirlər: ucqar muxtar respublikalarda vəziyyət və onların bizə münasibəti haqqında məndə şifahi və yazılı məruzələr var. Bütün məruzələrdə Sovet Rusiyasının müstəmləkəçi siyasətindən danışılır».

Nərimanovun bu cəsarətli addımları çox ehtimal, Rusya-Türkiyə müqaviləsinin imzalanmasına, xüsusən də Naxçıvan haqqında maddənin

müqaviləyə daxil edilməsinə ciddi təsir etmişdi. Lakin Nərimanov hətta istəsə də belə, sadəcə olaraq, müqaviləyə «qaba təzyiq » etmək imkanına malik deyildi.

Balayan haqlı yazır ki, «tarixi faktların həmişə mandurtluq üçün bəsləyici mühit olmuşdur». O həm də deyir ki, Rusiyanı və Ermənistanı «əksər hallarda tarixi saxtalaşdıranda bədbəxtlik yaranmışdır. İstər qədim, istərsə də ən yeni tarixi saxtalaşdıranda». Bu axırını iddiaya qiymət vermək mənim işim deyildir.

Ancaq soruşmaq gərəkdir:

- Kimdir bu gün tarixi saxtalaşdıran, daha dəqiqi, saxtakarlığı özünə peşə edən ? bəlkə də erməni müəllifləri hələ heç bir zaman indiki qədər tarixi saxtalaşdırmayıblar. Balayanın söylədiklərinə inansaq, Ermənistanı yaxalayacaq ən dəhşətli bədbəxtlik hələ qabaqdadır!

Balayan yazır ki, Bakı «yalnız Rusiya Qarabağ məsələsini həll etmək şərti ilə, yəni əgər yerli erməni əhalisi tarixi erməni vilayəti Türkiyənin (Türkiyənin! – T.K.) tərkibinə daxil edilərsə, nefti Rusiya vasitəsilə qərbə nəql etməyə hazırdır. Zira hətta şagirdə məlumdurki, Qarabağ məsələsinin həllinin belə variantının həyata keçirildiyinin ertəsi günü Azərbaycan erməni Naxçıvanı və erməni Qarabağı ilə birlikdə heç bir hüququ əngəlsiz Türkiyə ilə qovuşacaqdır».

Bu, başdan ayağa uydurmadır. Rusiya siyasi xadimlərini qıcıqlandırmaq, Rusiya ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətləri pozmaq məqsədi gündən haray-həşirdir. Axı, Bakı Balayanın uydurduğu şərti Rusiya qarşısında qoymamışdır. Bir də ki, artıq Azərbaycan nefti Bakı-Novorossiysk neft kəməri ilə nəql edilir. O ki, qaldı Azərbaycanın Türkiyə ilə qovuşması məsələsinə, gur səslə deyə bilərik:

Xoflanmayın cənablar! Belə şey yoxdur. Bu, Azərbaycanda heç kimin xəyalına belə gəlmir.

Azərbaycan kimilərsə hətta Türkiyə ilə birləşmək üçün ayrılıb müstəqil olmamışdır. Azərbaycanın müstəqilliyi, Azərbaycanın suverenliyi bölünməz və şəriksizdir.

Xatırladım ki, həta 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradılan zaman müəyyən dairələrdə Türkiyə ilə birləşməyə güclü meyl var idi. Lakin bütün ağlagəlməz çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan xalqı, onun liderləri üçün Azərbaycanın müstəqilliyi müqəddəs prinsip idi. Bunu da xatırladım ki, yenə həmin ildə hələ Azərbaycanın hökumətinin rəsmi dəvəti ilə köməyə gəlmiş türk qoşun hissələri gənc Azərbaycan silahlı qüvvələri ilə birlikdə Bakı uğrunda həlledici döyüşlər apararkən, bax həтта, belə bir çətin anda Azərbaycan hökuməti suverenliyinin türk qoşunları komandanı Nuru paşa tərəfindən pozulmasına dözməmişdi. Azərbaycanın baş naziri F.X.Xoyski avqustun 23-də müvəqqəət paytaxtdan – Gəncədən İstanbula Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı: «Nuru paşanın siyasəti get-gedə bizim daxili işlərimizə qarışmağa meyl edir. İstanbulun mövqeyini ehtiyatla aydınlaşdırmaq lazımdır. Müstəqilliyimizin qorunması üçün lazımi tədbirlər görmək lazımdır». Avqustun 31-də Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktubda bir də həmin məsələni vurğulamışdı: «Ən başlıcası, Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərimizi qəti aydınlaşdırmaq lazımdır, yoxsa hər bir işi və idarəetməni tam puç edən ikihakimiyyətlik və çoxhakimiyyətlik əmələ gəlir. Mən belə hesab edirəm ki, bütün idarəetmə Azərbaycan hökumətinin əlində cəmləşməlidir. Türk qoşun hissələri idarəetmə işinə bilavasitə qarışmamalı, bütün arzu və istəklərini Azərbaycan hökumətinə vermli və hökumət vasitəsilə həyata keçirməlidir».

Nuru paşanın həddini aşması məsələsində Azərbaycan hökumətinin prinsipial mövqeyi Nuru paşanı Azərbaycanın müstəqilliyinə və suverenliyinə hörmət etməyə vadar etməklə nəticələndi.

Həтта ən çətin, ən məsuliyyətli anda – Nuru paşanın ümumi komandanlığı altında Bakını yad qüvvələrdən azad etmək kimi taleyüklü bir vəzifə həll olunduğu bir vaxtda Nuru paşanın Azərbaycanın daxili işlərinə qarışması ilə Azərbaycan hökumətinin barışmaması çox əlamətdardır və çox ibrətamizdir.

Bu gün xalqımız Azərbaycanın müstəqilliyini hər şeydən uca, hər şeydən əziz tutur. Tam əsasla demək olar ki, bu gün Azərbaycan dünyanın tam müstəqil,

siyasət yeridən dövlətlərindən biridir. Azərbaycan rəhbərliyi hər hansı başqa dövlətin, kənar qüvvənin öz iradəsini Azərbaycana qəbul etdirmək cəhdini qətiyyətlə rədd edir. İstiqlal gəməimizin Stsilla ilə Xaribda arasında qərq olmamasına nail olur.

1997-ci il aprelin 11-də ABŞ-da çıxan «Uoll Strit cornal» qəzeti Ermənistanı Moskvanın «itaətkar müttəfiqi» adlandırmışdır.

2004-cü ilin dekabrında isə Rusiya dövlət dumasının sədri B.Qrizlov da dil açdı «Ermənistan – Rusiyanın Cənubi Qafqazda forpostudur», dedi o.

Bir dövlətin başqa dövlətin «itaətkar müttəfiqi», yaxud forpostu olması, yaxud da bir dövlətin başqa bir dövlətlə birləşməsi həmin dövlətlərin daxili işidir. Məsələn, Mikaelyan Ermənistanı hər hansı bir formada (federasiya, konfederasiya və s.) Rusiya ilə birləşdirmək məsələsini qaldırır.

Onlara demək olar ki, cənablar, bu sizin öz hüququnuzdur. Ancaq başqasının hüququnu mənimsəməyin, fitnəkarlıqla məşğul olmayın. Mikaelyanın Rusiyaya «azad olunmuş ərazilər də (Ağdam, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Cəbryıl, Zəngilan, Füzuli – T.K.) daxil olmaqla Qarabağa» öz tərkib hissəsi kimi baxmağa çağırışı fitnəkarlıq, provakasiya deyilsə, bəs nədir?

Bu, hələ harasıdı. Sən demə. Rusiya «öz-özlərini elan etmiş absurd sərhədli miniimperiyaları (Ukraynanı, Gürcüstanı, Azərbaycanı və digər keçmiş Sovet respublikalarını – T.K.) tanımasa, o həm öz evində və həm də dünyada indiki alçaldıcı vəziyyətə düşməzmiş».

Rusiya doğrudanmı belə bir «alçaldıcı vəziyyətə» düşüb, düşübsə onun səbəblərindən biri Rusiyanın «mini-imeriyaları tanıması»mı olub? Yəqin ki, Rusiya üçün son dərəcə təhqiramiz olan bu iddiaya ruslar özləri lazım bilsələr cavab verərlər. Mən isə bircə onu qeyd etmək istəyirəm ki, keçmiş SSRİ məkanında yaranmış dövlətlərə, onların xalqlarının istiqlal ruhuna və əzminə belə həqarətli, açıq düşmən münasibət yalnız ağılı itirmiş adamın işi ola bilər. belə adamın sərhədlərə təzədən baxmaq, sərhədləri dəyişdirmək fəryadı isə yalnız gülüş doğurar və çətin ki, Rusiyada kimsə bu fitnə-fəsada uya bilər.

Zəmanə dəyişmişdir, artıq «qatar getmişdir». İstiqlal qatarı!

Mikaelyan fantaziyasında hüdudsuzdur. Mikaelyana görə Rusiyada «belə bir ideya inadla yayılır ki, özünün milli və dövlət mənafehlərinin başa düşülməsindən və elan olunmasından imtina etmək, aqressiv millətçiliyə yol vermək, status-kvonun və süni yaradılmış mini-imperiyaların ədalətsiz sərhədlərini – Rusiyaya və dünya birliyinə zorla qəbul etdirilmiş həmin sərhədləri saxlamaq guya Rusiyanı xaosdan, müharibələrdən, sabitsizlikdən xilas edəcəkdir».

Gözləmək olar ki, gec-tez Rusiyada kimsə Mikaelyanın yaxasından tutub soruşacaq:

- Rusiya öz milli-dövlət mənafehlərinin başa düşülməsindən və elan olunmasından nə vaxt imtina edib?

- Belə bir sərəsəm ideya, ümumiyyətlə, olubmu və onu kim yayıb, özü də inadla?

- Rusiya aqressiv millətçilik tərəfdarıdır və nə üçün Rusiya aqressiv millətçilik tərəfdarı olmalıdır?

- Hansı «mini-imperiya» öz «ədalətsiz sərhədlərini» Rusiyaya «zorla» qəbul etdirib və ümumiyyətlə, kim buna qadirdir?

Deyəsən, kifayət edər. Ancaq məqamıdı soruşasan: Görəsən, Rusiyada başqa elə bir şəxs varmı ki, Rusiyanın müasir xarici siyasətini mikaelyansayağı kobud təhrif etmiş və bayağılaşdırmış olsun, bu siyasətə Mikaelyan səviyyədə qara yaxmış və ləkə salmış olsun ?!

VI

Erməni xadimlərinin Naxçıvana iddialarında digər «tutarlı dəlil» Naxçıvan əhalisinin milli tərkibinə aiddir. R. Yengibaryana görə, guya ermənilər Naxçıvan əhalisinin 80 faizni təşkil etmişlər. Balayan iddia edir ki, guya sovet dövründə Naxçıvandan 150 min erməni həmişəlik öz yurdlarından didərgin düşüb. Mikaelyan yazır ki, «Naxçıvan əhalisinin 55 faizni təşkil edən ermənilər Sovet Azərbaycanının «ardıcıl olaraq yeritdiyi aparteid siyasəti», Azərbaycanda «ermənilərin və qeyri azərbaycanlıların ağ genosidi... nəticəsində» «tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdır».

Biri digərini rədd edən bu iddiaların hamısı ağ yalandır, uydurmadır.

Öncə deyək ki, azərbaycanlılar qədim zamanlardan Naxçıvanın titul etnosu idi. Hakimiyyət də, təbii, həmişə azərbaycanlıların əlində olmuşdur. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər Naxçıvanda ermənilər də yaşamışdılar. Lakin onların sayı olduqca az idi.

Elə bir XIX əsr rus müəllifi tapmazsan ki, Qriboyedovun «müsəlman ölkəsi» adlandırdığı Naxçıvanı «erməni Naxçıvanı» hesab etmiş olsun.

O zamankı Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibi haqqında ilk məlumatı Qriboyedov vermişdir. Onun 1828-ci il sentyabrın 23-də komandan Paskeviçə yazdığı məktubda göstərilir ki, Naxçıvan əyalətində 2428 ailə, o cümlədən 2024 müsəlman ailəsi və 404 yerli erməni ailəsi yaşayır.

Qriboyedovun məlumatı Ordubad mahalını əhatə etmir. Ona görə natamam məlumat hesab olunmalıdır. Qriqoryevin «Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri» (1833) əsəri daha tutarlı mənbədir. Kameral sayım materiallarına əsaslanan həmin mənbədə əyalətdə 4959 ailənin olması göstərilir. 4149 müsəlman ailəsi və 810 erməni ailəsi. Deməli. Kameral sayıma görə, ermənilər Naxçıvan əhalisinin yalnız altıda birini təşkil etmişlər.

Şopenin məlumatı daha əhatəlidir. Şopenə görə, Rusiya işğalı ərəfəsində Naxçıvanla Ordubadda 5538 müsəlman ailəsi və 930 erməni ailəsi (mənbədə –

«korenniye armyane») olmuşdur, yəni ermənilər əhalinin yalnız altıda birini təşkil ediblər.

Bundan əlavə, Şopen Erməni vilayətində (İrəvan əyalətində, Naxçıvan əyalətində və Ordubad okruqunda) 1344 müsəlman köçəri ailəsinin və 67 yezid ailəsinin olmasını qeyd etmişdir. Lakin onların hansı əyalətdən və okruqdan olmaları barədə məlumat verilməmişdir.

Naxçıvanda ermənilərin ən çox məskunlaşdığı mahal Əylis olub. Həmin mahalda 214 erməni ailəsi və 77 müsəlman ailəsi yaşayıb. Sonra Naxçıvan şəhəri (156 erməni ailəsi, müsəlman ailəsi- 909), Naxçıvan mahalı (müvafiq olaraq – 150 və 979), Əlincəçay mahalı (müvafiq olaraq – 123 və 400) gəlir. Əyalətin qalan 7 mahalının altısında erməni ailələrinin sayı 36-58 arasında olub (cəmi 287erməni ailəsi). Həmin altı mahalda 2124 müsəlman ailəsi yaşayıb. Kameral sayım Xan çinari paytaxtı Ordubad şəhərində erməni qeydə almayıb. Ordubad şəhərində 767 müsəlman ailəsi yaşayıb. Məvəzixatun mahalında da erməni yaşamayıb.

Beləliklə, görürük ki, Türkmənçay müqaviləsinə qədər erməni etnosu Naxçıvan əhalisinin yalnız altıda birini təşkil edib (köçəri müsəlman ailələrsiz).

Erməni müəlliflərinin və heç kəsin təkzib etmədiyi Rusiya statistikasına belədir. Naxçıvan əhalisinin tərkibində həm sayca, həm də etnik cəhətdən əsaslı dəyişiklik Rusiya işğalından sonra baş verdi. Bu, çarizm Azərbaycan ərazisini, o cümlədən Naxçıvanı azərbaycanlısızlaşdıraraq, xristianlaşdırmaq, daha dəqiqi erməniləşdirmək siyasətinin nəticəsi idi. Lakin çarizmin bütün söylərinə baxmayaraq Naxçıvanda ermənilərin sayı İrandan köçürülən ermənilərin hesabına nə qədər sıçrayışla çoxalsa da, yenə də onlar heç bir halda əhalinin əksəriyyətini təşkil etməyiblər.

Bəlkə də, tarixdə birinci dəfə idi ki, bir dövlət başqa bir dövlətdə məskunlaşmış çoxaylı etnosu, özü də həmtayfası olmayan etnosu kütləvi surətdə öz ölkəsinə köçürüldü.

Bu nə ilə əlaqədar idi və necə baş vermişdi?

Bir qayda olaraq müstəmləkəçi dövlət işğal və ilhaq etdiyi əraziyə öz əhalisindən köçürür ki, orada özünə sosial baza yaratsın və ona arxalanaraq oranı, deyək ki, işğalçı Rusiyadırsa ruslaşdırsın, yaxud İngiltərədirsə ingilisləşdirsın.

1911-ildə Şavrov yazacaq:

«Rusiya müstəmləkəçilik fəaliyyətini Zaqafqaziyaya rusları deyil, yadelliləri (ermənilər nəzərdə tutulur – T.K.) köçürməkdən başladı... Hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu yerli ermənilərə mənsub deyil, bizim məskunlaşdırdığımızdır».

Bununla əlaqədar Şavrovun həyəcan təbili:

«Araşdırmaq lazımdır ki, rus hakimiyyəti nəticə etibarı ilə Qafqazda nə yaratmaq istəyir – Rusiyamı, ya Ermənistanımı».

«Rusiyamı, ya Ermənistanımı»?!

Veliçkoya görə, İran və Türkiyə ermənilərinin kütləvi surətdə Zaqafqaziyaya köçürülməsi «Zaqafqaziyanın bəzi hissələrinin (Azərbaycanın və azərbaycanlılar yaşayan digər rayonların – T.K.) ermənilər tərəfindən müstəmləkələşdirilməsinin başlanması idi».

Veliçko həm də yazmışdır:

«Müsəlmanlar, zəbt edilmiş vilayətlərin sakinləri acı istehza ilə soruşurlar: «Ruslar haradadır? Onlar bizi kim üçün zəbt ediblər? Hər halda özləri üçün etməyiblər. Biz cəsur rus əsgərlərini görmüşük, indi isə zəif ya acgöz, özü də çox vaxt mənşəcə rus olmayan rusiyalı məmurları görürük. Nə sizin tacirlər, nə sizin əkinçilər burda görünür! Bütün ermənilər bizim dünənki qullarımızdır. Gizlətmək nə lazım! Belə pis adamlara hökmranlıq vermək üçün müharibə etməyə dəyərdimi!»

Və bir də:

«Gürcülər və Qafqazda qarabağlı girov müsəlmanlar istehza ilə gülərək deyirlər ki, rus hökuməti Zaqafqaziyadan qoşunu çıxarsa, ermənilərdən sürsümük də qalmaz» (Kursivlər Veliçkonundur – T.K.)

Nə üçün çarizm öz vətəndaşlarını istənilən qədər yedizdirib – geyindirib bilmədiyi halda, ermənilərin İrandan və Türkiyədən Rusiyaya köçürülməsinə belə can yandırır, onlara köçmək üçün müavinət verir, torpaq sahəsi ayırır, 6 il vergidən azad edirdi və s.

Rusiyanın qüdrətinin artması və I Pyotrın gözünü Qafqaza, İrana və Türkiyəyə dikməsilə erməni din və siyasət xadimləri «xristian kartını» işə salaraq, «xristian qardaşlarından » əl tutmağı xahiş edirlər. Onlar I Pyotra və Rusiyanın sonrakı çarlarına müraciətlərində elə təsəvvür yaratmağa çalışdılar ki, guya təkcə Qarabağda beş yüz min erməni yaşayır və ermənilərin Qarabağda «altmış minə qədər qoşunu var», guya Qafan əyalətində əhali Qarabağdakından çoxdur» və s. 1780-ci ildə Suvorova yazdılar ki, İrəvan tutularsa və «erməni xalqı öz hökumətinin hakimiyyəti altında olarsa və öz sərhədlərini bir qədər genişləndirərsə», Ermənistan Türkiyə, ya İrandan müharibə olduqda 60 min və daha çox qoşun verə bilər.

Bütün bunlar uydurmanın lap yekəsi idi. Cırtdanı fil kimi təqdim etmək nümunəsi idi.

Təfəsilatə varmadan deyək: «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» nə (1727-ci il) görə, Qarabağın altı erməni mülkiyyətində cəmi 3482 ailə, o cümlədən 3170 erməni ailəsi və 375 azərbaycanlı ailəsi yaşamışdır. Təqribən 100 ildən sonra (1823-cü ildə) Qarabağda 5170 erməni ailəsi olmuşdur. Bunu kameral sayım materialları əsasında erməni müəllifləri özləri hesablayıblar.

Təbii, Qarabağın 5 min erməni ailəsi «60 minə qədər və daha çox qoşun», yaxud da İrəvan əyalətinin 3 min 500 erməni ailəsi «60 min və daha çox qoşun» verə bilməzdi. (İrəvan əyalətində ermənilərin sayı haqqında məlumat 1828-ci ilə aiddir).

Lakin ermənilərin bu uydurmalarına inanırdılar. Türkiyəyə, bütün «müsəlman güruhuna» (ifadə I Pyotrundur – T.K.) müharibə elan edən çarizm ermənilərdən öz çirkin əməlləri üçün istifadə etmək istəyirdi.

Erməni xadimləri başqa çirkin əməllər də işlədirdilər.

Rusiya çarına ünvanlanan məktublardan birində erməni mülükləri özlərini rusların «həmtayfası» adlandırdılar. Bir az sonra erməni xadimləri bu avantüraya öz dinlərini də cəlb etdilər. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi polis departamentinin 1908-ci ildə hazırladığı hesabatda deyilir ki, «özlərinə şəvqət qazanaq üçün ermənilər öz dinləri ilə dələduzluq etdilər və özlərini pravoslav kimi qələmə verdilər. O zamandan Rusiyada erməniləri pravoslav kiçik qardaş hesab etməyə başladılar. Az qala yüz il belə davam etdi. Bütün bu fırladaq 1891-ci ildə erməni keşişi Ter-Voskakovun məhkəmə işinin gedişində üzə çıxdı...»

Belə çirkin üsullarla erməni emissarları Rusiya çarlarının qəlbini ələ almağa müyəssər olmuşdular. I Pyotr Lazar adlı erməni yanına çağıraraq, ona general rütbəsi verir və tapşırır ki, «Qarabağın bərpa edilməsi (sənəddə belədir – T.K.) üçün» Lazarın ixtiyarına 40 minlik qoşun verilsin. Lakin Lazar təklifdən imtina edir. Belə oduqda, I Pyotr bəyan edir ki, «onların (Qarabağ ermənilərinin – T.K.) xilas edilməsi üçün şəxsən özü gedəcəkdir».

1724-cü ilin oktyabrında Qansazar və Eçmiədzin katolikosları I Pyotra yazdılar: «çobansız qoyunlar vəziyyətindəyik», «göz yaşlarımızla yalvarırıq, nə qədər mümkündürsə, bizə tez kömək edin».

Noyabr ayının 10-da I Pyotr «ölüm ayağında ikən» iki Qarabağlı erməni qəbul etdi və iki fərman imzaladı. I Pyotrun Bakıya general Matyuskinə və briqadir Levaşevə fərmanında deyilirdi: «Bütün vasitələrlə erməniləri və başqa xristianları Rusiya qoşunlarının tutduqları İran vilayətlərinə: Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və digər əlverişli yerlərə köçməyə çağırmaq lazımdır, onları nəvazişlə qəbul etmək, lütfkarlıqla saxlayıb qorumaq, onlara yaxşı yerlərdə torpaq ayırmaq, şəhərdə və kəndlərdə boş olan evləri və avadanlıqları onlara vermək lazımdır. Düşmənçilik edən, yaxud şübhə doğuran müsəlmanları qovub rədd edin, onların yerlərini xristianlar tutsunlar» (kursiv bizimdir – T.K.)

Erməniləri müsəlman ölkələrinə köçürmək I Pyotrun və ondan sonra hakimiyyətə gələnlərin strateji xətti idi. Çar hökumətinin 4 noyabr 1722-ci il tarixli təlimatında bu strategiya belə formulə edilmişdir: «Hər vasitə ilə çalışıb, erməniləri

və əgər varsa başqa xristianları Gilana və Mazandarana dəvət edərək orada məskunlaşdırmalı, müsəlmanların sayını isə sakitcə, özləri də bilmədən mümkün qədər azaltmalı» (kursiv bizimdir – T.K.). 1724-cü ilin sentyabrında isə İstanbula göndərilən general Rumyansevə aşağıdakı tapşırıq verilmişdi: «Nə qədər mümkündürsə, erməniləri Gilana və oradakı (İran – T.K.) digər yerlərimizə köçməyə təhrik etmək lazımdır. Əgər onlar çox olsalar, farslar başqa yerlərə köçürüləcəklər və farslardan təmizlənmiş yerlər onlara-ermənilərə veriləcəkdir».(Kursiv bizimdir – T.K.)

Erməni məlikləri siyasi səmti dəyişməkdə, satqınlıqda adətkar idilər. Yuxarıda qeyd olunduğu, 1722-ci ilin yayında I Pyotrun Xəzəryanı vilayətlərə hərbi yürüşü başlamışdı. I Pyotrun fikri şəxsən Şamaxıya gəlmək idi və o bu haqda gürcü çarı VI Vaxtanqı xəbərdar etmişdi. Erməni məlikləri VI Vaxtanqın silahlı qüvvələri ilə birlikdə Şamaxıya getməli və orada I Pyotrun qoşunları ilə birləşməli idilər.

Lakin I Pyotr tezliklə Peterburqa qayıtmalı oldu.

IV Vaxtanqın və erməni məliklərinin I Pyotrla Şamaxıda birləşmək planı puç oldu. Vaxtanq Tiflisə, məliklər isə öz yerlərinə qayıtmalı oldular. Qansazar katolikosu İsay Həsən Cəlalyan yazmışdı: «Ümidlərimizdə adlanmış bizlər, hər birimiz öz yerlərimizə qayıtdıq və çətinliklə gedilə bilən dağlarda möhkəmləndik.»

1723-cü ildə osmanlılar Tiflisi tutdular. «Ümidlərində adlanmış» Qarabağ məlikləri tamamilə təkləndilər və dərhal yeni siyasi orientasiya götürdülər. Bu barədə erməni müəllifi P.Arutinyan belə bir sənəd çap etmişdir: «Çiləbertdən Sərkis qızılbaşların, Gülüstandan İsay osmanlıların tərəfdarıdır. İsay (Tiflisə) osmanlıların yanına getdi ki, onları (Qarabağa) gətirsin. Məlik Nağının nəvəsi Məlik Bağır da qızılbaşların tərəfdarıdır».

Bu fakt, Rusiya hökumətinin agentı İvan Karapetin 1 fevral 1924-cü il tarixli məktubunda da etiraf edilib. Orada deyilir ki, patriarx Nerses, onun qardaşı Sərkis və bir neçə yüzbaşı türklərin gəlməsini istəyirlər (Ezovun yazdığına görə, Nerses Qansazar katolikosu İsay ilə çəkişirdi və ondan ayrılaraq özünü Üç oğlan monastrının müstəqil patriarxı elan etmişdi). Karapetin məktubunda belə bir

dəhşətli məlumat da var: Məlik Bağır «55 nəfər erməni yüzbaşını aldadaraq evinə dəvət edib və onların başını kəsərək Şaha (İran şahına – T.K.) göndərüb».

Yaxud, I Pyotrun Xəzəryanı vilayətlərə basqını zamanı Qarabağ-Gəncə bəylərbəyinə tamamilə etinasızlıq göstərən məliklər Gəncə ilə əlaqələrini bərpa etməyə çalışdılar. Onlar bildirdilər ki, «əgər bundan sonra onlar Gəncə əhalisi və mülkədarları, digər şiələr əleyhinə bunt qaldırsalar və itaətsizlik göstərsələr, düşmənçilik etsələr... onların adamları, daşınar və daşınmaz əmlakı ilə hökmdarlar istədikləri kimi rəftar edə bilərlər».

I Pyotrun varisləri onun erməniləri himayə etmək və əzizləmək siyasətini davam etdirdilər. İkinci Rus-İran müharibəsinin (1826-1828) qalibi Rusiya dərhal İran ermənilərini təzəcə işğal etdiyi Azərbaycan ərazisinə köçürməyə başladı. Bu barədə Türkmənçay müqaviləsinə xüsusi maddə daxil edildi: «Şah həzrətləri ... Azərbaycan adlanan vilayətin (Cənubi Azərbaycanın – T.K.) bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əfv edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa, o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst köçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınar mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir».

Bu maddə bilavasitə İran erməniləri haqqında idi.

Rus ordusu «Azərbaycan vilayətinin paytaxtı» Təbriz şəhərini (S.Qlinka) işğal edən kimi komandan Paskeviçin Peterburqdan çağırılıb Təbrizin komendantı təyin etdiyi polkovnik erməni Lazarev general Paskeviçin tapşırığı ilə erməniləri Rusiya hüdudlarına köçməyə sövq etdi. Lakin Paskeviçin yazdığına görə «sərt soyuq və ola bilsin ki, bütün Azərbaycanın həmişəlik bizim əlimizdə qalacağına ümidlər » erməniləri köçməyə başlamağa qoymurdu. Məlum oldu ki, Türkmənçay müqaviləsinə əsasən rus ordusu Cənubi Azərbaycanı tərk etməlidir. Ona görə

Paskeviçin fikrincə, ermənilərin böyük hissəsi «Azərbaycanda qalmamalı idi». O, ermənilərin köçürülməsi işini Lazarevə tapşırırdı. Lazarev ermənilərə erməni dilində müraciət buraxıb bildirdi ki, imperator « köçmək istəyənlərə Rusiya dövlətində – İrəvanda, Naxçıvanda və Qarabağda etibarlı, sakit və xoşbəxt sığınacaq verir».

Yox, məqsəd heç də İran ermənilərinə «sakit və xoşbəxt sığınacaq vermək» deyildi. Məqsəd onları şirin vədlərlə köçməyə təhrik etməklə məskunlaşdırılacaqları Şimali Azərbaycan əyalətlərini xristianlaşdırmaq idi. Ermənilərin İrandan köçürülməsində Rusiyanın güddüyü strateji məqsədi Paskeviç belə formula etmişdi: «13. Ümumiyyətlə, xristianları (yəni erməniləri – T.K.) razı salmaq lazımdır ki, onlar Naxçıvan və İrəvan vilayətlərinə getsinlər. Xristian əhalisini həmin vilayətlərdə nə qədər mümkündürsə çoxaltmaq nəzərdə tutulur. Üzümçü kəndinin və onun ətrafındakı 3 erməni kəndinin sakinlərinə Qarabağa getməyə icazə vermək lazımdır, çünki həmin vilayət onlara yaxındır».

1828-ci il fevralın 29-da Paskeviç Təbrizdən İrəvana göndərdiyi məktubunda belə bir göstəriş vermişdi: «Bir sıra müsəlman kəndlərini onların dindaşları daha çox məskunlaşmış yerlərə köçürmək olarmı?»

Bu, Erməni vilayətində azərbaycanlıları sıxışdırmağa istiqamət verilməsi demək idi.

Nə üçün Rusiya özünün «pravoslav kiçik qardaşı» ermənini pravoslav mühitinə, rusların içərisinə, müharibə meydanından uzaq, torpağı gen-bol rus əyalətlərinə deyil, məhz Azərbaycana köçürürdü?

Rusiyaya gələcək işğalçılığı üçün, Türkiyə ilə müharibə üçün xristian mühitli platsdarm yaratmaq lazım idi.

Qriboyedovun oktyabrın 1-də Naxçıvandan Paskeviçə göndərdiyi məktubdan məlum olur ki, bu zaman üçün Naxçıvana İrandan artıq 1228 erməni ailəsi köçürülübmiş.

Qriboyedov komandana məlumat verirdi ki, Naxçıvana gələn kimi mənə bəylər, sultanlar, hamı dövrəyə alaraq ermənilərin gəlməsi ilə çətinliklərə məruz qalmalarını söylədilər. Ermənilərin köçürülməsindən Naxçıvanda İrəvandan daha

çox əziyyət çəkirlər. Əyalətin sakinləri kasıbdır. «Başqa yerdə görüşdüyüm ermənilərə nisbətən bura gəlmə ermənilərə yaxşıdır. Lakin tatarların şüurunda həyəcan və narazılıq son həddə çatır. Ola bilər ki, onlar ümitsizlikdən sədərəkliyə kimi təsərrüfat və əmlaklarını qoyub İrana getsinlər».

Naxçıvanda yaranmış gərgin vəziyyətlə əlaqədar olaraq Qriboyedov Paskeviçdən xahiş etdi ki, Naxçıvanda yerləşdirilmiş ermənilərdən 500 ailə ən tez bir vaxtda başqa yerə köçürülsün. «Bununla Naxçıvan vilayətinə əsl iltifat göstərmiş olarsınız».

Əksinə oldu. Naxçıvana daha çox erməni məskunlaşdırıldı. Qriboyedov məktubunu yazanda Naxçıvana 1228 erməni ailəsi köçürülmüşdüsə, iki ildən sonra onların sayı 2395-ə çatdırıldı.

Naxçıvan əyaləti Naxçıvan mahalının 1831-ci il kameral sayım materialı çap olunmuşdur. Həmin sənəd bütün Naxçıvan əyalətini əhatə etməsə də, əhalinin məskunlaşması və tərkibi haqqında müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir:

1. Naxçıvan mahalının kameral sayım keçirilən 59 kəndinin mütləq əksəriyyətində azərbaycanlılar yaşayıb (mənbədə azərbaycanlılar «tatarlar » və «kəngərlilər» etnik toplumlarına bölünüb);

Əhalisinin sayına görə mahalın ən böyük kəndi Nehrəm kəndi olub. Orada 202 azərbaycanlı ailəsi (887 nəfər) yaşayıb. Kəndin 940 xarvar suvarılan torpaq sahəsi, 2150 mal-qarası (1300-ü qoyun və keçi), 3 dəyirmanı olub. Kənddə 3 məscid və Seyid Əzim sərđabəsi fəaliyyət göstərib.

Mahalda 4074 nəfər azərbaycanlı yaşayıb.

2. 59 kəndin yalnız ikisi yerli ermənilərin (mənbədə: bəzən «mestnie armyane», bəzən də «korennie armyane»), əgər belə demək mümkündürsə, təmiz erməni kəndi olub – Karmir-vank (yerli və Səlmasdan köçürülən ermənilər – 93 nəfər) və Nurs (yerli və Səlmasla Xoydan köçürülən ermənilər – 149 nəfər);

3. Üç kənddə yerli ermənilər azərbaycanlılarla birgə yaşayıb. Təzəkənd (112 azərbaycanlı və 713 erməni (yerli və Səlmas erməniləri), Yarımca (63 azərbaycanlı

və 456 yerli və Səlmasla Xoy erməniləri), Badamlı (34 azərbaycanlı və 101 yerli və Səlmas erməniləri);

Mənbədə hər üç kənddə yerli ermənilərin və köçkünlərin ümumi sayı verilib. Ona görə də yerli ermənilərin sayının nə qədər olması barədə konkret rəqəm göstərmək mümkün deyil.

4. İran erməniləri yuxarıda göstərilən kəndlərdən əlavə aşağıdakı kəndlərdə məskunlaşdırılmışdı. 130 nəfər azərbaycanlı yaşayan Tumbulda 430 nəfər erməni, Yamxanada (324 nəfər azərbaycanlı və İran ermənisi). 23 nəfər azərbaycanlı yaşayan Qaraxanbəylidə 440 nəfər erməni, 122 nəfər azərbaycanlı yaşayan Hacıvarda 102 nəfər erməni, Şəkərqayada 139 nəfər, aşağı Hacıvarda 100 nəfər, Qulubəydüzündə 136 nəfər, Kərimbəydüzündə 52 nəfər, Kültəpədə 330 nəfər, Kərimxanmirzədə 156 nəfər, Əliabadda 136 nəfər, Xəlilabddə 88 nəfər, 157 nəfər azərbaycanlı sakini olan Aşağı Uzunobada 65 nəfər, 68 nəfər azərbaycanlı sakini olan Yuxarı Uzunobada 95 nəfər, 102 nəfər azərbaycanlı sakini olan Ayqavarda 15 nəfər, 55 nəfər azərbaycanlı sakini olan Nəzərabadda (yaxud Dəmirazandan) 198 nəfər, 21 nəfər azərbaycanlı sakini olan Xalxalda 223, Hicazorda 54 nəfər, Qemurda 50 nəfər, Arınçada 91 nəfər İran ermənisi məskunlaşdırılmışdı. Şeyx Mahmudda 448 nəfər azərbaycanlı və İran ermənisi var idi.

Bu kəndlərin mütləq əksəriyyəti, elə onların adlarından da göründüyü kimi, azərbaycanlıların kəndləri olub. Hətta adı erməni adına oxşayan kəndlərin mülkədarlarının azərbaycanlılar olması sənəddə qeyd edilib.

Bəs həmin kəndlərin azərbaycanlı sakinləri ev-eşikləri, suvarılan əkin sahələri, dəyirmanları və s. ola-ola öz kəndlərini niyə və nə zaman tərk etmişdilər?

Qriboyedov yazmışdır ki, Sədərək sakinləri qarmaqarışq idarəçilik və ağır vergi ucbatından İrana mühacirət etmişlər.

Qriqoryevdə belə bir məlumat var ki, ikinci Rus-İran müharibəsi zamanı Təzəkənddən 25, Nehrəmdən 81, Güznüşdən 45, Camalləddindən 10 ailə İrana qaçmışdı.

Bu rəqəmlər həqiqəti əks etdirmir. Tədqiqatçı R.Səfərov müxtəlif etibarlı mənbələr əsasında hesablayıb ki, 1827-1830-cu illərdə Naxçıvandan İrana 2360 ailə, o cümlədən 2200 azərbaycanlı və 160 kürd ailəsi köçmüşdür. Onlar öz yurdlarına qayıtmaq hüququndan məhrum edilmişdilər. Paskeviçin 1828-ci ilin aprelində verdiyi əmr köçkünlərin geri qayıtmasına qadağa qoymuşdu.

«Yerli erməni» məsələsində Şoperinin aşağıdakı fikri nəzərə alınmalıdır: «Erməni vilayətində olan ermənilər mühacirdilər, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şəraitdə buraya köçənlərdir. Lakin əgər onların içərisində əsl yerli erməni axtarsan, yəqin ki, Vaqarşabad, Qulpi, Əylis kəndlərinə və Ordubad okruquna baxmaq lazımdır» (İrəvan əyaləti Karpibasar mahalının Vaqarşabad və Sürməli mahalının Qulpi kəndləri ən çox yerli erməni yaşayan kəndlər olub: birincidə 397, ikincidə 173 ailə yaşayıb).

Görünür, bu proses, yəni ermənilərin indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşması 1519-cu ilin oktyabrında İrəvan qalabəyi və Qərbi Azərbaycan bəylərbəyi Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə yazdığı kimi baş verib: «Əhalinin bir qismi, yəni Bəynənnəhreyndən Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa, bizim torpaqlara gələn ermənilər geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar... Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə bu tayfanın Qafda qədim mövcudiyyəti təsəvvürü yaradır».

Beləcə, «beş-beş, on-on» mövsümü işlər üçün Bəynənnəhreyndən Qərbi Azərbaycana gələn ermənilər zaman keçdikcə yerliləşmişdilər. Onların yerləşməsi «yersiz gəldi, yerli qaç» prosesi doğurmuşdu. Məsələn, 1831-ci ildə Naxçıvanın Qaraxanbəyli kəndində 23 azərbaycanlı, Hacıvarda 47 azərbaycanlı, Yarımcada 63 azərbaycanlı, Qarababada 86 azərbaycanlı, Mahmudabadda 35 azərbaycanlı, Nəzərabadda 55 azərbaycanlı yaşayırdısa bir müddətdən sonra həmin kəndlərdə bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdı. Həmin və bir sıra digər kəndlər tamamilə

azərbaycanlısızlaşdırılaraq erməniləşdirilmişdi. Məsələn, təkcə Mahmudabad kəndində 1000nəfər erməni məskunlaşdırılmışdı.

Qriboyedov yazırdı ki, erməni köçkünlərinin əksəriyyəti «müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında yerləşdirilmişdir. Yayda buna yol vermək olardı. Müsəlman sahibkarları yaylaqda idilər. Onlar başqa dinli gəlmələrlə az hallarda əlaqədə olublar». Müsəlmanlar «ehtiyat edirlər ki, ermənilər bir dəfə buraxıldıqları torpaqlara həmişəlik yiyələnəcəklər».

Belə də oldu. Çar hakimiyyət orqanlarının bilavasitə havadarlığı ilə yersizlər gəlib yerliləri sıxışdırmağa başladılar. Azərbaycanda da İ.Çavçavadze yazdığı kimi oldu: «Çoxmu, ya azmı şeyə maliklik, fərqi yoxdur. Hər halda sizə (ermənilərə – T.K.) daldalanacaq verdik, sizi sığındırdıq, sizinlə qardaşlaşdıq. Bizim öz evimizdə bizimlə düşmən kimi rəftar etməyin».

Ermənilərin Naxçıvan və digər Azərbaycan vilayətlərinə köçürülməsi prosesi sonrakı illərdə də davam etmişdi. Bu, ermənilərin sayının qat-qat çoxalması ilə nəticələnmişdi. 1897-ci ildə Naxçıvanda (Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında) artıq 55 min 398 nəfər erməni var idi. Azərbaycanlılar (115 min 711 nəfər) yenə də onlardan iki dəfə çox idilər.

1897-1917-ci illər ərzində Naxçıvan əhalisinin tərkibində yeni dəyişikliklər baş vermişdi. Azərbaycanlıların sayı 128 minə, ermənilərin sayı 80 minə çatmışdı. Ermənilərin belə artımı doğumun yüksək olması nəticəsi deyildi. Bu, xarici ermənilərin Naxçıvanda məskunlaşdırılması siyasətinin hələ də davam etməsi ilə bağlı idi.

Köçkünlər hesabına Naxçıvanda ermənilərin sayının belə artmasına baxmayaraq yenə də onlar əhalinin tərkibində sayca üstünlük təşkil etməmişdilər. Heç bir zaman üstünlük təşkil etməmişdilər.

Beləliklə faktlar erməni müəlliflərinin Naxçıvan əhalisinin milli tərkibində ermənilərin xüsusi çəkisi haqqında fikirlərini tamamilə ifşa edir. Faktlar həm də Naxçıvanda 150 min erməni olması haqqında iddianı tamamilə təkzib edir. Əgər sovet dövründə ta 1960-cı ilədək nə vaxtsa Naxçıvanda ümumiyyətlə, 151 min

nəfər əhali olmuş olsaydı, Balayan kimi isə birtəhər aldada bilərdi ki, 151 min nəfərin 150 mini erməni olmuşdur. Lakin Balayanı məyus etməli olacağıq: rəsmi statistikaya görə sovet dövründə ta 1960-cı ilədək Naxçıvanda cəmi 141,4 min əhali yaşamışdır. 1924-cü ildə isə Naxçıvanda 90 min nəfər əhali olmuşdur.

Əhalinin belə kəskin azalması nə ilə əlaqədar idi?

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Naxçıvanı zorla özünə birləşdirməyə cəhd etmişdi. Naxçıvanda olduqca gərgin hərbi-siyasi və iqtisadi vəziyyət yaranmışdı. Bu, əhalini kütləvi surətdə Naxçıvanı tərk etməyə vadar etmişdi.

1921-ci il üçün ermənilərin mütləq əksəriyyəti Naxçıvandan getmişdi. Həmin ildə ermənilər Naxçıvan əhalisinin yalnız 12 faizini təşkil etmişdilər. Azərbaycanlıların da xeyli hissəsi Naxçıvanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Əhalinin kütləvi surətdə Naxçıvanı tərk etməsi qəti surətdə Azərbaycan hakimiyyətinin siyasəti ilə əlaqədar olmamışdır. Bunun guya Azərbaycanda «ermənilərə, digər qeyri-azərbaycanlılara qarşı aparteit siyasəti» yeridilməsi nəticəsində baş verməsini iddia etmək qatı böhtandır, elmi nadanlıqdır, siyasi kütlükdür. Təkrar vurğulayaq: Naxçıvandan ermənilərin əksəriyyətinin baş götürüb hara gəldi çıxıb getməsinə bəis Ermənistanın daşnak hökuməti olmuşdur.

Yəqin vicdanını itirməyən heç bir erməni unutmayıb ki, Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda ermənilərə «gözün üstə qaşın var» deyən olmayıb, o necə deyərlər, stolun başında oturdulub, ona ögey münasibət göstərilməyib, ermənilər bütün sahələrdə Azərbaycanın bəlkə də ən imtiyazlı milli azlığı olub. Ermənilərə münasibətdə səmimi olmuşuq... Heyhat, nəticə etibarilə səmimiyyətimizin də qurbanı olmuşuq.

XIX əsrin rus mənbələrində təkcə Naxçıvan əhalisinin sayı və etnik tərkibi haqqında deyil, həm də ümumiyyətlə, Naxçıvanın tarixi, naxçıvanlıların xarakteri və etnoqrafiyası haqqında maraqlı və müasir oxucu üçün az məlum olan faktlar, bilgiler var. Onlardan bir neçəsini təqdim edək:

«Kavkazskiy kalendar na 1853 qod» məcmuəsində Ordubad haqqında olan məqalədən (müəllifi A.Virsinski) məlum olur ki, o zaman Ordubad şəhərində 30 məscid, o cümlədən XVI əsrdə tikilmiş 1500 nəfər adam yerləşən Came məscidi, 1 erməni qriqorian kilsəsi, 785 yaşayış evi, 90 dükan, 2 hamam, 2 buzxana və 8 meydança var imiş. «Bayram günlərinin aylı gecələrində gənclər bu meydançalarda gimnastika oyunları göstərərlərmiş». İlk baxışda Ordubad bir ümumi bağa bənzəyirmiş, elə bir bina olmayıb ki, üstünə ağacların kölgəsi düşməsin, elə bir həyəət, elə bir küçə (şəhərdə 12 küçə, 15 döngə olub) olmayıb ki, orada arxla təmiz, sağlam su axmasın. Şəhərdə 3971 azərbaycanlı, 185 erməni olub. İldə 65 nəfər dünyasını dəyişirmiş, 70 uşaq doğulurmuş, 50 toy olurmuş. Virsinskinin qənaəti: «Ordubad demək olar ki, yalnız müsəlmanlarla məskunlaşıb. Məscidlərin sayı ordubadlıların öz dinlərinə sədaqətini sübut edir».

Rus müəllifləri naxçıvanlıların hansı insani keyfiyyətlərini vurğulamışdılar? Şərur-Dərələyəz tədqiqatçısı P.Q.Yaqodini dinləyək: «Tatar cəsarətli, şərəfli, düz adamdır... o, aldatmaz, yalan ona yaddır. O ləyaqət, qürur sahibidir, yaltaqlığı yoxdur. Nahaq fikirləşirlər ki, tatarların xarakterində şərq nazı və tənbelliyi var, əksinə onlar çox əməksevər insanlardır».

Həmin mənbə ordubadlıları belə vəsf edib:

«Ordubad sakinləri öz gözəllikləri ilə məşhurdular. Görünür, təmiz hava, saf su bolluğu, bütün Ordubadın Zaqafqaziyada ən yaxşı sayılan meyvələri insanların belə gözəl olmasına kömək edir».

Ordubadlılar haqqında A. Virsinskinin fikri:

«Ordubadlılar mənəvi cəhətdən hər cür tərifi layiqdirlər. Ordubadlılarda hər şeyi bilmək həvəsi var. Cinayət və əxlaqsızlıq onlara yaddır. Yetimləri və dul qadınları, qohumları saxlayırlar».

Rusiya müəllifləri Naxçıvan qadınını necə təsvir etmişdilər?

«Tri maqala. Naxçıvanskiy. Ordubadskiy i Daralaqezskiy» müəllifi yazmışdır:

«Tatar qadınında erməni qadınına xas olan klassik melanxoliya, keylik, hərəkətində astalıq yoxdur. Tatar qadını şux və şəndir, ara vermədən danışmağı

sevəndir... O, həmçinin geyim və bəzəyin qızğın həvəskarıdır. Müsəlman qadınının birinci vəzifəsi naz-qəməzinin bütün üsullarını qızına ötürməkdir. Ümumiyyətlə tatar qadınları gözəldirlər. Toxuma sənətində ... onlara rəqib yoxdur».

Naxçıvanlıların yeməkləri və məişəti haqqında müşahidələrə də nəzər salaq:

Naxçıvanda «şəhər tatarları tez-tez bozbaş, kabab və plov yeyirlər. Onlar səliqəli yaşayırlar: evlərində Xorasan xalçaları və bahalı türk qab-qacağı, güzgülər və müxtəlif əşyalarla dolu sandıqlar var. Otaqların divarları yanında oturmaq üçün bir neçə muştaq (silindrik balıq) qoyurlar» (Görünür, muştaq deyərkən «mütəkkə»ni nəzərdə tutublar).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, XIX əsr mənbələri Naxçıvan azərbaycanlılarını «tatarlar» və «kəngərlilər» etnik toplumlara ayırıblar. «Opisanie Naxiçevanskoy provinsii» kitabına görə, Naxçıvan okruqundakı 2791 azərbaycanlı ailəsindən 920-si Kəngərlilər nəslinə mənsub olmuşdur. Mənbə bu nəslin «öz cəngavər xarakteri ilə seçilməsini» vurğulamışdır.

Şopen Kəngərlilər nəslinin 1433 ailədən ibarət olmasını göstərir. Ola bilsin, kəngərlilərdən Qarabağda qışlayanları Naxçıvanda aparılan bəzi siyahı alınmalardan kənarda qalıblar. 1727-ci ildə tərtib edilmiş «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri»nə görə, «Naxçıvan elatından» olan Kəngərli camaatı Qarabağda qışlayar, Naxçıvanda yaylarmış. Onlar Arasbar və Bayad torpaqlarında «mal və mülk, bağ və üzüm bağlarına malik olduqları üçün üsr, behrə və qışlaq vergisini Qarabağda ödəmiş, digər vergilərini və badi-havanı Naxçıvan hakimlərinə vermişlər».

Şopenin yazdığına görə, Rusiya Naxçıvanı işğal edən zaman orada 67 xan, 373 bəy və sultan olmuşdur. Digər bir rus müəllifi K.Smirnov Naxçıvanda Kəngərli nəslilə yanaşı aşağıdakı bəy nəsillərinin olmasını qeyd etmişdir: Talışovlar, Ağasibəyovlar, Muradəsilbəyovlar, Şahtaxtinskilər, Vəzirovlar, Cəmalbəyovlar, Sultanovlar, Elçiyevlər və s.

XIX əsr tarixçisi Dubrovin də kəngərlilərin «cəngavərlikdə fərqlənən» camaat olmasını vurğulamışdır. Kəngərlilərin igidliyinə İran hökmdarları yaxşı bələd idilər və kəngərlilərdən orduda istifadə edirdilər. Şopenin yazdığına görə, Naxçıvan kəngərli nəslə (Ordubadsız) İran ordusuna 500 silahlı süvari vermiş.

Pottoda belə bir məlumat var: Naxçıvan xanı öz süvarilər dəstəsilə Ağa Məhəmmədxan Qacarın Tiflisə hücumunun iştirakçısı olub, o, Msxeti fəthidir.

Potto bu türk oğlu türkün Msxetidə xristian məbədinə münasibətdə göstərdiyi kişiliyi belə qələmə almışdır: «Naxçıvan xanının havadarlığı sayəsində Gürcüstanın qədim əzəmət abidəsi olan Msxeti baş kilsəsi salamat qaldı: Naxçıvan xanı öz dəstəsinə dedi: «Müqəddəs yerləri və çarların qəbirlərini murdarlamaq olmaz» Məbədə toxunulmadı» (kursiv bizimdir – T.K.).

Onu da deyək ki, Tiflisin zəbt və qarət edilməsində Qarabağdan qaçmış erməni mülklərinin mənhus rolu olmuşdur.

Bu barədə iki rəy:

1. V.L.Veliçko yazmışdır: «Tarix gürcülərə göstərdi ki, şpionluğa və satğınlığa meyli olan insanlara etibar etmək olmaz: II İraklinin mərhəmət edib fars (oxu: İbrahimxəlil xan – T.K.) təqiblərindən gizlətdiyi (və əlavə edək: 4 minlik qoşunla kömək etdiyi – T.K.) erməni mülkləri Abo və Məcmun (Abov və Məclum- T.K.) fəlakətli anda farslara satıldılar və 1795 –ci ildə Tiflisi qarət edib qana boyayan Ağa Məhəmməd xanın qoşununa bələdçilik etdilər. Erməni publisistləri ermənilərin can-dildən xristian olmalarını dedikcə israr etdikləri bir vaxtda bu faktı yada salmaq faydalıdır».

2. Miliyyətçə erməni olan Rusiya generalı Kişmişov isə hələ Veliçkodan xeyli əvvəl yazmışdı ki, İran qoşunu Qarabağ tərəfdən Tiflisə gedən yolu bilmədiyinə görə Ağdamda dayanmışdı. Qarabağın erməni mülkləri Abov və Məclum özlərini Qacarın ordugahına çatdırır və bələdçilik təklif edirlər. Sonra Kişmişov yazır: «Mülkləri öz vətənlərinə (Qarabağ xanlığına – T.K.) xain çıxmağa nə vadar etdiyini başa düşmək çətindir (kursiv bizimdir – T.K.). Doğrudur, onlar hər cür əsarətə görə İbrahim xanın düşməni idilər. Ancaq onlara İrakli rəğbət bəsləyirdi...

Ehtimal ki, bu məliklərin iştirakı olmasaydı, Ağa Məhəmməd xan tanış olmayan yerdə belə sürətlə irəliləyə bilməzdi..., Gözlənənin kömək (Rusiyadan – T.K.) gəlib çatardı və Gürcüstan farsların basqının bütün dəhşətlərinin acısını çəkməzdi».

Naxçıvanın işğalından sonra Rusiya da kəngərlilərdən hərbi məqsədlər üçün istifadə etmişdi. Məsələn, 1842-ci ildə Naxçıvan mahalı rəisi Nəzər Sultan Rusiya ordusu tərkibində Polşaya göndərmək üçün kəngərlilərdən 46 nəfərlik süvari dəstə təşkil etmişdi. Ehsan xan Kəngərlinin oğlu Polşada hərbi xidmətdə idi. Ehsan xan Kəngərli özü isə Zaqafqaziya müsəlman qoşunlarının atamanı təyin olunmuşdu.

1837-ci ildə Rusiya imperatoru I Nikolay Qafqaz səfəri çərçivəsində İrəvan əyalətinə də gəlir. İrəvan səfərinin bir epizodu barədə imperatorun xatirə təəssüratını qraf Benkendof belə qələmə alıb:

«Vadiyə çatanda mən qarşımda düzülmüş, bənzəri olmayan, eyni geyimdə və gözəl atlarda Kəngərlinin süvari dəstəsini gördüm. Süvarilərin rəisi Ehsan xan rusca, elə bil bizim nizami qoşunların zabiti kimi, raport verdi. Bu svita ilə mən məşhur Eçmiədzin monastrına getdim... Monastrdan çıxanda Ehsan xanın suvari dəstəsinə baxış keçirdim. Ehsan xanın dəstəsi məni İrəvana qədər müşayiət etdi».

General mayor Ehsan xanın oğullarından Kəlbəli xan və İsmayıl xan atalarının yolunu davam etdirdi. Hər ikisi Rusiya ordusunun general-mayoru idi. Kəlbəli xanın oğlu Hüseyin xan rus-yapon müharibəsində qafqazlılardan ibarət 2-ci Dağıstan atlı polkunun komandiri və Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində xüsusi zərbə dəstəsinin komandiri olaraq təşkilatçılıq bacarığı və şəxsi igidliyi ilə şöhrət qazanmışdı. General-adyutant və süvari generalı rütbəsi almış Hüseyin xan artıq 1916-cı ildə qvardiya süvari korpusunun komandanı idi.

Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları tamamilə yalan və uydurmalar üzərində qurulmuşdur.

Yuxarıda Mayevskinin belə bir fikrini gətirmişdik ki, «erməni işlərində həqiqət elə sıx yalan dumanı ilə örtülüb ki, həqiqət şüası o dumanı yara bilmir».

Bu gün deyə bilərik: Azərbaycan diplomatiyasının erməni saxtakarlığına və uydurmalarına qarşı son dövrdə apardığı fəal, hücumçu mübarizə nəticəsində həqiqət şüası «ermənilərin sıx yalan dumanını» yarmışdır.

«Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında» məsələnin BMT Baş Məclisinin gündəliyinə salınması, Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında D. Atkinsonun məruzəsi üzrə qətnamə qəbul edilməsi, orada nəhayət ki, işğalçı Ermənistana işğalçı, separatçı Dağlıq Qarabağ rejiminə separatçı damğası vurulması Ermənistanı ağır diplomatik vəziyyətə salmışdır.

Bununla belə ara verməyən və daha da kəskinləşən ideoloji müharibə şəraitində antiazərbaycanizmlə müntəzəm barışmaz mübarizə günün tələbi olaraq qalır.

«Yalan 24 saat ərzində yayılırsa, yalanı təkzib etmək üçün 100 il tələb olunur» zərbi məsələndə həqiqət çoxdur. Erməni yalan və böhtanlarını təkzib etmək sahəsində işimizi daha da fəallaşdırmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. «Turan» jurnalı, 1991, № 21, səh. 105-106
2. M.F.Axundov. Əsərləri, ikinci cild, Bakı, 1961 səh. 10,15,32,36,450
3. «Günay» qəzeti, 19.03.05
4. «Dirçəliş » jurnalı, 2005, № 84-85, səh. 137-139
5. V.L.Veliçko. Kavkaz. Russkoe delo i mejduplemennie voprosı. SPb. 1904. str. 37
6. V.F.Maevskiy. Arməno-tatarskaə smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov armənskoqo voprosa. Tiflis. 1915. str. 36
7. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı. 1944. səh. 27
8. «Armənskiy qenoüid». Mif i realğnostğ. Spravoçnik faktov i dokumentov. Bakı, 1992. str. 243-244
9. Yenə orada, səh. 245-246
10. Səmyuel A. Uimz. Ermənistan–terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırlıdaq seriyaları. Bakı, 2004. səh 35
11. Yenə orada
12. İsmayıl Musayev. «Erməni genosidi», yoxsa türk müsəlman soyqırımı. Birinci kitab. Bakı. 2001. səh 13
13. Səmyuel A. Uimz. Göstərilən əsər, səh. 45
14. Yenə orada, səh. 42-63
15. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, səh. 239-240
16. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Xarici siyasətimiz. Bakı, 1993. səh 29-31
17. «Armənskiy qenoüid». Mif i realğnostğ. Spravoçnik faktov i dokumentov. Bakı, 1922. str. 243-244
18. Yenə orada, səh.142
19. Səmyuel A. Uimz. Göstərilən əsər, səh. 42-63
20. Djatlin Makkarti, Karolin Makkarti. Törki i arməne. Bakı, 1996. str. 72

21. O.V.Kaçaznuni. Daşnaküütön bolğşe neçeqo delatğ!. Baku, 1990, str. 10-11
22. Djordj de Malevil. Armənskaə traqediə 1915 qoda. Baku, 1990, str. 46
23. Yenə orada, səh. 49
24. Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları. Bakı, 1991, səh. 7
25. «Armənskiy qenoüid». Mif i realğnostğ. Spravoçnik faktov i dokumentov. Baku, 1992. str. 243-244
- 25a. Filipp Babkov. KQB i vlastğ. Moskva, 2003, str.308
- 25v. Yenə orada, səh.311-312
- 25v. Yenə orada, səh.
- 25q. Yenə orada, səh.316
- 25d. Yenə orada.
- 26.M.S.Ordubadi. Qanlı illər... Bakı, 1991, səh.17
27. M.M.Nəvvab
28. O.V. Kaçaznuni. Göstərilən əsər, səh
29. Öriy Pompeeov. Krovaviy omut Karabaxa. SPb, 1992, str. 5
30. Mixail Qorbaçev. Jiznğ i reformı. Kniqa 1, Moskva, 1955, str.
- 30a. Filipp Babkov. Göstərilən əsər, səh. 116
- 30b. Yenə orada.
- 30v. Filipp Babkov. Göstərilən əsər, səh. 117
31. «Azadlıq » qəzeti, 2.08.1991
32. «Svobodnaə mıslğ» jurnalı, 1997, № 4
33. E. Primakov. Mir posle 11 sentəbrə, str. 55
34. Adonü. Armeniə v gpoxu Östiniana. Erevan, 1971, str. 398
35. B.İşxanən. Narodnosti Kavkaza. SPb, 1916, str. 18
- 36.Q.A.Gzov. Snoşeniə Petra Velikoqo s armənskim narodom. Dokumentı. SPb, 1898, str. 18
37. Salex Beu.Armənstvo Baku, 1994, str.66

38. Djatlin Makkarti, Karolin Makkarti. Göstərilən əsər, 1996, səh.13
39. Djordj de Malevil. Armənskaə traqediə 1915 qoda. Bakı, 1990, str
40. A.A. Abbasov. Azərbaycanca arxeologiya və etnoqrafya elmlərinin hazırkı durumu və inkişaf perspektivləri.- «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası» jurnalı, 2003, №1, səh 7.
41. İ.H.Nərimanov. Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən. – Yenə orada, səh. 33
42. Naxçıvan statistika güzgüsündə, Bakı, 1999, səh. 13
43. Azərbaycan tarixi. İkinci cild.Bakı, 1988, səh. 30-49
44. Yenə orada.
45. Z.M. Bünyadov. Azərbaycan atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı, 1985, səh. 191-193; Nailə Vəlixanlı. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, səh. 36
46. Z.M. Bünyadov. Göstərilən əsər, səh.193
47. B.Z.Piriyev. Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan. AEA-nın xəbərləri, 1999, № 2, səh. 6-7
48. R.M.Gfendiev. arxitektura sovetstvo Azerbaydjana. Moskva, 1986, str.16
49. B.Z.Piriyev. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı, 2004, səh. 24
50. Yenə orada, səh. 87-88
51. «7 gün» qəzeti, 19.12.1992
52. Bratskaə pomohğ postradavşim v Turüii armənam. Moskva, 1847, str. 627-628
53. Yenə orada, səh. 629-630
54. Q.A.Ezov. Göstərilən əsər, səh. 100, 276, 317
55. V.L.Veliçko. Göstərilən əsər, səh.35
56. Bratskaə pomohğ postradavşim v Turüii armənam, str. 650
57. Q.A.Ezov. Göstərilən əsər, səh. 85-91
58. Yenə orada, səh. XXXII

59. Yenə orada, səh. XXXVIII, XXXIX
60. Sobraniə aktov otnosəhixsə k obozreniö istorii armənskoqo naroda, ç. II. Moskva, 1832, str. 53-54
61. P.Q. Butkov. Materialı dlə novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 qod. ç. I. SPb, 1869, str. 67-68
62. V.A. Potto. Kavkazskaə voyna. T.1 Stavropolğ, 1994, str. 37
63. P.K. Butkov. Göstərilən əsər, III hissə, səh. 170
64. Yenə orada, səh. 171
65. Yenə orada, səh. 169
66. Yenə orada, səh. 170
67. Yenə orada, səh. 178
68. Yenə orada, səh. 679
69. Yenə orada, II hissə, səh. 411
70. AKAK, II cild, səh. 560-592
71. Yenə orada, səh. 592
72. V.A. Potto. Göstərilən əsər, səh. 317
73. Yenə orada, səh. 316
74. S. Mamedov, T. Veliev, A. Qodjaev. İstoriə Azerbaydjana. Uçebnik dlə 9-qo klassa, Baku, 2001.
75. Yenə orada
76. Yenə orada, səh. 74-76
77. Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı. səh. 94-99
78. Yenə orada
79. M.Ə. Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 32
80. A.S. Qriboedov. soçineniə M.-L. 1959, str. 493
81. V.A. Potto. Göstərilən əsər, 3-cü cild, səh. 85
82. Yenə orada, səh. 93
83. Yenə orada, səh. 63
84. Yenə orada, səh. 81

85. Yenə orada, səh. 88-89
86. Yenə orada, səh.472
87. Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Göstərilən əsər, səh. 46-47
88. Yenə orada
89. V.A.Potto. Göstərilən əsər, səh. 467
90. Yenə orada
91. Yenə orada, səh.473
92. Yenə orada
93. Yenə orada, səh. 480
94. ADTA. f. 970, siyahı 1, iş 1. v. 51
95. Mehmed Hocaoğlu. Arxiv vəsiqələriylə tarixdə erməni mezalimi və ermənilər. İstanbul, 1976, səh. 810
96. Yenə orada, səh.812-813
- 96a. Yenə orada, səh.813-814
97. Azərbaycan tarixi. Beşinci cild. Bakı, 2001, səh. 407
98. Mehmed Hocaoğlu. Göstərilən əsər, səh. 796
99. Yenə orada, səh.796-797
100. «Azərbaydjan» qəzeti, 14.01.1919
101. Azərbaycan tarixi. Beşinci cild, səh. 411
102. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 56
- 102a. İ.Şaxdin. Daşnakütön na slujbe ruskoy beloqvardeyhini i anqliyskoqo komandovaniə na Kavkaze. Tiflis, 1931, str.15-28
103. Azərbaycan bölgələrində erməni sorunu (1918-1920). Ankara, 2001, səh. 437
104. Yenə orada, səh.438
105. «Azərbaydjan» qəzeti, 16.05.1919
- 105a. Mehmed Hocaoğlu, səh. 822
106. «Borğba» qəzeti, 2.09.1919
107. Səmyuel A. Uimz. Göstərilən əsər, səh.175

108. Azərbaycan bölgələrində erməni sorunu (1918-1920), səh. 64
109. Tofiq Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002, səh. 333
110. Tofiq Köçərli. Yaddan çıxmaz Qarabağ . Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı, 1998, səh. 277-278
111. Azerbaydjanskaə Respublika. Dokumentı i materialı. 1918-1920. baku, 1998, str. 403
112. Mehmed Hocaoglu. Göstərilən əsər, səh.822
113. Yenə orada, səh. 825
114. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, səh. 244
115. Səmyuel A. Uimz. Göstərilən əsər, səh
116. Yenə orada
117. K istorii obrazovaniə Naqornö-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR. Dokumentı i materialı. Baku, 1989, str. 35
118. Əli Fuad Celesoy. Moskva xatirələri. İstanbul, 1955, səh.73
119. Yenə orada, səh. 74
120. Azərbaycan tarixi. Altıncı cild, Bakı, 2000
121. Səmyuel A. Uimz. Göstərilən əsər, səh
122. Əli Fuad Celesoy. Göstərilən əsər, səh. 67
123. Yenə orada, səh. 73
124. İbraqimzade F.Z. Naxçıvanskaə avtonomnaə respublika – ieotğemlemaə çastğ Azerbaydjanskoqo qosudarstva. – Azerbaydjan i Rossiə. İstoriçeskiy dialoq. Moskva, 2004, str. 268
125. «Nezavisimaə qazeta» 29.02.1996
126. Yenə orada, 29.03.1997
127. Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Bakı, 1988, səh. 40
128. Yenə orada, səh. 41
129. A.S.Qriboedov. Soçineniə. Moskva, 1982, str. 611

130. Opisanie Naxiçevanskoj provincii, sostavlennoe V.Q. (V.Qriqorğev – T.K.) SPb, 1833, str, 75
131. İ.Şopen. İstoriçeskiy pamətnik sostoəniə armənskoj oblasti v gpoxu ee prisoeđineniə k Rossiyskoj imperii. SPb, 1852, str. 635-40
132. Naqornıy Karabax. İstoriçeskaə spravka. Erevan, 1988, str.15
133. P.Q.Butkov. Göstərilən əsər, Birinci hissə, səh. 68
134. K.N.Smirnov. Materialı po istorii i gtnoqrafii Naxiçevanskoqo kraə. Tiflis. 1934; Baku. 1999, str.45
135. R.F.Safarov. Dinamika gtniçeskoqo sostava naseleniə İrevanskoj qubernii (gtnopolitiçeskiy aspekt) – AMEA-nın xəbərləri, 2004, № 4, səh. 112
136. Mamedbeyli G.Q. Xanı Naxçıvanskiə. – Azərbaycan i Rossiə. İstoriçeskiy dialoq. Moskva, 2004, str. 261-265
137. V.L.Veliçko. Göstərilən əsər, səh. 36
138. S.O. Kişmişev. Poxodı Nadir şaxa v Qerat, Kandaqar, İndiö... Tiflis, 1889, str. 252
139. K.N.Smirnov. Göstərilən əsər, səh. 48
140. Yenə orada.